

1 | 2022

SPř

Slovanský
přehled

Slavonic Review

Ročník 108 / Založen 1898

1 | 2022

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 108 / Založen 1898

Redakce / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-Chief

František Šístek

Zástupce vedoucího redaktora / Deputy Editor-in-Chief

David Svoboda

Výkonná redaktorka / Managing Editor

Jana Škerlová

Redakční rada / Editorial Board

Lukáš Babka (Slavonic Library), Roman Baron (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Juraj Benko (Institute of History, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Adrian Brisku (Faculty of Social Sciences, Charles University), Jiří Friedl (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Vladimír Gonč (Faculty of Arts, Masaryk University), Lubica Harbulová (Faculty of Arts, University of Presov), Zora Hesová (Institute of Philosophy, Czech Academy of Sciences), Ladislav Hladký (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Martin Holý (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Eva Irmanová (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Petr Kaleta (Faculty of Arts, Charles University), Miroslav Kouba (Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice), Kateřina Králová (Faculty of Social Sciences, Charles University), Jan Němeček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Jan Pelikán (Faculty of Arts, Charles University), Marek Příhoda (Faculty of Arts, Charles University), Přemysl Rosůlek (Faculty of Arts, University of West Bohemia in Pilsen), Petr Stehlík (Faculty of Arts, Masaryk University), Michal Šmigel (Matej Bel University, Banská Bystrica), Václav Štěpánek (Faculty of Arts, Masaryk University), Radomír Vlček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Emil Voráček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Zbyněk Vydra (Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice), Jiří Vykoukal (Faculty of Social Sciences, Charles University)

Mezinárodní vědecká rada / Advisory Board

María Alina Asavei (Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University), Ivo Goldstein (Faculty of Philosophy, University of Zagreb), Marc L. Greenberg (University of Kansas, Lawrence), Catherine Horel (Centre national de la recherche scientifique; Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne), Božidar Jezernik (Faculty of Arts, University of Ljubljana), Olena Palko (Birkbeck College, University of London), Piotr M. Majewski (Institute of History, University of Warsaw), Miłoś Reznik (Deutsches Historisches Institut Warschau, Warsaw), Jelena P. Serapionova (Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow), Tamara Scheer (Institute for East European History, University of Vienna; Pontifical Institute Santa Maria dell' Anima, Rome), Dubravka Stojanović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Andrew B. Wachtel (American Academy of Arts and Sciences)

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků a také za jazykovou a stylistickou úroveň článků otištěných v cizích jazycích.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board. The authors are responsible for language in case of articles printed in foreign languages.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi SCOPUS a European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in SCOPUS and in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2022

ISSN 0037–6922

OBSAH | CONTENTS

Studie | *Articles*

- MOKRYK Radomyr
The Sixtiers: Ukrainian Generation of the Thaw and its Historical Experience 11
- NENIČKA Lubomír
Organizace péče o řecké a makedonské děti v Československu v letech 1948–1952: její specifika a reflexe 35
The Organization of Care for Greek and Macedonian Children in Czechoslovakia in the Years 1948–1952: Specific Aspects and Reflections
- KOŠŤÁLOVÁ Petra
Křesťanství na Kavkaze v raném středověku: upevnění arménské a gruzínské identity a apoštolská tradice 67
Christianity in the Caucasus in the early Middle Ages: Consolidation of Armenian and Georgian Identity and the Apostolic Tradition
- SZUMIŁO Mirosław
The Secret Support of the Polish Church for male religious orders in Czechoslovakia (1956–1965). An overview. 93

Dokumenty a materiály | *Documents and Materials*

- PELIKÁN Jan
Politici vězni v Jugoslávii počátkem 80. let 20. století 117
Political Prisoners in Yugoslavia in the Early 1980s

Recenze | *Book Reviews*

- Krasimira MARCHOLEVA, Istorija na praškoto studentsko družestvo „Balgarska sedjanka“ (1880–1954) (Marcel Černý) 161
- Mariusz MAZUR, Antykomunistycznego podziemia portret zbiorowy 1945–1956. Aspekty mentalno-psychologiczne (Adam Zítek) 171
- Goran MARKOVIĆ, Česká škola neexistuje (Milan Sovilj) 176
- Irina MARIN, Peasant Violence and Antisemitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe (Pavel Cibulka) 181
- Hrvoje KLASIĆ, Mika Špiljak. Revolucionar i državnik (Michal Janičko) 184
- Pavel KOSATÍK, Slovenské století (Tereza Richtáriková) 194

Zprávy | *Book Reports*

201

Zprávy z vědeckého života | *News from Academic Life*

- Třetí ročník konference Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha) 209
The third annual conference Student Dialogues on Eastern Europe (Brno – Olomouc – Prague)
(Marek Příhoda)

Konference Promýšlet Evropu 20. století: Kontinent (ne)sobody
*Conference Thinking About 20th Century Europe: The Continent
of (Un)Freedom*
(Jakub Marša)

214

EDITORIAL: A WORD FROM THE NEW EDITOR-IN-CHIEF

Slovanský přehled / Slavonic Review, founded in October 1898, is the main and oldest Czech scholarly journal devoted to modern history of Central, Eastern and Southeastern Europe. It has been published by the Institute of History of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal originally focused on the Slavic peoples and their interactions with other ethnic groups and neighbours but has been covering the entire region since the 1960s, including the non-Slavic lands such as Hungary, Romania and the Baltic states, as well as Caucasus and (Post)Soviet Central Asia. The contributions are published in English, Czech and Slovak. The journal has especially focused on different forms of mutual interactions, political relations, representations, and cultural transfers among the various peoples of the region. It is currently published twice a year.

At the end of 2021, the two co-editors of *Slovanský přehled / Slavonic Review*, doc. Ladislav Hladký and doc. Radomír Vlček, along with managing editor doc. Jiří Friedl, passed the imaginary torch to a new editorial team. Professor Martin Holý, director of the Institute of History of the Czech Academy of Sciences, representing the institution which has been publishing the journal for the last three decades, entrusted me with the position of the editor-in-chief. Dr. David Svoboda (Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague & Museum of the Memory of the 20th Century, Prague) was named assistant to editor-in-chief. Dr. Jana Škerlová (Institute of History of the Czech Academy of Sciences, Brno) is the new managing editor.

The Editorial Board has been redefined as a body composed of scholars active at various Czech and Slovak research institutions and universities, with Czech and Slovak as communication languages. The International Advisory Board has been conceived as a board of primarily foreign scholars, with English as a language of communication. I am grateful to new members of both Editorial and Advisory Boards for accepting my invitation and look forward to our future cooperation. I also thank the “old” members of the Editorial Board and Advisory Board for their continued commitment to our journal.

Upon assuming the position of new editor-in-chief of a respected academic journal with a tradition dating back to the late 19th century, I feel greatly honoured

but I also feel the burden of responsibility for the future of *Slovanský přehled / Slavonic Review*. I would like to use this opportunity to wholeheartedly thank my predecessors and dear colleagues, former co-editors-in-chief Ladislav Hladký and Radomír Vlček, as well as former managing editor Jiří Friedl (all three from the Institute of History of the Czech Academy of Sciences, Brno). Under their guidance during the previous decade (2010–2021), the journal successfully coped with many new challenges and transformations. Back in 2010 when L. Hladký and R. Vlček as two co-editors took over the journal, *Slovanský přehled / Slavonic Review* fully opened its pages to English language contributions. Today, articles in English take up a significant share of texts published in each issue. Their number has been constantly on the rise and this trend is likely to continue in the coming years. Under the previous editorial team, the journal also received its current formal structure and new design, one that is not just far more practical but also more elegant and reader-friendly. Thanks largely to tireless and dedicated efforts of managing editor Jiří Friedl, the journal has been indexed by Scopus and several other academic databases. It is indeed a great privilege to take over as editor-in-chief of a journal which is in such a good condition. I am happy that L. Hladký, R. Vlček and J. Friedl will continue to contribute with their work and advice to the betterment of the journal to which they have dedicated so much of their effort, time, and affection over many years.

The first and to a lesser degree also second issue of 2022 will bring articles and other contributions that were accepted for peer-review and publication already by the previous editorial team. Starting from 2023, we intend to put more emphasis on thematic issues, envisioned rather as thematic blocs than special issues devoted to a single topic from the first to the last page. However, we will also continue to accept and encourage articles on various other topics. It is not our intention to turn a scholarly journal into a bi-annually published collective monograph in all but a name, as sometimes seems to be the case. One of our main goals is to increase the proportion of articles, reviews and other contributors in English in the coming years in order to reach wider international readership.

The first meeting of the new editorial board of *Slovanský přehled / Slavonic Review* took place online due to anti-epidemic restrictions related to the Covid-19 epidemics on February 24, 2022 – the first day of Russian aggression against Ukraine. On behalf of our editorial team, I would like to express our deep sympathy and solidarity with the Ukrainian people. *Slovanský přehled / Slavonic Review* stands with Ukraine! We support all efforts of the Ukrainian government and Ukrainian

armed forces in the heroic defense of their homeland and their struggle for liberation of all currently occupied territories of Ukraine in the full extent of its internationally recognized borders.

František Šístek, M.A., Ph.D.

Editor-in-Chief of *Slovanský přehled* / *Slavonic Review*
(Institute of History, Czech Academy of Sciences, Prague)

STUDIE / ARTICLE

The Sixtiers: Ukrainian Generation of the Thaw and its Historical Experience

RADOMYR MOKRYK

*Department of East European Studies, Faculty of Arts,
Charles University, Prague, Czech Republic*

The Sixtiers: Ukrainian Generation of the Thaw and its Historical Experience

The study focuses on the Ukrainian generation of the Thaw known as “the Sixtiers”. Gradual development of their worldview is mapped on the examples of their reflections on crucial political and cultural events that took place during the Thaw from 1953 till 1965 and formed the historical experience of the younger generation during the defined period. The article is concentrated on five key events: Stalin’s death in 1953, the Secret speech in 1956, the Kurenivka tragedy in 1961, the fire in Public library in Kyiv in 1964 and the mass arrests of Ukrainian intelligentsia in 1965. The reflexion of the Sixtiers on these events is traced according to their diaries, letters, published texts and recorded interviews. The study also maps the approaches of the Soviet officials during these events that are shown with a help of archival KGB files. On the basis of these sources the article maps gradual development of the worldview of the Sixtiers and their shift from relatively loyal Soviet citizens to opposition minded intellectuals and dissidents.

Key words: The Sixtiers, Thaw, dissident, the Secret speech, Kurenivka tragedy, cultural colonialism

The Sixtiers (shistdesiatnyky)¹ is the name used to define a generation of Ukrainian opposition-minded intellectuals, writers and artists that started their activities during the so-called “Khrushchev Thaw” after 1956. Despite the fact that the Sixtiers are the subject of various academic and popular studies,² the definition remains rather vague. In this study, I explain how the Sixtiers can be perceived as a cultural generation united by common values and historical experiences. I trace how the worldview of young Ukrainian intellectuals developed under the presiding circumstances of the Thaw (1953–1965) and how these reflected crucial political and cultural events during the defined period. I explain how the circumstances created a “generational experience” that united Ukrainian writers, artists and intellectuals, resulting in a shift in their beliefs away from those promoted by the Soviet regime.

The notion of “generation” in the cultural and literary senses differs from the one in sociology.³ The idea of generational change every 25 years is not appropriate for the mapping of cultural processes.⁴ The term “generation” in the cultural sense is a much more complex concept than simply “the chronological periodization of culture and literature.”⁵ The Polish researchers Agnieszka Matusiak and Mateusz Świetlicki (based on the theories of Wilhelm Dilthey and George Simmel) put forward the following complex definition of this notion: “generation is a group of peers of the same age that is characterized by specific worldviews, ideas, values, attitudes, norms and models of civic attitudes, as well as by the similarity of their

1 For the definition of the generation of the 1960s in academic studies is often used the Ukrainian transcription of the notion “shistdesiatnyky”. At the same time the word “The Sixtiers” seems to be appropriate as it suggest the English equivalent for this term and is used by well-known researchers dealing with this topic, for example professor at the Sapienza University Oxana Pachlovska. See: Oxana PACHLOVSKA, *The Poetry of the Sixtiers and Europe: Between Culture and Politics*, in Giovanna Brogi Bercoff, Marko Pavlyshyn, Serhii Plokhly (eds.), *Ukraine and Europe: Cultural Encounters and Negotiations* (Toronto: University of Toronto Press, 2017) or Benjamin TROMLY, *An Unlikely National Revival: Soviet Higher Learning and Ukrainian „Sixtiers“ 1953–1965*, *The Russian Review*, 68 (2009), No 4, pp. 607–622.

2 See for example: Simone Attilio BELLEZZA, *The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shistdesiatnyky* (Edmonton – Toronto: University of Alberta Press, 2019) and Ljudmyla TARNAŠYNSKA, *Ukrajinske šistdesiatnyctvo: profili na tli pokolinnja* (Kyjev: Smoloskyp, 2019).

3 Jaroslav ŠEVČUK, *Problema samoidentyfikacii pokoliny v sušasnyj polskij ta ukrajinskij „molodij“ literaturi*, See: <http://eprints.zu.edu.ua/1691/1/22.pdf>, 20. 2. 2021.

4 Roksolana SVJATO, *Problema literaturnych pokoliny: period bezčassia v ukrajinskij poeziji 70-ch rokov XX stolittja*, See: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6835/Svyato_Problema_literaturny%60x_pokoliny%60.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 20. 2. 2021.

5 Ibidem.

historical experiences (the experience of the generation), or the common living conditions (common lifestyle) they were exposed to during their formative years and psychological maturation.”⁶ For this cultural definition of “generation” it is also important to heed the words of Ukrainian scholar Roksoliana Sviato, who adds that this concept deals with a “set of people”⁷ and also that this approach usually assumes the “coexistence of and competition between different sociocultural groups that are active at the same point in time, during which the younger group usually pushes the elder forward or aside.”⁸ That is why from the cultural point of view it is important to incorporate one generation into the broader chronological frame and to examine the interconnection and mutual influences between different generations. It is also important to stress that despite the fact that, just like in sociology, the definition of “generation” in the cultural sense is based on the principles of biology (because it deals with peers of relatively the same age), it could be interpreted in a broader sense, i.e. when a common worldview and shared values prevail over the biological factor. This is the key factor behind the differences in perception of “cultural generation” and “generation” in general. The worldview of young people is usually formed as a result of their reflections on contemporary cultural and political events. That is why it is important to trace how concrete events were reflected in representatives of the generation and the impact these events had on their beliefs. In this article, I focus on the Sixtiers in terms of them representing a “cultural generation” according to the definition of A. Matusiak and M. Świetlicki and examine the key factors that contributed to them being perceived as such. On the basis of five crucial political and historical events (Stalin’s death in 1953; Khrushchev’s speech in 1956; Kurenivka tragedy in 1961; The fire in Kyiv State Public Library in 1964; the mass arrest of Ukrainian intelligentsia in 1965), I demonstrate the historical experiences of the generation and how this impacted on the development and formation of the Ukrainian dissident movement.

6 Agnieszka MATUSIAK – Mateusz SWIETLICKI, *Katehoriija pokolinnja v sučasnych suspilno-kulturnych doslidžennjach*, in Tamara Hundorova – Agnieszka Matusiak (eds.), *Pokolinnja, Heneraciji, Kultura*, (Kyjiv: Laurus, 2014), p. 132.

7 R. SVJATO, *Problema literaturnych pokolinj: period bezčassia v ukrajinskij poeziji 70-ch rokov XX stolittja*, See: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6835/Svyato_Problema_literaturny%60x_pokolin%60.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 20. 2. 2021.

8 Ibidem.

The Cohort of the Sixtiers

The term “Sixtiers” first appeared in an article of the same title written by Russian literary critic Stanislav Rassadin which was published in *The Youth*⁹ in December 1960.¹⁰ Rassadin used this term to define a younger generation of writers in the USSR. This notion subsequently appeared in Soviet Ukraine too. In March 1962, during a meeting of the Kyiv based organization Komsomol, Ukrainian writer Dmytro Pavlychko stated that he “considers the Sixtiers to be an unreasonable notion”.¹¹ At the same time, young Ukrainian theater director Les Taniuk (who became one of the most renowned representatives of this cultural generation) stated in his diary that he “liked this word”.¹² In the same diaries, there is another reference to the notion of “the Sixtiers”. After the death of the 28-year-old poet Vasyl Symonenko at the end of 1963, Taniuk wrote that “Symonenko’s death probably marks the end of the period called the Sixtiers”.¹³ The same term also appeared in contemporary literary critiques written mainly by Ukrainian diaspora. One of the chapters in Ivan Koshelivets’ book, which was dedicated to the youngest generation of Ukrainian writers, was entitled *The Sixtiers*.¹⁴ I. Koshelivets names a couple of poets and a few prosaic writers: Ivan Drach, Mykola Vinhranovsky, Vitaly Korotych and Lina Kostenko.¹⁵ Ivan Dziuba, a Ukrainian literary critic and one of the Sixtiers himself, also states that this notion was used by Oles Honchar, who was one of the key figures of the cultural processes in Ukraine during the post-war period.¹⁶ Yet, despite the fact that “the Sixtiers” was used in the literary milieu from the very beginning of the 1960s, there was, and still is, a vagueness to it.

Among the retrospective interpretations of the phenomenon of the Sixtiers, two main approaches can be seen. The first sees the Sixtiers as a much broader group, one that not only includes writers and artists, but also translators, intellectuals and even scientists that were active during the Thaw.¹⁷ The second sees the

9 Russian *Junost*.

10 Sergej ČUPRININ, *Ottepelj, Sobytija: Mart 1953 – Avgust 1968* (Moskva: Novoje literaturnoje obozrenije, 2020), p. 540.

11 Les TANJUK, *Ščodennyky: tom VIII*, (Kyjiv: Alterpres, 2006), p. 216.

12 Ibidem.

13 Ibidem, p. 2.

14 Ivan KOŠELIVEC, *Sučasna literatura v URSR* (München: Proloh 1964), pp. 33–42.

15 Ibidem.

16 Ivan DZJUBA, *Narodžujte sebe dopoky svitu*, in: Ivan Drač, Sonjašnyk: poeziji 1960–1970-ch rokiv (Charkiv: Folio, 2016), p. 6.

17 Serhij BILOKINJ, *Klub Tvorčoji Molodi (1960–1965)* (Kyjiv: 2012), p. 22.

Sixtiers in terms of the personal friendships and shared worldview of a relatively small group of friends. The latter interpretation was used in the first conceptual academic study about the Sixtiers as a cultural phenomenon, published by the Italian historian Simone Attilio Bellezza in 2019.¹⁸ S. Bellezza defines the Sixtiers as a “group of friends” linked by economic and political solidarity and through shared cultural activities.¹⁹ This approach seems to be quite sensitive and reasonable. Despite the undisputed fact that from the historical point of view the Sixtiers formed a significant cultural and even political phenomenon in modern Ukrainian history, it is necessary to remember that it concerned, first and foremost, a group of young writers and intellectuals that, on the whole, had not even turned thirty years old by the beginning of the 1960s. This human factor should be taken into consideration while analyzing the activities of the Sixtiers during the Thaw. It is this point that the Sixtiers usually stress themselves when talking about the early years. For example, in one of her interviews, Lina Kostenko stated that, as far as the Sixtiers becoming “the Sixtiers” was concerned, the best notion was probably that of a cohort, because they were people united by a common struggle and beliefs, and the search for dignity: “The Sixtiers loved and respected each other in a way that is hard to imagine for any other generation.”²⁰

L. Kostenko’s statement could be perceived as a general tendency among the Sixtiers themselves. In his retrospective, Yevhen Sverstiuk wrote that the Sixtiers were connected by youthful idealism, the search for the truth, and the rejection of contemporary official culture.²¹ Ivan Dziuba added that the Sixtiers were those who brought ethical protests, which on occasions overlapped at the political level.²² The weak aspect of these kinds of statements is their subjective character. That is why the discussion about who the Sixtiers were and which writers and intellectuals belonged to the Sixtiers is still ongoing. After the proclamation of the independence of Ukraine in 1991, a void opened up that enabled new academic research and the reinterpretation of Ukrainian history. This subsequently led to different writers and artists being added to the cohort of the Sixtiers on a regular basis.²³ This is not surprising because it became a matter of pride and prestige to be

18 S. A. BELLEZZA, *The Shore of Expectations*, p. XVIII.

19 Ibidem, p. 310.

20 Olena ČEKAN, *Vysokovoltna linija duchu*, <https://tyzhden.ua/Culture/31403>, 20. 3. 2020.

21 Jevhen SVERSTJUK, *Bludni syny Ukrainy* (Lviv: Apriori, 2014), pp. 52–53.

22 The record of the interview by Radomyr Mokryk with Ivan Dziuba in Kyiv, 28. 12. 2018. Available in author’s archive.

23 Ivan DZJUBA, *Ne okremo vzjate zytta* (Kyjiv: Lybid, 2013), p. 336.

recognized as part of the opposition to the communist regime after the regime had fallen. That said, there is a consensus among researchers about who are “undisputed” Sixtiers. These are Ivan Dziuba, Yevhen Sverstiuk, Ivan Svitlychny, Vasyl Symonenko, Vasyl Stus, Mykola Vinhranovsky, Ivan Drach, Lina Kostenko, Viacheslav Chornovil, Alla Horska, Les Taniuk, Iryna Zhylenko and Mykhailyna Kotsubynska. In this article, on the basis of the statements of the Sixtiers themselves, I therefore use the narrowest interpretation, i.e. “group of friends” or “cohort”. This approach is in accordance with the concept of “cultural generation” because it stresses their interconnection on the basis of common values and historical experiences.

The Sixtiers before 1956

The writers and literary critics that are the subject of this study, and are identified as the Sixtiers, were born between 1929 and 1936 in different regions of Ukraine. All of them were born in smaller towns or villages: Y. Sverstiuk in the village of Siltse (in 1929 – formerly part of Poland); V. Symonenko, I. Drach and L. Kostenko were born in central Ukraine just like V. Stus, who was born in the village of Rachnika in the Vinnitsa region, but moved at a very young age with his family to Donbas; I. Dziuba and I. Svitlychny were born in the east; M. Vinhranovsky was born in the town of Pervomaisk in the south. On the basis of this kind of geographical diversity it is possible to state that the geographical location and origins of the aforementioned were not a decisive factor in the formation of the Sixtiers as a cultural phenomenon.

The families of the future Sixtiers experienced the Great Famine in 1932–1933 and the Soviet collectivization campaign. For example, Stus’ sister Maria stated that their father talked about the Soviet persecution quite often at home.²⁴ The Vinhranovsky family fled the famine and moved to Russia for a couple of years.²⁵ I. Drach’s story is a similar one, with the family moving from the east to central Ukraine to avoid the famine. Lina Kostenko’s family went through the most significant experience. Under the Soviet repression, Vasyl Kostenko, the head of the

24 The record of an interview by Radomyr Mokryk with Maria Stus in Kyiv, 18. 12. 2019. Available in author’s archive.

25 *U Pervomajsk do Vinhranovskoho*, see: <https://litgazeta.com.ua/articles/u-pervomajsk-do-vinhranovskogo/>, 15. 11. 2020.

family, was arrested and imprisoned immediately after the end of the war for being a “nationalist”.²⁶ The poet’s father only came back home in 1956 after spending ten years in the Gulag. Despite these experiences, it would still be an exaggeration to say that they helped generate a strong and clear anti-Soviet sentiment among the young future Sixtiers. Instead, the experiences became the subject of reflections by the young writers after Stalin’s crimes were partially revealed during the Thaw. The first deep collective experience of the generation was undoubtedly World War II.

During the 1970s, Lina Kostenko wrote the poem *My first poem was written in a trench*.²⁷ This statement is slight literary exaggeration.²⁸ That said, the elder Sixtiers (L. Kostenko, I. Dziuba, I. Svitlychny and Y. Sverstiuk) were born in 1929–1931, which means that they experienced the war and the Nazi occupation firsthand at a very young age. As L. Kostenko stated, “terror and war are experiences that stay with you all your life.”²⁹ It was not only their traumatic childhood experiences of the war that the Sixtiers carried with them, but also physical wounds. I. Svitlychny lost fingers on both hands while trying to blow up a Nazi storage facility and I. Dziuba’s father died as a Red Army soldier in 1944.

All the Sixtiers reflected their war experiences in their memoirs or literary and poetical works. The idea put forward and voiced by Y. Sverstiuk that “the war was, first and foremost, a very dubious experience from an ethical point of view”³⁰ was characteristic for the whole generation and formed the basis of their worldview and approach: humanism and respect for every human being. At the same time, from the political point of view, the victory in 1945 in some sense reinforced the feeling of internationalism and the brotherhood of Soviet nations. The defeat of the Nazis was undoubtedly desirable and was perceived by the youngest generation as a huge and joyful event. At that time, all national issues, which later became crucial questions for the Sixtiers, did not play a significant role because they were sidelined by the liberation of the country from the German occupation.

The first shared critical political and cultural experience of the generation after the war was the death of Stalin in 1953. Stalin died at the peak of what eventually became officially known as the “building of the cult of personality”. The

26 Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Kyiv (henceforth: SSASSU), fond 1, file 25 / 525, Dělo № 4085 po obviněnjju Kostenko V. H.

27 Ukrainian *Mij persyj virš napysanyj v okopi*

28 Ivan DZJUBA – Lina KOSTENKO – Oksana PACHLOVSKA, *Harmonija kriz tuhu dysonansiv* (Kyjiv: Lybidj, 2016), p. 144.

29 Ibidem. p. 147.

30 Oleksij SINČENKO (eds.), *Jevhen Sverstjuk: nevže to ja?* (Kyjiv: Klio, 2015), p. 73.

death of Stalin enhanced this process, which reinforced his cult status.³¹ For Soviet citizens, the funeral, which took place on 9 March 1953 on Red Square in Moscow, became a huge show of loyalty to their leader. The reaction in Ukraine was quite similar. The loyalty to the leader was expressed by the local party organizations, which sent reports and condolences to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. These reports were both dramatic and tragic in their tone. For example, declaring that “boundless sorrow filled the hearts of all the working people”³² because of the death of “the beloved leader.”³³ Reports also mentioned the crowds of people that had gathered in central places in small towns and how they “in tragic silence listened to the address of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union.”³⁴

Naturally, it can be assumed that not all citizens of Soviet Ukraine shared these beliefs and perceived Stalin’s death as such a tragedy. However, the atmosphere of fear that had spread over the USSR during Stalin’s last few years in power played a significant role. Ivan Drach’s wife Maria, who was ten years old in 1953, shared a very eloquent memory: “When Stalin died, I was a very young pupil, I guess I just started year two of school. At school, our teachers explained to us the tragedy that had befallen us, that our leader had passed away. Every pupil received a photo of Stalin in memory of him. After school I came home and talked to my granny. There were tears in my eyes. I explained what had happened, gave her the photo and told her to kiss it. Granny said that I had in all probability gone mad. However, my mother, who had been watching and listening, yelled at her to kiss the photo because I might say something at school. So, granny kissed Stalin’s picture. Only years later did I fully understand the situation and what had happened.”³⁵

Nevertheless, it would be an exaggeration to state that the Sixtiers felt differently about Stalin’s death than the majority of Soviet society. The one exception was Y. Sverstiuk, who stated that he had “tears of joy in his eyes” when he heard the

31 Polly JONES, *Myth, Memory, Trauma: Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union, 1953–1970*, Yale University Press, p. 4.

32 Central State Archive of Public Organizations of Ukraine in Kyiv (henceforth: CSAPOU), fond 1, file 2197, Informacii obkomov KP Ukrainy o proveděnnji traurnych mitingov v svjazi so směrtju tovarišča Stalina.

33 Ibidem.

34 Ibidem.

35 The record of an interview by Radomyr Mokryk with Maria Drach in Kyiv, 9. 7. 2020. Available in author’s archive.

news about the dictator's death on the radio.³⁶ This would have been in contrast to the feelings of uncertainty, if not tragedy, most of the Sixtiers felt about the future. Future dissident Leonid Plyushch, who was a pupil at the high school in Odesa at the time, wrote in his subsequent memoirs that when the news arrived, "the whole class, including the teacher, cried."³⁷ He himself realized "the horror, because now we were going to be living under a capitalist siege."³⁸ I. Dziuba expressed having similar feelings. He was a student at Stalin's Pedagogical Institute³⁹ at the time. He states that "the dormitory was filled with tears"⁴⁰ because it seemed like the "whole world was built on the back of Stalin"⁴¹ and now it was "unimaginable to understand how to go on."⁴²

Stalin was the center of the Soviet world, its foundation. The cult of personality had even gained religious features, so that the death of the leader seemed to threaten the whole existence of the Soviet system. This event was summarized by Marharyta Dovhaň, another cultural activist of the Thaw generation: "We were definitely the Soviet people. The day Stalin died, people gathered in the center of Kyiv on Khreshchatyk street. They were all crying, myself included. We were simply too young to understand what had really happened."⁴³

Khrushchev's secret speech

The reaction of the Sixtiers to the next crucial event of that time, the Khrushchev's secret speech in 1956, confirms how deeply the young generation was influenced by official propaganda. The dethroning of Stalin's cult caused an ambiguous reaction in Soviet society, including among future dissidents.⁴⁴ Once the Khrushchev speech had resonated in the Kremlin palace, a shorter, revised version of it was distributed among local party organizations. During the following months it was read

36 Oleksij SINČENKO (eds.), *Jevhen Sverstjuk: nevže to ja?* (Kyjiv: Klio, 2015), p. 125.

37 Leonid PLJUŠČ, *Na karnevalu dějin* (Praha: Triáda, 2018), p. 17.

38 Ibidem.

39 The city of Stalino was later renamed to Donetsk.

40 Ivan DZJUBA, *Cja knyžka zminyla use moje žyttia*, in Bohumila Berdychowska – Olia Hnatiuk (eds.), *Bunt pokolinnja*, (Kyjiv: Duch i litera, 2004), p. 103.

41 Ibidem.

42 Ibidem.

43 The record of an interview by Radomyr Mokryk with Marharyta Dovhaň in Kyiv, 30. 1. 2020. Available in author's archive.

44 P. JONES, *Myth, Memory, Trauma*, pp. 43–56.

out at different official meetings of party activists. One of those meetings took place in Lviv State University in the spring of 1956. Bohdan Horyn, a future dissident and samizdat contributor, was in the audience during this meeting and listened to the revised version of the speech. He describes his feelings as “enlightenment, when non-believers return to the faith”⁴⁵ and the meeting marking “the end of the illusions about the Soviet system.”⁴⁶ Similar meetings were held on the opposite side of Ukraine. Anatoly Lazorenko, a classmate of Vasyl Stus, remembered the shock they felt after the party meeting at Stalin’s Pedagogical Institute: “We were extremely embarrassed when we left the institute’s hall. How? Why? What had happened? We still remembered the days in March 1953 when people were crying during mourning meetings and were asking each other: What will happen to us now?”⁴⁷ One of V. Stus’ friends, the literary critic M. Kotsubynska, just like his classmate, wrote that “it was unbelievable, we refused to believe that it was the truth.”⁴⁸ Such a strong and generally dissenting reaction to the Secret speech and the revealing of Stalin’s crimes is a good illustration of how deep and comprehensive the influence was of the propaganda imposed on the young generation. The Secret speech undoubtedly undermined the faith and trust young people had in the party leadership. This crucial moment saw doubts set in that later led to the birth of the dissident movement. I. Dziuba recalled that the most important impact of the Secret speech was that “we suddenly realized that the doubts that we already had were not baseless. We understood that we should trust ourselves. If you have doubts, if you have arguments, you should trust yourself and not listen to the propaganda. This is how I felt in the days immediately afterwards.”⁴⁹ In contrast, however, the Secret speech also gave reasons for hope and optimism because it marked, at least theoretically, a new beginning. One of the key Sixtiers, poet Mykola Vinhranovsky, stated that “it was a spiritual and moral event, such that it seemed like the Earth had been turned upside down and was rolling in the wrong direction. How was it possible? How could we have been so blind and deaf? [...] One could

45 The record of an interview by Radomyr Mokryk with Bohdan Horyn in Kyiv, 13. 10. 2019. Available in author’s archive.

46 Ibidem.

47 Anatolij LAZORENKO, *Štrychy do portretu Vasylja Stusa*, in Oleh Orač (eds.), *Ne vidljubiv svoju tryvohu rannju: Vasylj Stus, poet i ljudyna* (Kyjiv: Ukrajinskyj pysjmenyky, 1993), p. 17.

48 Mychajlyna KOTSIUBYNSKA, *U mojemu žytti bulo tak bahato dobra...*, in Bohumila Berdychowska – Olia Hnatiuk (eds.), *Bunt pokolinnja* (Kyjiv: Duch i litera, 2004), p. 161.

49 The record of the interview by Radomyr Mokryk with Ivan Dziuba in Kyiv, 28. 12. 2018. Available in author’s archive.

believe it, or not, but after the party congress, the spirit of renewal and belief in a better life was tangible and shared by all generations”.⁵⁰

The Secret speech is usually perceived as the beginning of the Thaw. As has been shown, the generation of the Sixtiers entered that period as quite optimistic young people who worked within the framework of official Soviet culture and ideology. Roman Korohodsky, a literary critic and one of the Sixtiers himself, even stated that, by that time, they “were all Leninists”.⁵¹ Although this statement should probably be interpreted as an exaggeration, it does show that the younger generation was still rather idealistic and believed to some extent in the Soviet regime, or at least in the version proposed by Khrushchev in his speech. The cohort’s subsequent movement towards cultural opposition and dissidence was based on a number of conjoined processes.

One of the most important of these processes was the rehabilitation of Gulag prisoners and their return to society.⁵² After 1956, a lot of writers of the older generation came back from the camps and gradually formed some kind of connection between the Sixtiers and the previous generation of the Executed Renaissance.⁵³ The lack of censorship for a couple of years resulted in the publication of different literary works by writers from the older generation. The discovery of these texts had a huge impact on the worldview of the Sixtiers. As I. Dziuba stated, “we suddenly realized that Ukrainian literature was much deeper and richer than we thought. We found out that our predecessors would be leaving behind a huge legacy, which was something we could also do.”⁵⁴ The Sixtiers gradually became more interested in Ukrainian history and organized a lot of expeditions all over Ukraine, visiting different sites of interest.⁵⁵ During their studies of Ukrainian history, the

50 Mykola VINHRANOVSKYJ, *My vsi z odnogo času i odnogo narodu. Slovo pro Vasylja Symonenka*, in Anatolij Tkačenko – Dana Tkačenko (eds.), *Vasylj Symonenko: Vybrani tvory* (Kyjiv: Smoloskyp 2012), p. 678.

51 Roman KOROHODSKYJ, *Z intervju 24. 1. 1991 roku*, in Vasylj Ovsijenko (eds.), *Vasylj Stus: poet i hromadjanyn, knyha spohadiv i rozdumiv* (Kyjiv: Klio 2013), p. 209.

52 See: Miriam DOBSON, *Khrushchev’s Cold Summer: Gulag Returnees, Crime and the Fate of Reform After Stalin* (Cornell University Press, 2009).

53 Executed Renaissance is a term used to describe the generation of Ukrainian writers, artists and intellectuals of 1920’s and early 1930’s who were active in the cultural field in Ukraine and were executed or repressed by Stalin’s totalitarian regime. The most known representatives of this generation are Mykola Khvylovy, Valerian Pidmohylny, Mykola Zerov, Les Kurbas, Mykola Kulish and others.

54 The record of the interview by Radomyr Mokryk with Ivan Dziuba in Kyiv, 28. 12. 2018. Available in author’s archive.

55 Serhij BILOKINJ, *Klub Tvorčoji Molodi (1960–1965)* (Kyjiv: 2012), pp. 37–38.

young intellectuals gradually became convinced that the Soviet regime was conducting an actively hostile policy towards Ukrainian culture and even Ukraine as a nation. Their convictions were accompanied by the feeling that the Ukrainian language was the subject of oppression in the USSR.⁵⁶ The Sixtiers also formed a kind of cultural opposition to the dominant official cultural canon of socialist realism, which had its own specific features during the Thaw in Soviet Ukraine.⁵⁷ All these processes gradually resulted in the attitudes of the Sixtiers shifting towards opposition to the Soviet regime, with their activities (individually or collectively in the Club of Creative Youth in Kyiv)⁵⁸ being characterized more and more often by their national motives, the struggle for equality, and the sovereignty of Ukrainian culture.

The 1960s

In Ukraine itself, three crucial events occurred in the first half of the 1960s that had a significant impact on the worldview of the Sixtiers. The first was the so-called “Kurenivka tragedy” in 1961. In one of her later interviews, L. Kostenko said that for her personally “the 1960s begun with the Kurenivka tragedy”.⁵⁹ The tragedy took place on 13 March 1961 in the suburb of Kurenivka near the center of Kyiv. The incident was the result of Soviet policy on both local and state levels in the preceding years. In 1952, the local government gave permission to use Babyn Yar⁶⁰ for the storage of production waste from the Petrovsky brick factory. During subsequent years, millions of cubic meters of loam slurry were dumped behind an earthen dam blocking Babyn Yar. The dam was the only thing protecting Kurenivka and its inhabitants. A mudslide started on the morning of the 13th, causing the dam to breach, releasing four million cubic meters of loam pulp slurry into the low-lying Kurenivka district.

56 I. DZJUBA, *Ne okremo vzjate žyttja*, pp. 336–338. In the interview I. Dziuba stated, that the cohort of the Sixtiers was united by “realizing the tragical situation of Ukrainian language”.

57 Radomyr MOKRYK, “Kulturní politika po 20. sjezdu Komunistické strany SSSR: reflexe v sovětské Ukrajině,” *Slovanský přehled* 106 (2020), pp. 501–524.

58 S. A. BELLEZZA, *The Shore of Expectations*, pp. 101–104.

59 I. DZJUBA – L. KOSTENKO – O. PACHLOVSKA, *Harmonija kriz tubu dysonansiv*, p. 169.

60 Babyn Yar is a ravine near the city center of Kyiv, the place of a mass murder of Kyiv citizens, mostly of Jewish origin during Nazis occupation of Ukraine. In two days (29th – 30th September 1941) almost 38 thousand people were murdered in Babyn Yar.

Despite the devastating consequences, local officials kept almost complete silence about the tragedy over the following days. KGB files have revealed that officials were fully aware of the causes of the tragedy and the degree of damage inflicted within three days of the event. The cause was put down to a combination of errors: the project documentation for the dam contained mistakes; local officials commissioned the project without thorough examination; responsible services did not inspect the dam according to the rules.⁶¹

The first official information about the tragedy appeared only three days after it had happened. The KGB files are full of testimonies from local citizens who did not believe the official statement that only 54 people had died as a result of the dam breach.⁶² The official silence that surrounded the tragedy gave birth to huge mistrust and rumors. When a week had passed, the mayor of the city⁶³ Oleksii Davydov finally visited Kurenivka. One of the local women from the crowd told him that “you are behaving worse than the Nazis”.⁶⁴ She was not the only one to think so. Among the Jewish community there was a shared conviction that the tragedy had happened because the Soviet government sought to “desecrate the memory of those who were murdered in Babyn Jar during WWII”.⁶⁵

During the first few days after the tragedy, the KGB concentrated on preventing information leaks. This is evidenced by the fact that the very next day, on 14 March, the head of the KGB in Ukraine, Vitaly Nikitchenko, reported to the Central Committee that his agents were “carrying out operations to expose citizens who are trying to use facts for anti-Soviet and provocative motives.”⁶⁶

The Sixtiers can be counted among those with “anti-Soviet” sentiments. Although at that time they still did not express their frustrations openly, their diary entries illustrate how deep the impact of the Kurenivka tragedy was on their worldview. L. Kostenko, who lived in Kurenivka towards the end of the 1950s, later remembered: “The houses on the slopes were engulfed or swept away. It flooded a tram park, the Spartak stadium, the hospital and the streets where my classmates

61 SSASSU in Kyiv, fond 1, file 20 /10, volume 3, Dělo № 24 s materiálami po rassledovaniju katastrofy v rajone “Babjeho Jara”.

62 Ibidem.

63 The official title of the post during the period of 1943–1991 sounded “The head of the Executive Committee of the City Council”.

64 SSASSU in Kyiv, fond 1, file 20 /10, volume 3, Dělo № 24 s materiálami po rassledovaniju katastrofy v rajone “Babjeho Jara”.

65 Ibidem.

66 Ibidem.

lived. The corpses were piled up at the morgue, washed with hoses for identification purposes. They were buried in various cemeteries so that no one could find out the final number of dead. Those people who were left without a roof over their heads were temporarily housed in the school where I studied, where my mother worked. People brought them blankets and clothes, like they did for refugees during the war. The catastrophe was man-made, but the truth was suppressed – silenced.”⁶⁷

The diary entries of I. Zhylenko on the day of the tragedy are even more dramatic. “13 March 1961 will go down in history as the day of the Kyiv tragedy. An artificial dam broke, flooding Kurenivka. Kurenivka and part of Podil has been overwhelmed with dirty water, silt, mud. The water is up to four meters high. Fire engines, tanks, soldiers have come to the rescue, but people are dying. Kurenivka has simply been washed away and destroyed. Dead women and children are being removed from the silt. The police do not allow anyone to come near. It is said that the kindergarten was flooded, and all the children died. My heart skips a beat and refuses to believe it all. [...] I just can't perceive it, can't imagine it, can't believe it. My mother came home and told me about one of our acquaintances. He went to work and when he returned – no home, no wife, no daughter. He still can't find them. I started crying out loud like a child. Here it is! It is the suffering of the individual that hurts, not that of the masses. Who is to blame? Silence...”⁶⁸

A similarly emotional entry was written in the diary of Les Taniuk. “Horror. I am writing late at night, barely regaining consciousness. It's like my whole body smells, my clothes are unwashable - I have to throw them away. When we heard about what had happened (between 8 a.m. and 9 a.m.), we ran out of our lectures and made our way to Kurenivka. What happened? A flood? Something collapsed? A landslide? The catastrophe is terrible and the damage irreparable. My impression is that thousands were killed and not the hundred or so that they say. The landscape looks like a deserted battlefield, over which God has thrown an ocean of sludge [...] The sludge was still moving, but the eruption seemed to have stopped. It broke at night. People called the City Council, but no-one on duty responded. When Davydov was informed, he hung up. ‘Don't disturb me in my sleep, idiots!’ An overturned tram lay thirty meters from its track. Pillars, fences, cars, walls of fallen houses – destroyed as if by the devil's hand. Some militiaman covered with mud shouted that there were still some people in the tram depot and that it was neces-

67 I. DZJUBA – L. KOSTENKO – O. PACHLOVSKA, *Harmonija kriz tubu dysonansiv*, p. 169.

68 Iryna ŽYLENKO, *Homo Feriens* (Kyjiv: Klio, 2011), p. 90.

sary to dig them out. The soldiers wouldn't let us go there though. They had already been brought there to guard the place... ”⁶⁹

The official explanation and the results of the investigation were published in the newspaper *The Truth of Ukraine* ⁷⁰ on the last day of the month. On page three, there was a short article in which the officials reported that 145 people had died and 143 wounded as a consequence of the Kurenivka accident.⁷¹ For many locals it was difficult to believe that such a huge tragedy had caused such a relatively small number of victims. The diary entries of the Sixtiers were dramatic and skeptical with regards to the dealings with the Soviet authorities. As a result, the misunderstandings and mistrust between the young generation of intelligentsia and the Soviet authorities only grew. Direct conflict was unavoidable only three years later, when the State Public Library in Kyiv went up in flames.

The fire at the State Public Library in Kyiv broke out on the evening of 24th May 1964 and lasted for almost two days. The investigation into the cause squarely pointed the finger at one of the library's employees, namely Viktor Pohruzhalsky. The resulting loss of hundreds of thousands of irreplaceable manuscripts and books on Ukrainian history inflicted irreparable damage to the nation's cultural and historical past. In a sense, this accident had an even stronger impact on the generation of young intellectuals than the Kurenivka tragedy. The reasons are many. First of all, the library and Ukrainian manuscripts were within their direct fields of interest. Secondly, whereas the mudslide of 1961 was the result of officials' irresponsibility, the fire at the library seemed to be a planned act of hostility against Ukrainian cultural heritage. Thirdly, the cultural and political climate had changed. Whereas in 1961 the Sixtiers were still loyal to the regime, three years later, due to increased censorship and a number of conflicts between the Sixtiers and officials,⁷² the general mood of the young intellectuals had become much harsher.

The reaction of one of the witnesses of the fire is clear. I. Zhylenko, in a letter written to her husband Volodymyr Drozd the day after the fire started, says: “Tragedy has befallen us. The Public Library has gone up in flames. It was burning for almost a day and a half. Last night, the whole of Kyiv was watching. My friends were wiping tears from their eyes because it seems like all the most valuable old prints and manuscripts have been lost, the whole Ukraine section. I was in the

69 Les TANJUK, *Ščodennyky: tom V* (Kyjiv: Alterpres, 2006), p. 130.

70 Russian *Pravda Ukrainy*.

71 *Pravda Ukrainy*, 31. 3. 1961.

72 During the years 1962–1964 a number of conflicts took place between the Sixtiers and Soviet bureaucracy and

crowd in front of the library with Nila. My heart was pounding as I watched the black smoke of burning paper billowing out of the windows. No one can say what the exact extent of the damage is, but even now it is obvious, this is a tragedy. If it was an accident or a crime remains to be seen.”⁷³

Just like in the Kurenivka case, Les Taniuk was even more damning in his diary entries, drawing parallels between the two events: “I was in Kurenivka and near the library. I saw everything with my own eyes. Firefighters would not allow people to even approach the smoldering Ukrainian old prints. There were also obviously people from the NKVD, who had only one task, to take note of all the ‘nationalists’, to remember and to count them. After all, would a ‘non-nationalist’ come to the rescue of a Ukrainian book? [...] It burned for days, surrounded by people black with rage and a thirst for revenge and indifferent police, who were not against the fire, but against us.”⁷⁴

Three days after the fire had destroyed the library, the authorities published an official statement in the journal *Soviet Culture*.⁷⁵ In the statement, the officials reported that the fire was “put out thanks to the decisive actions”⁷⁶ of local fire brigades and that the library’s collections of manuscripts and general books “had only been slightly damaged.”⁷⁷ It went on to state that a special investigation committee had been established.⁷⁸ As stated previously, the culprit was quickly identified as Viktor Pohruzhalsky. Although he did not admit his guilt, he did explain that he was motivated in some ways to take revenge on the head of the library, Viktor Donchak.⁷⁹ The relevant KGB files include detailed reports about the conflict between Donchak and Pohruzhalsky, which had lasted more than ten years. The latter often explained, even in his official reports, that he felt “offended, de-

73 censors. Examples include: the expulsion of Les Taniuk from Komsomol in 1962 after he organized a literary evening dedicated to the memory of Les Kurbas; the banning by censors of an evening dedicated to the memory of Lesia Ukrainka organized by the Sixtiers in the summer of 1963; the banning of Lina Kostenko’s collection of poems entitled *Star Integral* in the same year; the destruction in 1964 of a stained-glass window at Kyiv University entitled *Shevchenko*, as created by Alla Horska and her associates. All these events generated an increasingly skeptical, even hostile attitude within the cohort towards Soviet officials. Iryna ŽYLENKO, *Homo Feriens*, (Kyjiv: Klio, 2011), pp. 307–308.

74 Les TANJUK, *Ščodennyky: tom VII* (Kyjiv: Alterpres, 2006), p. 312.

75 Ukrainian *Radjanska Kultura*.

76 *Radjanska Kultura*, 28. 5. 1964.

77 Ibidem.

78 Ibidem.

79 SSASSU in Kyiv, fond 1, file 1586, Materialy rozsliduvannja pryčyn požeži v Deržavnij publicnij biblioteci AN URSR.

ceived, ill and exhausted by injustice”.⁸⁰ Mental health experts ascertained that Pohruzalsky was mentally ill, with his colleagues in work suspecting he had issues related to schizophrenia.⁸¹ The librarian was later sentenced to ten years in prison. This verdict did not satisfy a lot of Ukrainian intellectuals. Despite the fact that the KGB files contain no evidence of an elaborate operation, the crime committed at the library is still often perceived as a direct act of hostility by the Soviet regime against Ukrainian culture. For example, Bohdan Horyn insists that this was the case in his version of the events that unfolded in 1964: “I’m still surprised that there are researchers that listen to Pohruzalsky’s words. They say he did it as a gesture of revenge. [...] I would like to ask them: why didn’t he burn down the works of Marxism-Leninism? They were the biggest racks. But rather than do that, he went to the Ukrainian section and not only burned the books and manuscripts, but also the catalogue of Ukrainian texts. It does not make sense.”⁸²

Similar beliefs were shared by the Sixtiers. This accident inspired Y. Sverstiuk to write his first famous Ukrainian samizdat essay under the title *On the Occasion of Pohruzalsky’s Trial*.⁸³ The future dissident highlighted the strange nature of the court trial from the outset, but most importantly analyzed the situation within the broader context of Soviet national policy. That is why his essay included features of anticolonialism: “Ukrainians, do you know what they have burned down? Part of your mind and soul has burned too. Not that part which Stalin’s terror brought to bay, spat upon, and drove in with his heels, but the one that should be resurrected in our children and grandchildren. They have burned the temple in which our soul becomes resurrected. The power of Russian chauvinism, like anti-Semitism, has been rehabilitated long ago in the colonial empire called the USSR. [...] The chauvinism is everywhere – in leading positions and in secret decrees. However, it is forbidden to mention it, as though it didn’t exist at all. Instead, at every opportunity they shout about Ukrainian bourgeois nationalism. Chauvinism strangles you, but you bow to its international uniform. It ridicules you, yet you swear your love for the great Russian people.”⁸⁴ In his essay, Y. Sverstiuk also points to other processes that prove the oppression of Ukrainian culture. First of all, Y. Sverstiuk mentions the undeclared war against Taras Shevchenko, a perso-

80 Ibidem.

81 Ibidem.

82 The record of an interview by Radomyr Mokryk with Bohdan Horyn in Kyiv, 13. 10. 2019. Available in author’s archive.

83 Ukrainian *Z pryvodu procesu nad Pohružalskym*.

84 SSASSU in Kyiv, fond 16, file 0952, *Z pryvodu procesu nad Pohružalskym (kopija)*.

nality that symbolized Ukrainian culture: “The climax of all that came before was reached during the events that took place on the 22nd May in Kyiv. It is the date on which the anniversary is traditionally celebrated of the transfer of Shevchenko’s remains from St. Petersburg to Kaniv. People usually gather around the Shevchenko monument and sing songs. That is how it was in recent years. This year, however, fulfilling the general plan of work ‘on Shevchenko’, the authorities decided to prevent this. On the eve of the anniversary, a group of young people, considered to be the initiators of this affair, were called to the CC of the LKMSU⁸⁵ and told that it was not permitted. Why? Because such manifestations were an offense to the great Russian people. That is literally how it was said. Absurd but consistent.”⁸⁶ This is how the fire at the library inspired the Sixtiers to undertake a deeper, systematic analysis of the cultural situation in Ukraine.

On the Occasion of Pohrubzhalsky’s Trial is probably the best-known samizdat essay criticizing Soviet policy but is by no means the only one to have been published and shared among the Sixtiers in 1964 and 1965. The KGB later discovered other samizdat texts, which bore some expressive titles: *About the Present and Future of Ukraine*,⁸⁷ *Modern Imperialism*,⁸⁸ *Literature and Pseudo-literature in Ukraine*,⁸⁹ *Forget the Ukrainian Language*⁹⁰ and many others. All these texts to some extent correlated with Y. Sverstiuk’s ideas of the inferior position of Ukraine and Ukrainian culture in the USSR.⁹¹

Y. Sverstiuk’s essay, which frankly attacked Soviet policy, marked a clear shift towards opposition and dissent. The definite end of cultural opposition and the birth of dissident for the Sixtiers occurred the following year. The Thaw definitely came to an end with the fall of Nikita Khrushchev at the end of the 1964. Despite the inconsistencies in policy, the chaotic decisions and the intensification of censorship during the last few years of his rule, the Khrushchev era was perceived as a period of relative calm and freedom by the Soviet intelligentsia. In stark contrast, the Brezhnev era that followed was, from the very beginning, characterized by

85 The official abbreviation of Komsomol organization.

86 SSASSU in Kyiv, fond 16, file 0952, *Z pryvodu procesu nad Pohrubzhalskym (kopija)*.

87 Ukrainian *Pro sjohodennja i majbutnē Ukrainy*.

88 Ukrainian *Sučasnyj imperializm*.

89 Ukrainian *Literatura ta psevdoliteratura v Ukraini*.

90 Ukrainian *Zabuvajte Ukrainську movu*.

91 All these samizdat texts have been excluded during the arrests of Ukrainian intelligentsia in the summer of 1965. The list and the complete texts could be found in the KGB files. See: The Security Service State Sectoral Archive of Ukraine in Kyiv, fond 16, file 0952, pp. 12–155.

strict oppression of opposition minded intellectuals. In August 1965, dozens of Ukrainian intellectuals were arrested, including some of the Sixtiers: Ivan Svitlychny, Mykhailo Horyn and his brother Bohdan, Mykhailo Osadchy, Mykhailo Kosisiv, and others.⁹² Their friends decided to act. In November, a protest letter against political oppression was sent to party leaders. The letter was signed by highly respected personalities like Oleh Antonov and Platon Maiboroda, but also by the Sixtiers themselves: L. Kostenko, I. Drach and film-director Sergei Parajanov.⁹³ The latter played an important role in another public event in which some of the Sixtiers took part two months before the letter was sent.

On the evening of 4th September 1965, the premiere of Parajanov's film *The Shadows of Forgotten Ancestors* was held in cinema *Ukraine* in Kyiv. After the director had made a short, typically ironic speech before the film, literary critic I. Dziuba came on stage and approached the microphone. As his wife Marta Dziuba recalled, only a few people knew what Dziuba was going to talk about.⁹⁴ He managed to say just a couple of sentences and stressed, that despite the festive atmosphere, Ukrainian intelligentsia was being actively and politically oppressed. Dziuba tried to name his arrested friends but was pushed away from the microphone. Viacheslav Chornovil and Vasyl Stus, who were also present in the cinema, addressed the public and asked all those who were against tyranny to stand up and be counted. Two days later, the chief of the Ukrainian KGB, V. Nikitchenko, reported to the Central Committee of the Party about the incident: "[...] some parts of the audience supported Dziuba with shouts of approval and applause. [...] Dziuba's speech was interrupted with the help of the cinema administration. At 10 p.m., after the film had been shown, one person from the audience (the person is yet to be identified) shouted out: 'What is the truth? Why are we not allowed to tell the truth? It's impudence!' [...] As a result, the KGB of Ukraine is working on the preparation of documents concerning Dziuba's provocations and of those who are like minded."⁹⁵

All the participants in the protest were punished in similar ways. For example, Dziuba was fired from his work at the literary journal, Stus was forced to leave

92 Hryhorij KASJANOV, *Ukrajinska intelihencija v rusi oporu 1960–1980-ih rokov* (Kyjiv: Klio 2019), pp. 68–71.

93 Ibidem.

94 The record of an interview by Radomyr Mokryk with Marta and Ivan Dziuba in *Rudyky*, 14. 8. 2021. Available in author's archive.

95 SSASSU in Kyiv, fond 16, file 0952, Specialnoje soobščenije Centralnomu komitětu Komunističeskoj Partiji Ukrainy.

the Institute of Literature where he was following a postgraduate program, and the list goes on. The following month, I. Dziuba, regardless of the consequences, wrote his famous essay *Internationalism or Russification?* Today, the essay is considered to be the best-known text of the Ukrainian dissident movement of the post war era. The essay presents a deep and complex analysis of Soviet national policy that was officially based on the principle of so-called “internationalism”. Dziuba highlighted the tendency to replace true internationalism with “Russian chauvinism in the form of national nihilism, pseudo-internationalism and pseudo-brotherhood”.⁹⁶ He also posed a lot of unpleasant questions, for example: “Does Ukrainophobia exist in Ukraine today? Although many people will be taken aback by this question, not everybody will. I am sure one can find many Ukrainians and even non-Ukrainians who will not only confirm this but even cite examples from their own experience. Let us agree beforehand that Ukrainophobia does not necessarily mean the desire to wring every Ukrainian’s neck (although such feelings do exist in Stalin himself, as is known from reports of the 20th Party Congress, who was greatly grieved that it was physically impossible to send all Ukrainians to Siberia). There can be a liberal and even highly cultured Ukrainophobia. We have already seen that there can be a Ukrainophobia that springs from a great love of Ukraine as the ‘pearl’ of Russia, or from an all too extraordinary understanding of brotherhood. It is possible to love Ukraine as an ethnographic concept and simultaneously to hate it as a national-political concept. [...] And there are a great many ‘cultured’ people like this whose credo is: ‘I love Ukraine but hate nationalists.’ The slightest clarification will show that by nationalists they mean any Ukrainian who has preserved the last trace of their nationality. (Why do they cling to that ‘language’ of theirs?).”⁹⁷ Dziuba goes on to warn that the colonial heritage of the Russian Empire has not been decisively overcome and still persists in the tendency of Russification, thereby placing Ukrainian culture on an inferior footing. Dziuba clarifies this by stating “similar tendencies to credit the Russians with everything also exist in the present context.”⁹⁸

The mechanism of Russification is identified by I. Dziuba as the most important element of the aforementioned colonial heritage. He highlights this when describing the sensitive situation concerning the language and the social conse-

96 I. DZYUBA, *Internationalism or Russification?* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1968), p. 93.

97 Ibidem, pp. 98–99.

98 Ibidem, p. 92.

quences thereof for Ukraine: “The State and economic apparatus are the most important and effective levers of Russification. Where the authorities speak Russian, soon everybody will also be forced to start speaking Russian. The language of the commanding elements gradually triumphs over the whole environment. History shows many analogous examples concerning other nations. Here the national question again develops into a social one: we see that in city life the Ukrainian language is in a certain sense being opposed because it is seen as the language of the ‘lower’ strata of the population (caretakers, maids, unskilled laborers, newly hired workers [from villages], rank and file workers, especially in the suburbs), whereas Russian is the language of the ‘higher,’ ‘more educated’ strata of society (captains of industry, clerks and the intelligentsia). It is not possible to ‘brush aside’ this social rift. The language barrier aggravates and exacerbates social divisions.”⁹⁹ In writing this, I. Dziuba did not only uncover the fictional character of the Soviet “brotherhood of nations”, which in practice came down to cultural colonialism over Ukraine, but also described the same tendencies in economic policy, stating that the Soviet system is “over-centralized”, and that Ukraine was being exploited for the benefit of Russia.¹⁰⁰

The fact that the author tried to avoid unequivocally accusing the Soviet system of colonialism in his essay did not hide this crucial point. To this day, I. Dziuba maintains that he did not set out to write an anti-Soviet text, but to sincerely highlight Soviet policy mistakes and to somehow help to improve the situation. This notwithstanding, his essay *Internationalism or Russification?* is recognized as a milestone in the Ukrainian dissident movement and confirms the oppositional beliefs of the Sixtiers. I. Dziuba himself was arrested a few years after its publication, which was one of the reasons for his persecution.

Conclusion

The Sixtiers were a generation, known in historiographical terms as opposition minded intellectuals, that were given space to contribute to the cultural landscape of Ukraine because of Khrushchev’s policy of de-Stalinization in the second half of the 1950s. This is important to note that these people were not born as dissidents. The development of their worldview was based on critical thinking and reflections

⁹⁹ Ibidem, pp. 135–136.

¹⁰⁰ Ibidem, pp. 102–113.

on different events. As Y. Sverstiuk wrote many years later, during their younger years they were still creating their cultural product “inside the Soviet system”¹⁰¹ for the simple reason that there was no other way to get it out there. The reaction of the Sixtiers to different events during the Thaw helps to map the development of their attitudes and values. The first two crucial events took place in the 1950s, namely Stalin’s death in 1953 and Khrushchev speech three years later, both of which made a huge impact on the worldview of the Sixtiers. Their reactions enable us to state that in this period they were significantly influenced by the official ideology and were shocked by the dethronement of the Stalin cult in 1956. Further developments in Soviet policy and culture instigated a gradual shift in the Sixtiers towards opposition to the Soviet regime.

Within this context, the first crucial event was the Kurenivka tragedy in March 1961. The silence of officials created room for doubt and mistrust. Despite their disillusionment, the younger generation was not that radical. However, this changed a few years later due to strengthening censorship and the gradual cementing of the official cultural discourse. The conflicts between the independent-thinking intelligentsia and the Soviet bureaucracy became permanent. Examples include: the expulsion of Les Taniuk from Komsomol in 1962 after he organized a literary evening dedicated to the memory of Les Kurbas; the banning by censors of an evening dedicated to the memory of Lesia Ukrainka organized by the Sixtiers in the summer of 1963; the banning of Lina Kostenko’s collection of poems entitled *Star Integral* in the same year; the destruction in 1964 of a stained-glass window at Kyiv University entitled *Shevchenko*, as created by Alla Horska and her associates. All these events generated an increasingly skeptical, even hostile attitude within the cohort towards Soviet officials.

Another crucial event took place in May 1964 when the State Public Library in Kyiv went up in flames. The reaction of the Sixtiers was sharp. Y. Sverstiuk wrote an essay entitled *On the Occasion of Pohrutzhalsky’s Trial* in which he expressed his disappointment about the fire and criticized Soviet policy in general. In the text, which was probably stated for the first time in the post-war period, the colonial concept of Ukraine inside the USSR was voiced. Different sources confirm that these were not purely the beliefs only of Y. Sverstiuk. Indeed, both I. Svitlychny and B. Horyn, among others, were consulted too. This allows us to make the assumption that these convictions were shared by the broader milieu of the Sixtiers.

101 Jevhen SVERSTJUK, *Systema radjanskykh koordynat*, <https://krytyka.com/ua/articles/systema-radyanskykh-koordyna>, 19. 1. 2021.

The last step towards dissidence happened in 1965 when the mass arrests of Ukrainian intelligentsia took place, including some Sixtiers. This led Dziuba to write his extensive essay entitled *Internationalism or Russification?*, which included a complex analysis of the colonial situation of Ukraine within the USSR.

Mapping the reactions of the Sixtiers to these crucial events that took place during the Thaw helps us to understand the development of their worldview and shows the historical experiences of that generation. It also allows to conclude that their shift from relatively loyal Soviet citizens to opposition minded intellectuals and dissidents was the result of their own reflections and critical thinking.

SUMMARY

The generation of the 1960s is known in Ukrainian historiography as “The Sixtiers”, a cohort of opposition minded intelligentsia, that formed alternative culture during the Thaw and has become the basis of Ukrainian dissident movement during the later periods. In early post war period future dissidents were significantly influenced by the Soviet propaganda. The reaction of young intellectuals on Stalin’s death in 1953 at on the Secret speech three years later shows, that at that time they generally reflected these events similarly as average Soviet citizen did. The next crucial event that happened in Ukraine at that time was the Kurenivka tragedy. The silence of the authorities that surrounded this event gave space for doubts and mistrust. The tensions between the cohort of the Sixtiers and the Soviet regime has become visible during following years. When the fire at the State Public Library destroyed the section of Ukrainian history, the Sixtiers reacted sharply, the most known gesture of Ukrainian intelligentsia was publishing of Y. Sverstiuk essay *On occasion of Pobruzhalsky’s Trial*, in which the author criticized national policy of the USSR using the colonial concept, probably for the first time in the post-war period. The next year was marked by the mass arrest of the Ukrainian intelligentsia and the Sixtiers. As the reaction to this, Ukrainian intellectuals have written down the protest letters and spontaneously manifested at the premiere of Parajanov’s film *The Shadows of Forgotten Ancestors*. All these events inspired I. Dziuba to write the crucial text of Ukrainian dissident movement *Internationalism or Russification?* in 1965. On the examples of these events the study shows in what way the historical experience of the Sixtiers shifted them towards the dissent.

STUDIE / ARTICLE

Organizace péče o řecké a makedonské děti v Československu v letech 1948–1952: její specifika a reflexe¹

LUBOMÍR NENIČKA

*Katedra ekonomie a veřejné správy, Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné,
Slezská univerzita v Opavě*

The Organization of Care for Greek and Macedonian Children in Czechoslovakia in the Years 1948–1952: Specific Aspects and Reflections

The Greek emigration to communist countries was characterized by a large proportion of children who were evacuated during the height of the Greek Civil War. In the individual countries they were placed into children's homes, where they remained even in the years after the arrival of adult refugees from Greece. These homes were also established in Czechoslovakia as early as 1948, and several dozen of them were built within a short period. The goal of this study is to demonstrate how the political dimension affected the organization of the care provided for children from Greece in these children's homes. The article attempts to answer the following questions: which specific factors influenced the level of care for children from Greece in the initial period of their stay, and how was these factors' influence reflected on the Czech side? The construction of the homes was complicated by problems caused by the lack of suitable buildings and disagreements with Greek

1 Tento článek vznikl za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace v roce 2022.

officials. And the homes' operation was affected by insufficient staffing, which was often criticized by the supervisory authorities. The difficulty of organizing assistance for Greek children in the first stage of their stay in Czechoslovakia was strongly affected by an emphasis on its political dimension and by the low degree of cooperation between key actors who were responsible for its provision.

Key words: Greek emigration, Communist Party, social care, children's homes

Úvod

Přistěhovalci z Řecka představovali nejvýznamnější a nejpočetnější skupinu politických emigrantů, které na přelomu 40. a 50. let 20. století přijalo komunistické Československo.² Problematika řeckých a makedonských uprchlíků v Československu představuje specifický fenomén moderních dějin, který v sobě zahrnuje řadu dílčích, často už zevrubně zpracovaných témat.³ Mezi ně do jisté míry patří rovněž oblast péče o děti z Řecka v nově budovaných dětských domovech. Dosavadní relevantní literatura však některé aspekty uvedeného tématu poněkud opomíjí, nebo je vzhledem ke svému zaměření představuje jen v základních obrysech. Platí to i v případě průkopnické monografie Pavla Hradečného, jenž v kapitole o pomoci řeckým dětem spíše jen nastiňuje některá specifika či problémy poskytované péče např. při zakládání dětských domovů či v otázce jejího personálního zajištění.⁴ Perspektivně předložené studie je relativně blízké zaměření obsáhlé práce Antuly Botu

2 K politicky motivované emigraci v tomto období jsou řazeny i podstatně méně početné skupiny levicových uprchlíků z Itálie, Jugoslávie a Španělska. Srov. Milan BÁRTA, *Právo azylu. Vznik politické emigrace v Československu po roce 1948*, Paměť a dějiny 7, 2007, č. 1, s. 15–22.

3 Jako první se dané problematice věnovaly etnologicky zaměřené příspěvky. Jako jeden z nejstarších srov. Antula BOTU, *Řecká etnická skupina v Československu*, Český lid 69, 1982, č. 1, s. 47–49. Aktualizovaný pohled v podobném duchu nabízí Jaroslav OTČENÁŠEK, *Řecká národnostní menšina v České republice dnes*, Český lid, 85, 1998, č. 2, s. 147–159.

4 Pavel HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu. Její vznik a počáteční vývoj (1948–1954)*, Praha 2001. Nejsou zde např. rozebírány důvody výběru lokalit pro jednotlivé dětské domovy, personální problémy péče o děti jsou pak zmiňovány primárně v souvislosti s jejich výchovou a vzděláváním. Ibidem, s. 26–27. Hradečný se však podrobněji zabývá mezinárodními aspekty evakuace řeckých dětí i otázkou jejich indoktrinace v dětských domovech a školách. Součástí knihy je obsáhlá edice vybraných dokumentů, které přinášejí také zajímavé reflexe výsledků pomoci řeckým uprchlíkům. Některé z nich budou citovány také v tomto článku.

a Milana Konečného.⁵ Jejich kniha se pokouší o komplexní pohled na téma řecké emigrace (včetně pomoci dětem) v celém komunistickém období a přináší také přehled jednotlivých dětských domovů a jejich charakteristiku. Navzdory značnému faktografickému přínosu a tematickému rozpětí této monografie, zde není vždy věnována dostatečná pozornost střetům politické a sociální dimenze poskytované péče, rozporům mezi československými a řeckými komunisty, některým problematickým aspektům organizace péče o děti či vlivu zásadních společenských změn z přelomu 40. a 50. let 20. století. Později vydaná kniha Konstantina Tšivose sice poznání problematiky řecké emigrace v Československu dále prohloubila, ale přednostně se zaměřovala na vnitřní politický život řecké komunity v zemi do roku 1968.⁶ Další ze základních prací na dané téma Konstantina Tšivose a Kateřiny Králové zohledňuje primárně pamětnickou perspektivu.⁷

Předkládaný článek se naproti tomu zaměří podrobněji na to, co charakterizovalo organizování pomoci řeckým dětem v počátečním období jejich pobytu v Československu. Současně bude věnována pozornost rovněž dobovým reflexím poskytované péče, resp. jejího organizačního zajištění. Takto pojatý výzkum může ukázat, jak konkrétně se projevovala politizace pomoci uprchlíkům v případě komunistické diktatury a jaké faktory ji ovlivňovaly, a tím může obohatit poznání různých podob migrace, migrační politiky a jejich proměn v přelomovém období moderních dějin. Vzhledem ke zvolenému směru zkoumání se příspěvek nebude zabývat otázkou dospělých uprchlíků, a ze stejného důvodu a rovněž s ohledem na limitovaný rozsah textu nebudou pohledy tehdejších československých úřadů a stranických orgánů konfrontovány s reflexemi řeckých a makedonských pamětníků, které se staly opakovaně předmětem odborného zájmu.⁸

Cílem této studie je ukázat, jak se politický rozměr péče o děti z Řecka pro-sazoval při její organizaci. Článek se pokusí zodpovědět následující otázky: Jaké konkrétní faktory ovlivnily úroveň péče o děti z Řecka v počátečním období jejich

5 Antula BOTU – Milan KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci. Kronika řeckého lidu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1948–1989*, Praha 2005.

6 Srov. Konstantin TŠIVOS, *Řecká emigrace v Československu (1948–1968): Od jednoho rozštěpení ke druhému*, Praha 2011.

7 Kateřina KRÁLOVÁ – Konstantin TŠIVOS, *Vyschly nám slzy... Řečtí uprchlíci v Československu*, Praha 2012. Téma je v tomto případě nahlíženo primárně na základě pamětnických svědectví uložených ve veřejně dostupné sbírce Pamět národa.

8 Kromě citované knihy Kateřiny Králové a Konstantina Tšivose srov. např. Loring M. DANFORTH – Rikki VAN BOESCHOTEN, *Children of the Greek Civil War. Refugees and the Politics of Memory*, Chicago 2012; Kateřina KRÁLOVÁ – Karin HOFMEISTEROVÁ, *The Voices of Greek Child Refugees in Czechoslovakia*, *Journal of Modern Greek Studies* 38, 2020, 1, s. 131–158.

pobytu a jak byl jejich vliv na české straně reflektován. Zjednodušeně řečeno – článek ukáže, jaká byla podoba a specifčnost institucionálního rámce v počátcích péče o řecké děti, kde a za jakých podmínek byla tato péče poskytována a kdo ji zajišťoval. Současně bude sledováno, jak příslušné československé orgány tyto jednotlivé aspekty hodnotily. Zjištěné odpovědi umožní nahlédnout, zda a jak se v samotné organizaci pomoci dětem z Řecka projevovaly obecnější rysy i specifika imigrační politiky komunistické diktatury.⁹ Text je rozdělen do několika tematicky vymezených částí, které si zachovávají chronologický rámec. První část představí hlavní instituce podílející se na péči o řecké děti na československé straně a nastíní jejich role i vzájemné vztahy. V následujícím oddíle článek ukáže, jaké faktory ovlivňovaly rozmísťování dětí a jak se v této otázce odlišovaly přístupy československých a řeckých představitelů. Pozornost přitom bude věnována i tomu, jak výběr lokalit pro dětské domovy souvisel s proměnami pohraničních oblastí českých zemí. Další část pojedná o problémech personálního zajištění péče v domovech. Chronologicky pojatý závěr článku se zaměří na dobové hodnocení péče v době změny jejího institucionálního rámce v letech 1951–1952.

Studie je založena na archivním výzkumu a jejím základním pramenem je fond Mezinárodní oddělení ÚV KSČ uložený v Národním archivu v Praze. Do působnosti uvedeného oddělení patřila také problematika politické emigrace, včetně emigrace řecké. Vzhledem k výsadní pozici mezinárodního oddělení ÚV KSČ v dané oblasti se zde v široké míře nacházejí písemnosti dalších institucí podílejících se na péči o děti z Řecka. Fond tak nabízí pohledy různých aktérů angažujících se v pomoci řeckým dětem, ale je využitelný i při zkoumání její lokální úrovně. V menší míře se článek opírá též o fondy krajských národních výborů (KNV) v Ostravě a Olomouci uložené v Zemském archivu v Opavě, resp. Zemském archivu v Opavě – pobočce v Olomouci. Oba kraje patřily k oblastem, kde se ve sledovaném období soustředila péče o řecké děti. Proto lze v uvedených fondech nalézt další materiály k dané problematice, zvláště podrobné zprávy o situaci v jednotlivých domovech v případě olomouckého kraje. Dílčím způsobem je v této studii využít

9 Samotná existence imigrační politiky, jejímž cílem je stanovení podmínek pro dlouhodobé či trvalé usazení cizích státních příslušníků v hostitelské zemi, byla v případě nedemokratických režimů zpochybněna. Andrea Baršová a Pavel Barša s odkazem na Christiana Joppkeho dovozují absenci imigračních politik v komunistických státech vzhledem k převažujícímu vystěhovalectví z těchto zemí. Uvádějí přitom Joppkeho výrok, že případně existující imigrační politiky by zde sloužily k tomu, aby „reprodukovaly ideologický charakter společnosti“. Andrea BARŠOVÁ – Pavel BARŠA, *Přistěhovalectví a liberální stát. Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*, Brno 2005, s. 217.

i materiál ze státního okresního archivu v Šumperku, konkrétně jde o kroniku obce Sobotín, kde se nacházel jeden z největších domovů pro řecké děti v Československu. Tento typ pramene ukazuje možnost nahlédnout téma řeckých uprchlíků na základě dosud opomíjených zdrojů a výrazněji z lokální perspektivy. V případě využívání písemností z okresních archivů je však nutno brát v potaz jejich omezenou dostupnost. Jen velmi okrajově článek čerpá z dobového československého tisku, jehož zprávy a reportáže umožňují ukázat kontrast mezi veřejností určenou propagandistickou prezentací „řecké akce“ a jejími interními kritickými reflexemi. Všechny uvedené prameny ukazují primárně českou perspektivu, řecký pohled je zde zastoupen převážně zprostředkovaně.

Organizace péče o děti z Řecka v domovech bude analyzována v průběhu první fáze jejich pobytu, kterou lze vymezit lety 1948–1952. Jak uvádí Konstantin Tsivos v návaznosti na Pavla Hradečného, tuto etapu formování řecké komunity charakterizuje její „vysoká míra izolace od české společnosti a bytostná závislost na rozhodnutích kompetentních orgánů“ československé i řecké komunistické strany.¹⁰ Postavení řeckých a makedonských uprchlíků v uvedených letech ovlivňovalo tehdejší přesvědčení o dočasném charakteru jejich přítomnosti v Československu a dalších státech tzv. východního bloku. S ohledem na tuto skutečnost sami představitelé řecké komunistické strany nepodporovali začleňování svých krajanů do společnosti hostitelské země, a naopak ve snaze neztratit svůj výsadní vliv usilovali o jejich soustředění do odlehlejších a izolovanějších oblastí.¹¹ Podobné to bylo i v jiných komunistických státech, které na konci 40. let přijaly uprchlíky z Řecka. Konkrétně v Polsku, kam zamířilo postupně asi 12 000 uprchlíků, byla pro první léta jejich pobytu rovněž typická izolovanost a snahy o utajení. Konec takto charakterizovaného období vymezují různí autoři stejně jako v případě Československa lety 1951 či 1952, kdy byla mj. uznána iluzornost brzkého návratu do Řecka.¹²

10 K. TSIVOS, *Řecká emigrace v Československu*, s. 126.

11 Důraz řeckého komunistického vedení na soustředění dospělých emigrantů ve vybraných pohraničních okresech v roce 1949 připomíná P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita*, s. 45–46. K dalším důvodům umístování v jednom z těchto regionů – okres Krnov – srov. Lubomír HLAVIENKA, *Národnostní problematika na území okresů Bruntál, Krnov a Rýmařov*, Slezský sborník 118, 2020, č. 1, s. 49–55.

12 Jako konec první etapy pobytu řeckých a makedonských uprchlíků uvádí rok 1951 např. Anna KURPIEL, *Uchodźcy z greckiej wojny domowej na Dolnym Śląsku – zarys problematyki*, in: Wojciech Kucharski – Grzegorz Strauchold (red.), *Ziemia Zachodnie – historia i perspektywy*, Wrocław 2012, s. s. 163. Mieczysław Wojecki vymezuje první fázi přítomnosti řeckých uprchlíků lety 1948–1952. Také on za její charakteristický rys označuje izolovanost a utajenost pobytu uprchlíků. Mieczysław WOJECKI, *Skupiska emigrantów z Grecji w Polsce (Dolny Śląsk, Pomorze Zachod-*

Zaměření se na uvedená léta umožní detailněji ukázat, jak vypadaly počátky péče o děti, jaká byla její úroveň a jaké faktory na její organizaci působily. Přijímání řeckých a makedonských dětí se odehrálo v době, kdy Československo procházelo tzv. zakladatelským obdobím komunismu, jak bývá nazývána první fáze komunistického režimu, zpravidla vymežovaná lety 1948–1953.¹³ Tato fáze komunistického vládnutí byla také dobou častých vnitrostranických „čistek“, které vyvrcholily v roce 1951 zavedením nové organizace ústředního vedení strany a následným zinscenovaným procesem s odvolaným generálním tajemníkem Rudolfem Slánským. Vlastní nástup komunistické diktatury byl provázen změnami územně-správního uspořádání, dalšími majetkovými přesuny i zaváděním nové sociální politiky. Ve stejné době pokračovala transformace českého pohraničí, které po nuceném vysídlení německého obyvatelstva získávalo nový etnický charakter. Tento článek vychází z předpokladu, že právě uvedené faktory působily na oblast péče o řecké a makedonské děti, a proto se pokusí přiblížit její počátky v rámci širšího kontextu popsaných změn.

Tato studie si neklade za cíl analyzovat charakter migrace dětí z Řecka v době občanské války do jednotlivých komunistických zemí. Nicméně i z důvodu potřeby užívání jednoznačné terminologie se nelze v úvodu vyhnout některým kontroverzním otázkám, které jsou s tímto tématem spojeny. Mezi ně patří na prvním místě problém dobrovolnosti pobytu dětí ve všech zemích tzv. východního bloku. V otázce odchodu dětí během občanské války se v samotném Řecku prosadily dvě protikladné interpretace – proti výkladu athénské vlády o nuceném odvedení dětí v duchu násilného odvlékání a odnárodňování řeckých dětí Turky v době osmanské nadvlády (řecky *pedomazoma*) stavěli komunisté tezi o záchraně dětí (*pedososimo*).¹⁴ Jak připomíná Pavel Hradečný i další autoři, přemístění dětí z Řecka mělo na jednu

nie, Bieszczady), in: PRL a wojna domowa w Grecji. The Polish People's Republic and the Greek Civil War, Rocznik Polsko-Niemiecki 2016, 24, č. 2, s. 150.

13 Např. podle Jana Rychlíka se v tomto období vytvořily „mechanismy diktatury aparátu KSČ“ trvající v podstatě do roku 1989. Srov. Jan RYCHLÍK, *Československo v období socialismu 1945–1989*, Praha 2020, s. 81. Podle Lenky Kalinové se v letech 1948–1953 uskutečnila „hlavní etapa politické, ekonomické a sociální transformace“. Srov. Lenka KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu. K sociálním dějinám v letech 1945–1969*, Praha 2007, s. 114.

14 Srov. např. K. TSIVOS, *Řecká emigrace v Československu*, 2011, s. 44. Z nuceného odvodu dětí a jejich odnárodňování komunistické povstalec obvinila athénská vláda v únoru 1948 ve stížnosti adresované zvláštnímu výboru OSN pro Balkán. Podle vyjádření řecké komunistické strany ze začátku března 1948 k přesouvání dětí ze severu Řecka do zahraničí docházelo souhlasem rodičů s cílem zachránit děti před válkou a terorem. P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 30.

stranu ráz humanitární akce, ale současně bylo spojeno i s komunistickou strategií „totální války“. Evakuace dětí z území kontrolovaných řeckými komunisty umožňovala vynutit si loajalitu jejich rodičů a mobilizovat je do bojů v řadách Řecké demokratické armády.¹⁵ I přes to však byly děti v naprosté většině odsunuty v situaci jejich reálného ohrožení se souhlasem rodičů či dalších příbuzných, kteří sami byli v řadě případů ve střetu s vládními silami jako stoupenci komunistické revolty či pro své přihlášení se k makedonské identitě. K podobným závěrům ostatně došli už v roce 1948 také zástupci amerických úřadů, kteří přiznali neexistenci důkazů o tom, že by děti byly většinou k odchodu ze země donuceny.¹⁶ Jak zároveň upozorňují Loring Danforth a Rikki van Boeschoten, mimořádnost tehdejší situace fakticky znemožňuje používání jednoduchých protikladů v podobě termínů „dobrovolná“ či „nucená“ evakuace dětí. I rodiče, kteří souhlasili s přesídlením svých dětí, jednali pod tlakem okolností i okolí, v obavě před partyzány nebo vládními silami – a také bez znalosti skutečné délky vzájemného odloučení. Lze navíc připomenout, že vlastní domovy pro děti z válkou zasažených oblastí zřizovala v samotném Řecku také athénská vláda.¹⁷ Přesídlení do jiných zemí, odloučení od rodičů a dlouholeté umístění v dětských domovech v odlišném jazykovém a kulturním prostředí a ideologicky zaměřená výchova v každém případě představovaly značný zásah do psychiky dětí.

I přes zřejmou nejednoznačnost povahy přesídlení dětí z Řecka lze považovat za vhodné užívání termínu uprchlíci. Vymezování a používání tohoto pojmu se v minulosti proměňovalo i v důsledku měnící se politiky vůči nucené migraci v druhé polovině 20. století. Jak připomněla Liisa Malkki, vymezení uprchlíků jako specifické sociální kategorie a přijetí nových právních a administrativních přístupů vůči nim se prosadilo krátce po druhé světové válce v souvislosti s jejími dopady. Pojímání uprchlické otázky chápané původně jaké válečný problém se začalo měnit po přijetí *Úmluvy o právním postavení uprchlíků* z roku 1951.¹⁸ Komunistické Čes-

15 P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 35.

16 L. DANFORTH – R. v. BOESCHOTEN, *Children of the Greek Civil War*, s. 58.

17 Ibidem, s. 59–63. Srovnání zkušeností z pobytů v dětských domovech v komunistických státech a v tzv. domovech královny Frederiky v Řecku srov. Ibidem, s. 112–114. Také pamětnická svědectví zpochybňují jasné dělicí linie mezi pojmy „unesení“ a „zachránění“. Srov. K. KRÁLOVÁ – K. HOFMEISTEROVÁ, *The Voices of Greek Child Refugees in Czechoslovakia*, s. 138–139.

18 Liisa MALKKI, *Refugees and Exile: From „Refugee Studies“ to the National Order of Things*, *Annual Review of Anthropology* 24, 1995, s. 497–498, 501. Zde je také připomenuto přijetí Protokolu týkajícího se právního postavení uprchlíků z roku 1967, který upuštěním od předchozího geografického i časového omezení dal uprchlickému právu na mezinárodní úrovni univerzální rozměr. Ibidem, s. 501.

koslovensko se ve sledovaném období signatářem Úmluvy nestalo a příslušníci řecké politické emigrace právní status uprchlíků v zemi nezískali.¹⁹ Jejich přijetí bylo nejen zde prezentováno jako výraz politické solidarity, dané ideologickou spřízněností, jež určila také charakter poskytované pomoci. To platilo zvláště v případech přesídlených dětí. Jejich evakuace byla založena na dohodě vedení jednotlivých komunistických stran a péče o ně byla ve všech hostitelských zemích řízena státními institucemi a měla výrazně ideologický charakter. I tak lze pro řecké děti užívat termín uprchlíci jako obecné označení pro osoby nedobrovolně opouštějící své domovy v obavě před pronásledováním, válkou či jako oběti nuceného vysídlení. Lze přitom argumentovat už zmiňovanými fakty, že děti byly evakuovány v situaci přímého ohrožení probíhajícím konfliktem a rovněž s vědomím i se souhlasem svých rodičů či příbuzných.

Dalším kontroverzním tématem je otázka etnického původu evakuovaných dětí. V případě Československa asi třetina z jejich počtu patřila k tzv. slavomakedonskému etniku, jehož svébytná národní identita se formovala až na sklonku první poloviny 20. století. Řečtí komunisté na rozdíl od diskriminační politiky athénské vlády rozvoj makedonské národnosti podporovali, byť i jejich přístup se vyvíjel především s ohledem na měnící se vztah s Jugoslávií.²⁰ Uvědomění si makedonské identity potvrzuje ve svých vyprávěních také řada pamětníků a svébytnost makedonského původu byla zdůrazňována i v dobových dokumentech, včetně zpráv o situaci v některých domovech. S ohledem na tuto skutečnost se jeví přesnější používání označení „řecké a makedonské děti“, nicméně rovněž v tomto článku bude v obecnějších souvislostech a v citacích dokumentů užíván i termín „řecké děti“.

19 A. BOTU – M. KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci*, s. 356. Institut politického azylu v Československu zavedla až ústava z roku 1960, jež právo azylu udělovala cizím státním příslušníkům pronásledovaným za hájení zájmů pracujícího lidu, za účast v národně osvobozovacím boji, za vědeckou nebo uměleckou tvorbu a za činnost na obranu míru. Srov. např. A. BARŠOVÁ – P. BARŠA, *Přistěhovalectví a liberální stát*, s. 218.

20 K tématu makedonské složky řecké emigrace podrobněji Konstantin TSIVOS, *Makedonská otázka v souvislosti s řeckou občanskou válkou – Slavomakedonci jako součást řecké emigrace v Československu*, Slovanský přehled, 95, 2009, č. 3, s. 319–336. K makedonské otázce v době občanské války také např. Jan RYCHLÍK a Miroslav KOUBA, *Dějiny Makedonie*, Praha 2003, s. 221–224. Makedonskou perspektivu ve zkoumání a reflexích řecké emigrace reprezentují práce Ivana DOROVSKÉHO. Ivan DOROVSKÝ, *Makedonci mezi námi*, Brno 1998. Jako příklad reflexe pozice makedonských uprchlíků v rámci řecké emigrace mimo Československo lze uvést Anna KURPIEL, *Macedonian Refugees from the Greek Civil War: From Separation to a Transnational Community*, in: Robert Sata – Jochen Roose – Ireneusz Pawel Karolewski (eds.), *Migration and Border-Making. Reshaping Policies and Identities*, Edinburgh 2020.

„Významný sociální, ale i politický úkol.“ Institucionální rámec péče o děti z Řecka

O přesídlení řeckých a makedonských dětí do spřátelených komunistických států bylo rozhodnuto v prvních měsících roku 1948 s ohledem na válečnou situaci a postupující boje v samotném Řecku. O přesun dětí požádala komunistická Prozatímní vláda svobodného Řecka zástupce ostatních komunistických vlád, které této žádosti vyšly vstříc. V lednu 1948 začalo stěhování dětí z pohraničních regionů na severu Řecka do sousední Albánie a Jugoslávie. Vlastní evakuaci přímo na řeckém území prováděly místní povstalecké orgány, umístování dětí do jednotlivých komunistických států řídila na centrální úrovni v květnu 1948 založená exilová organizace Výbor pro pomoc dítěti (Epitropi Voithia pros to pedi – EVOP).²¹ Závazná jednání o přijetí tisíců dětí z Řecka se v případě Československa odehrála v březnu 1948.²² Československo krátce předtím završilo své směřování do tzv. sovětského bloku a jeho nová komunistická vláda se ochotně zapojila do pomoci řeckým povstalcům.

Pobyt dětí z Řecka v Československu začal už na jaře roku 1948. První vlaky se 769 dětmi dorazily do záchytné stanice v Mikulově 23. dubna 1948.²³ Jak připomínala pozdější zpráva, děti ve věku jednoho měsíce až 14 let přijížděly v doprovodu řeckých a makedonských žen „ve velmi zuboženém stavu, vychrtlé, špinavé, zavšivené, podvyživené a duševně podlomené“.²⁴ V průběhu května následovaly tři transporty s dalšími stovkami dětí. Po příjezdu do země byly děti nejprve směřovány do shromažďovacích středisek v Mikulově a do Maloměřic v Brně, a Všebořic u Ústí nad Labem. Z jednotlivých středisek byly po několika týdnech děti převezeny do ozdravoven a domovů v dalších regionech v českých zemích i na Slovensku. V jarních termínech roku 1948 Československo přijalo asi 2 500 řeckých a makedonských dětí.²⁵

Institucionální rámec péče o řecké děti měl v jednotlivých zemích tzv. východního bloku specifickou podobu, ale jeho podstata se všude odvíjela od povahy

21 P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 26.

22 A. BOTU – M. KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci*, s. 33. Klíčová jednání za účasti řeckých zástupců a představitelů československých státních a stranických orgánů v březnu a dubnu 1948. Srov. *Ibidem*, s. 35–36.

23 Podle údajů T. Kosty jako vedoucího úseku Řecká akce na ministerstvu práce a sociální péče. Zprávu Tomáše Kosty z 9. 12. 1950 v plném znění uvádí P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 120–130.

24 Zpráva Tomáše Kosty z 9. 12. 1950 in P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 120–130. Uváděná citace s. 120.

25 A. BOTU – M. KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci*, s. 36–37, 42.

a organizačních struktur komunistického režimu. V Československu byla péčí o přesídlené děti pověřena Československo-řecká společnost, která vznikla v rámci ministerstva informací už v roce 1946. V době příchodu dětí z Řecka začala společnost (respektive její Sociální komise) vystupovat v nové roli koordinátorky pomoci dětským uprchlíkům. Na poskytování pomoci dětem se dále podílely příslušné orgány veřejné správy – na prvním místě ministerstvo práce a sociální péče a jeho speciální oddělení „Řecká akce“, dále ministerstvo zdravotnictví a v menší míře i další vládní rezorty, Ústřední rada odborů, v první fázi také Zemské péče o mládež při Zemských národních výborech v Praze a v Brně, a Povereníctvo sociálnej starostlivosti v Bratislavě i další orgány a instituce. Na úrovni okresů byly v počátcích do pomoci zapojeny instituce Okresní péče o mládež, jejichž agenda byla později zahrnuta do sociálních referátů okresních národních výborů (ONV). K politickému vedení řecké emigrace patřil později Řecký komitét, jehož prvním vedoucím byl Miltiadis Porfyrogenis. Tento orgán začal působit v době příjezdu dospělých uprchlíků, jeho představitelé ovšem zastupovali řeckou stranu i při jednáních týkajících se pomoci dětem. Klíčovým zástupcem československých úřadů se od listopadu 1949 se stal Tomáš Kosta jako vedoucí úseku „Řecká akce“, jenž byl tehdy nově ustaven v rámci ministerstva práce a sociálních věcí.²⁶ Politickým řízením pomoci řeckým uprchlíkům bylo pověřeno mezinárodní oddělení ÚV KSČ v čele s jeho vedoucím Bedřichem Geminderem. Jeho vliv zastiňoval i pozici tehdejšího ministra práce a sociální péče Evžena Erbana.

Brzy po příjezdu dětí měla být role ministerstva v zájmu organizačního a finančního zefektivnění dále posílena na úkor Československo-řecké společnosti. Na jednání konaném v srpnu 1948 pod Geminderovým vedením bylo navrženo, aby hlavní zodpovědnost za zajištění pomoci dětem byla svěřena právě ministerstvu práce a sociální péče, které ji mělo vykonávat „v mezích své působnosti“. Pozice Československo-řecké společnosti měla být naproti tomu jen formálně reprezentativní.²⁷ Tento návrh však v plné míře realizován nebyl. Činnost Československo-řecké společnosti ani v dalším období nelze rozhodně označit za reprezentativní.

26 V dobových dokumentech byli uváděni jako další účastníci příslušných jednání na řecké straně pozdější vedoucí Řeckého komitétu Vasos Georgiu či Maximos Chatzis. Ibidem, s. 21–22, 39, 346. Porfyrogenis byl profesí právník, a jako jeden ze dvou komunistických zástupců zastával v roce 1944 v tzv. vládě národní jednoty funkci ministra práce, v pozdější povstalecké tzv. horské vládě působil jako ministr spravedlnosti. K. TSIVOS, *Řecká emigrace*, s. 38.

27 Národní archiv v Praze (dále NA Praha), f. Mezinárodní oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Československa (MO ÚV KSČ), svazek 148, archivní jednotka 586, Záznam o poradě u vedoucího mezinárodního oddělení KSČ Gemindera z 24. 8. 1948.

Zajišťování péče o děti z Řecká charakterizovalo i nadále působení různých aktérů. Vedle státem garantované institucionální pomoci bylo podporováno také zapojení veřejnosti. Propagandisticky pojaté zprávy celostátních i místních deníků z jarních měsíců roku 1948 vyzdvihovaly projevy solidarity a vykreslovaly je jako příklady hodné následování.²⁸ Typické přitom bylo pojmání pomoci řeckým dětem jako politického závazku, k jehož splnění, jak ujišťoval čtenáře autor reportáže v jednom z regionálních deníků, „zavoláme vás všechny“.²⁹

Pomoc dětem měla však mít primárně institucionální ráz, který se na regionální úrovni odvíjel od další změny územněsprávního uspořádání. Po zřízení krajů na začátku roku 1949 se do tzv. řecké akce zapojily nově ustavené krajské národní výbory (KNV). V srpnu 1949 byly pověřeny převzetím péče o Řeky a Makedonce ve svých obvodech, kterou měly vykonávat ve spolupráci s Československo-řeckou společností. Na základě pověření ministerstva práce a sociální péče měly KNV také převzít správu a zajištění provozu dětských domovů, což zahrnovalo revizi vhodných objektů, inventárního vybavení i personálu, včetně jeho důsledného „prokádrování“. Hradit všechny provozní náklady měla nadále Československo-řecká společnost. Ministerstvo vyjádřilo naději, že oslovené KNV splní „tento významný sociální, ale i politický úkol, [...] aby péče o řecké a makedonské děti byla důkazem vzorného plnění závazků, které před demokratickým světem vzala na sebe naše lidová republika.“³⁰ Jak ukazuje zpráva Československo-řecké společnosti z ledna 1951, úroveň spolupráce s krajskými národními výbory byla různá a odvíjela se často od přístupu jednotlivých funkcionářů. Na pomoci dětem z Řecká se v různé míře podíleli zástupci deseti krajských národních výborů, jejichž spolupráce byla hodnocena převážně příznivě. Kritiku si vysloužili zástupci národních výborů v Karlových Varech, Ústí nad Labem a v Hradci Králové. Jinde prý změna k lepšímu nastala v důsledku personálních změn. Tak tomu bylo v Olomouci, kde zlepšení kontroly adaptací připravovaných domovů i dohled nad těmi stávajícími přinesl nástup nové pověřenkyně pro řeckou akci. Příznivě hodnocen byl i pověřenec, který se s tzv. řeckou akcí příliš „nesžil“, ale příslušné příkazy prý plnil přesně – což platilo pro KNV v Ostravě. Zde si navíc uznání vysloužila vedoucí kádrového od-

28 Např. Jaroslav ČERNÝ, *Přijelo k nám 749 žalobců fašismu. Zachraňujeme řecké děti*, Mladá fronta 27. 4. 1948, č. 99, s. 1 a 3; *V naší redakci se scházejí první dary*, Nová svoboda, 29. 4. 1948, č. 103, s. 1; *Podnětný návrh zlínské mladé ženy. Vracíme řeckým dětem radost a smích*, Stráž lidu, 15. 5. 1948, č. 114, s. 2.

29 *Živé svědectví řeckého utrpení*, Nová svoboda, 28. 4. 1948, č. 102, s. 1.

30 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 584, Pokyn k převzetí domovů řeckých dětí KNV do vlastní zprávy z 10. 8. 1949.

boru, která sama navštěvovala jednotlivé domovy a zajišťovala i výběr vhodného personálu.³¹ Naopak v případě krajských výborů KSČ navzdory předchozím sli-
bům podle zástupkyně mezinárodního oddělení Thelenové žádná systematická
spolupráce nezačala. Thelenová s odkazem na „velké budovatelské úkoly“ v krajích
sama navrhla ulehčit zdejším stranickým vedením a přesunout odpovědnost za po-
díl na péči o děti z Řecká na příslušné referáty jednotlivých KNV.³² Výzvy k větší-
mu zapojení okresních a krajských sekretariátů KSČ, zejména v personální oblasti,
se přitom objevovaly už v létě 1948.³³ Kritizováni byli také místní straniční funk-
cionáři v obcích, kde samotná péče o děti probíhala, neboť prý podléhali (často
ekonomicky motivované) averzi místních obyvatel. I členové místních organizací
KSČ měli lépe pochopit politický význam „řecké akce“ a uvědomit si své povin-
nosti vůči uprchlíkům.³⁴ Výhrady z různých stran ve sledovaném období zaznívaly
i vůči samotné Československo-řecké společnosti a jejím zástupcům. Jisté napětí
ve vztazích zástupců jednotlivých institucí mohlo být ovlivněno kompetenční ne-
ujasněností, ale mohlo mít i osobní rovinu. Odrážely se v něm také různé zájmy
rozličných aktérů, které působily při řešení praktických problémů spojených s pří-
jezdem a ubytováním dětí. Mezi ně patřila především otázka nalezení vhodných
lokalit a objektů, kde by měly být děti v souladu s kolektivistickým pojetím péče
umístěny.

„Politická nutnost zvítězila...“ Umístování dětí v domovech

Jak už vyplynulo z předchozích stránek, stejně jako v jiných zemích tzv. východní-
ho bloku byly řecké a makedonské děti v Československu umístovány v nově budo-
vaných dětských domovech. Bylo to dáno počáteční převažující nepřítomností ro-
dičů v době příjezdu dětských transportů, ale především snahou řeckého vedení

31 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 142, a.j. 552, Zpráva o práci KNV v úseku „řecké akce“ z 13. 1. 1951.

32 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 142, a.j. 552, Zpráva zástupkyně Československo-řecké společ-
nosti Thelenové o kádrové spolupráci KV KSČ s kádrovým oddělením Československo-řecké
společnosti z 15. 1. 1951.

33 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a.j. 586, Stručná zpráva o situaci v akci řeckých dětí z 21. 8.
1948.

34 Např. zpráva o situaci v dětských domovech pro řecké děti z konce roku 1948 upozorňovala na
nepochopení obyvatel ve všech místech, kde byly zřizovány. Toto nepochopení bylo údajně vlast-
ní i místním funkcionářům KSČ. Kritizovány byly zejména vyšší přiděly ošacení poskytované
v domovech. Srov. NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 583, Situační zpráva o akci Pomoc
řeckým dětem z 30. 11. 1948.

o udržení kontroly nad výchovou dětí. Tomuto přístupu vycházely vstříc také proměny péče o děti v Československu na sklonku 40. let. Jak ukázal Franz Henschel, fungování dětských domovů zde bylo na nový základ postaveno ještě před nástupem komunistického režimu. Po přijetí zákona 48 Sb./1947 byly dosavadní organizace zajišťující péči o děti zrušeny a jejich majetek byl znárodněn. Současně začal být budován systém státních dětských domovů, který získal novou institucionální strukturu. Vedení kojeneckých ústavů bylo svěřeno ministerstvu zdravotnictví a za vedení domovů pro školní a předškolní děti starší jednoho roku se stalo zodpovědné ministerstvo práce a sociální péče.³⁵ Uvedené změny postihly také Okresní péče o mládež, které jako spolky poloúřední povahy hrály v době první republiky klíčovou roli v oblasti sociální ochrany dětí. Po svém obnovení po druhé světové válce působily v rámci příslušných zemských ústředí v Čechách, na Moravě i ve Slezsku. V roce 1948 byly jako samostatné spolky zrušeny a staly se přímou součástí státní správy jako „komise okresních péčí o mládež“ v rámci okresních národních výborů. Do jejich struktur byly už přímo začleněny v následujícím roce.³⁶ I Okresní péče o mládež se zapojily do počáteční pomoci řeckým dětem už ve své nové postátněné podobě. Centralizace a postátnění péče o děti se odehrála v době vyrovnávání se s dopady války. K budování sítě dětských domovů byly využity i poválečné změny vlastnických vztahů umožňující národním výborům získávat pro sociální účely státem zabavené zámky i další konfiskované objekty. Jejich kapacita se však brzy začala ukazovat jako nedostatečná.³⁷ Hledání vhodných lokalit a objektů pro děti z Řecka se tak stalo v řadě ohledů náročnou výzvou komplikovanou navíc odlišnými představami československých a řeckých zástupců.

V prvním období byly děti umístěny ve třiceti čtyřech domovech a ozdravných v českých zemích i na Slovensku.³⁸ Podle zprávy ze srpna 1948 o výsledcích pomoci řeckým dětem měla většina středisek potřebný charakter zotavoven a také zásobování potravinami zde bylo zajištěno v dostatečné míře, mj. i díky veřejným darům. Naopak jako problémy byly identifikovány nedostatek vnitřního

35 Podrobněji srov. Franz HENSCHEL, „All children are ours“. *Children's homes in socialistic Czechoslovakia as Laboratories of Social Engineering*. Bohemia 56, 2016, č. 1, s. 128–129.

36 Jiří KNAPÍK, *Činnost okresní péče o mládež v Opavě a podpůrné akce dětem na Opavsku v letech 1945–1947*, Slezský sborník 96, 1998, č. 3, s. 203, 213.

37 Podrobněji F. HENSCHEL, „All children are ours“, s. 129.

38 Danforth a Van Boeschoten uvádějí, že na podzim roku 1948 v Československu existovalo třicet dětských domovů, zatímco v jiných zemích bylo o poznání méně – 15 v Maďarsku, 14 v Polsku, 13 v Rumunsku, 12 v Jugoslávii a sedm v Bulharsku. L. DANFORTH – R. VAN BOESCHOTEN, *Children of the Greek Civil War*, s. 72.

zařízení a oděvů, a „provizorní“ personální zajištění domovů. V domovech dočasně působili učitelé i vysokoškolští studenti, kteří zde však pracovali jen během léta. Péči o řecké a makedonské děti komplikoval také fakt, že v domovech nedošlo k jejich rozdělení podle věku a pohlaví. V jednotlivých domovech se tak nacházely děti od 2 do 14 let ve skupinách, v nichž přijížděly z Řecka. Zmíněná zpráva však především odhalovala rozdíly v představách řeckých a československých komunistů o rozmístění dětí. Zástupci komunistické strany Řecka (KSŘ) navrhovali soustředění dětí do dvou až tří velkých domovů na venkově (nejlépe v oblasti Karlových Varů a Mariánských Lázní). Československá strana však v tomto směru přiznávala jen omezené možnosti, neboť objekty velikostí odpovídající řeckým požadavkům byly využívány jako sběrná střediska pro vysídlované německé obyvatelstvo a také prý byly „absolutně“ nevhodné ze zdravotnického hlediska. S cílem zajistit blízkost jednotlivých domovů bylo však plánováno soustředění dětí do dvou až tří krajů. Uvedená zpráva prozrazuje však také otevřenou kritičnost vůči řeckým představitelům, jejichž chování bylo označeno přímo jako „nesoudružské a nemarxistické“.³⁹

I další jednání o pobytu dětí z Řecka potvrdila odlišnosti v prioritách obou stran. Jak vyplynulo z už připomínané porady ze srpna 1948 vedené šéfem mezinárodního oddělení KSČ Bedřichem Geminderem, zástupci KSŘ nadále prosazovali soustředění dětí do tří až čtyř domovů, tak aby bylo mohla být organizačně zajištěna jejich „řádná výchova“. Závazné rozhodnutí zde rovněž nepadlo. Možnosti soustředění dětí, personální otázky i materiální vybavení domovů měla projednat další stranická schůze za účasti zástupců ministerstva zdravotnictví, vnitřního obchodu a dalších orgánů.⁴⁰ V průběhu následného jednání zástupci ministerstva zdravotnictví navrhli jedenáct lázní a dalších lokalit pro umístění řeckých dětí. Po jejich prohlídkách se však ukázalo, že jen pět z nich (Bludov, Kysibl, Sobotín, Velichov a Velký Radošov) bylo provozuschopných i v zimě. Přečasný domov v těchto místech mohlo najít asi 1 000 dětí. Po zjištění situace byl vypracován plán soustředění dětí ve třech oblastech a několika dalších objektech mimo vybrané regiony. Návrhy československých úřadů však podle pozdější zprávy na řecké straně vyvolaly velké zklamání. Řečtí komunisté za vhodný objekt považovali údajně pouze jednu roz-

39 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a.j. 586, Stručná zpráva o situaci v akci řeckých dětí z 21. 8. 1948.

40 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a.j. 586 Záznam o poradě u vedoucího mezinárodního oddělení KSČ Gemindera z 24. 8. 1948.

lehlou budovu. Vzorem koncentrace pro ně byla prý situace v Rumunsku, kde byly děti z Řecká ubytovány v komunisty konfiskovaném paláci Královny matky.⁴¹

V dalších jednáních se českoslovenští a řečtí zástupci pokoušeli nalézt kompromisní řešení. Ze zprávy pro generálního tajemníka ÚV KSČ Rudolfa Slánského ze září 1948 vyplývá, že představitelé KSŘ Porfyrogenis a Chatzis souhlasili s návrhem ministerstva práce a sociální péče směřovat děti v největší míře na Karlovarsko a Jesenicko. Počítalo se přitom s rozmístěním dětí do domovů o kapacitě od 100 do 450 osob. Jak dále navrhli sami řečtí funkcionáři, asi čtyři stovky starších chlapců a dívek mohly být přijaty k vyučení do některého z tuzemských závodů. Porfyrogenis zároveň akceptoval odmítavé připomínky dotyčného ministerstva týkající se předvojenského výcviku zcela malých dětí, zákazu drobné domácí práce starším dětem i údajné neochoty matek dětí pomoci při udržování pořádku. K tomu dodal, že všechny matky mají být poslány zpět do Řecká. Představitel KSŘ se vstřícně postavil i k otázce jazykové integrace řeckých a makedonských dětí, když sám navrhl zavést pro ně hodinovou výuku češtiny denně. Podle zprávy skončila porada přes počáteční napětí v přátelském duchu.⁴²

Pohledy řecké a československé strany však dle dalších zpráv zůstávaly nadále značně odlišné. V druhé polovině listopadu 1948 řečtí funkcionáři přednesli při jednání s představiteli ÚV KSČ více než dvacet výhrad – dosud neprovedená koncentrace dětí byla na prvním místě tohoto seznamu. Další stížnosti se týkaly mj. nedokončených adaptací budov domovů, nedostatku kapacit, zdravotnického personálu, nestejného zásobování, úrovně vztahů mezi Řeky a Čechy i nevhodného zacházení s řeckými matkami a chování českého personálu vůči dětem a dospělým. Za československé zástupce se k jednotlivým bodům vyjádřila zaměstnankyně ministerstva práce a sociálních věcí Antonie Bartáková, která zajišťovala spolupráci zmíněného rezortu a sociální komise Československo-řecké společnosti.⁴³ Její odpovědi ukazují přetrvávající rozdílnost pohledů na priority v péči o děti i nemalé organizační a technické těžkosti při jejím zajišťování.

V případě požadavku na soustředění dětí Bartáková rekapitulovala výsledky předchozích jednání. Bylo tak připomenuto vypracování kompromisního plánu, jenž předpokládal větší koncentraci dětí v jednotlivých domovech. V tomto přípa-

41 Obsah jednání z 26.8.1948 připomínala situační zpráva o akci pomoc řeckým dětem z 30. 11. 1948. NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a. j. 583. Jednání ze srpna 1948 popisují na základě jiných pramenů A. BOTU – M. KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci*, s. 54–56.

42 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a. j. 586, Zpráva pro ústřední sekretariát k rukám Rudolfa Slánského z 30. 9. 1948.

43 Informace o zařazení A. Bartákové srov. A. BOTU – M. KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci*, s. 24.

dě však prý „politická nutnost zvítězila nad požadavky kladené péči o dítě“. Rozhodnutí o novém stěhování přišlo totiž v době, kdy se řecké děti začaly postupně adaptovat na nové domovy. Původně vybrané objekty už byly zprovozněny pro nové účely a také obyvatelstvo v dotčených okresech si už začalo zvykat na přítomnost řeckých dětí a zbavovalo se obav z možného šíření infekčních chorob. Děti se však po dalším přesídlení dostaly opět do nového prostředí a musely si tak znovu zvykat na poměry v nových domovech, které navíc v některých případech nevyhovovaly jako v původně zvolených budovách. Navíc v nových místech bylo nutno získat opět podporu byrokratického aparátu a rovněž „vyburcovávat z letargie okolní lid a instituce“. Zástupkyně ministerstva práce a sociální péče v reakci na přednesené výtky připomněla, že v říjnu 1948 řečtí zástupci souhlasili s částečnou koncentrací ve vybraných oblastech v Čechách, na Moravě i ve Slezsku. V českých obcích mělo být umístěno 1 040 dětí, v moravských 650 a ve slezských 840. Některé z vybraných objektů však měly sloužit pro rekreaci dělníků a možnost jejich využití pro řeckou akci se zdála nepravděpodobná. Kriticky byly hodnoceny i jiné objekty nabídnuté dříve ministerstvem zdravotnictví, konkrétně lázně v Bludově a Kysiblu. Důvodem byla zdlouhavá adaptace zvolených budov i zklamání obyvatelstva v Bludově nad ztrátou lázní. Podle zástupkyně československé strany byly uvedené problémy důkazem toho, že „se koncentrace v Čechách nezdařila“. Nedošlo k požadovanému soustředění dětí, které by umožňovalo dohled nad jejich výchovou. Nebyl ani splněn cíl československých úřadů „dát naším národním hostům bezvadné a teplé domovy“.

Na Slovensku měly být domovy pro řecké děti rovnou zrušeny z důvodu nedostatku vhodných objektů a nechuti řeckých funkcionářů cestovat do zdejších vzdálenějších lokalit. Na československé straně byla současně uznána oprávněnost některých řeckých stížností, které se týkaly nedostatku úložných prostor, problémů při zásobování a zejména úrovně personálního zajištění péče o děti.⁴⁴ Citovaná zpráva opět připomíná rozpory mezi československými a řeckými zástupci, jež byly dány už zmiňovanými rozdíly v představách o praktických aspektech péče o děti. Na řecké straně byla patrná snaha zachovat si dominantní vliv na výchovu dětí, což mělo usnadnit jejich umístění v co nejmenším počtu navzájem blízkých objektů. Charakteristické bylo rovněž napětí mezi politickou a sociální dimenzí péče o děti. Ani na československé straně ovšem nebyl zpochybněn základní princip kolektivní péče v dětských domovech a jeho politický význam. Navíc lze připomenout, že jiní čelní řečtí představitelé neměli k rozmístění dětí výhrady. Pochvalně se k úrovni

44 NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 583, Situační zpráva o akci pomoc řeckým dětem z 30. 11. 1948.

péče o dětské uprchlíky vyjádřil ministr sociální péče a zdravotnictví tzv. prozatímní vlády Petros Kokalis, který při své návštěvě Československa na konci roku 1948 zavítal také do několika domovů v Čechách a na Moravě.⁴⁵

Otázka umístění dětí však nadále zůstávala aktuální a sporná. Na začátku roku 1949 měl být vytvořen nový plán částečného přestěhování dětí, který by navazoval na už dříve provedené soustředění dětí vycházející vstříc představám řeckých zástupců a jejich potřebě kontroly. Požadavek umístování dětí ve vzájemně blízkých objektech však neměl být upřednostňován před kvalitou péče. Děti tak měly zůstat v lépe vyhovujících domovech, byť by to ohrožovalo požadavek jejich dalšího soustředění.⁴⁶

Zástupci řecké komunistické strany své představy o soustředění dětí prosazovali i později. Ještě v březnu 1950 jeden z čelných řeckých představitelů Vasos Georgiu ve zprávě připomínal s odkazem na předchozí dohodu nutnost soustředit děti do pěti až šesti „kolonií“ místo dosavadních 47. Tato změna měla zlepšit výchovu dětí a napravit nedostatky ve fungování některých domovů. Ke zlepšení situace mělo dále přispět to, že jako učitelé a pomocný personál budou přijímáni členové strany. Sama KSŘ už dříve na tato místa vyslala své členy a příslušníky Řecké demokratické armády, kteří byli učiteli z povolání. Georgiu nakonec navrhoval posílit kontrolu domovů řeckou stranou i ministerstvem práce a sociální péče a zároveň vyslovil politování nad tím, že ani značné finanční náklady vydané na péči nepřinášejí výsledky, jaké strana „očekávala a očekává“.⁴⁷

Opakovaně vznášený požadavek soustředění dětí do pouze několika center stejně jako dříve narážel na limitované možnosti hostitelského státu. Navíc vzhledem k nedostatečnosti řady stávajících objektů i v očekávání příjezdu dalších dětí vyvstala potřeba hledat nové lokality. Při jejich výběru se střetávaly různé zájmy i na české straně. Např. během schůzí rady krajského národního výboru (KNV) v Ostravě se opakovaně připomínal požadavek odstěhování řeckých dětí z hornické zotavovny v Klokočově. Vedoucí referátu práce a sociální péče na schůzích KNV v prvních měsících roku 1949 tlumočila požadavek revírní rady, aby objekt v Klo-

45 Na Moravě Kokalis navštívil dětské domovy v Oskavě, Budišově, Bludově, Sobotíně a Uničově. O jeho návštěvách propagandistickým tónem referovaly olomoucké noviny *Stráž lidu*. *Řecký ministr sociální péče Kokalis v Olomouci*. *Československo druhým domovem řeckých dětí*, *Stráž lidu*, 30. 12. 1948, č. 304, s. 1; *Lázně Bludov domovem řeckých dětí*. *Řecký ministr Kokalis návštěvou na Šumpersku*, *Stráž lidu* 31. 12. 1948, č. 305, s. 2.

46 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a. j. 586, Informace o řecké akci z 22. 12. 1948.

47 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 142, a. j. 552, Zpráva pro sekretariát ÚV KSČ „o otázkách a potřebách řeckých uprchlíků v Československu“ z 4. 3. 1950.

kočově byl do poloviny dubna opětovně uvolněn pro potřeby horníků. Děti z Řecka zde ubytované měly být přestěhovány na zámek do Velkých Heraltic, kde měly být na začátku dubna dokončeny nutné adaptační práce. Stejnou roli měl nově plnit i zámek v Šilheřovicích, kde měly být umístěny děti z dalších domovů.⁴⁸ I v případě šilheřovického zámku byla však projednávána možnost adaptovat ho na zdravotní pouřazové středisko. V návazné diskusi navrhl předseda zdravotního referátu své kolegyni z referátu práce a sociální péče, aby vyjednala na ministerstvu sociální péče přesídlení alespoň části řeckých dětí do zotavoven v jiných krajích.⁴⁹ Pomoc řeckým dětem nakonec v Klokočově dostala přednost, nicméně na základě pověření Ústřední rady odborů měla být horníkům z Ostravska zajištěna adekvátní náhrada.⁵⁰

Přetrvávající problémy s umístováním dětí pokračovaly v důsledku nárůstu jejich počtu. Už v první polovině roku 1949 (od dubna do léta) přijely do Československa vlakové transporty s dalšími 3 900 dětmi. Od konce srpna je následovalo dalších 1 321 dětí, které tentokrát provázeli dospělí uprchlíci. Do konce roku 1949 bylo v Československu uváděno 5 185 dětí z Řecka, z nichž asi čtvrtina měla slovan-
ský původ.⁵¹ Podíl dětí zde byl také o něco vyšší než v Polsku, které přijalo srovnatelné množství migrantů z Řecka.⁵² V Československu i v dalších zemích byly děti nadále umístovány do dětských domovů, pro něž však bylo opět nutno najít další objekty. Podle pozdější zprávy Tomáše Kosty bylo do začátku roku 1950 „postupně vystřídáno“ až 69 domovů na území celého státu.⁵³

48 Zemský archiv v Opavě (ZAO), f. KNV v Ostravě, č. kart. 2169, Zápis o 6. schůzi KNV v Ostravě z 18. 2. 1949; Zápis o 8. schůzi KNV v Ostravě z 4. 3. 1949; Zápis o 9. schůzi KNV v Ostravě z 11. 3. 1949; Zápis o 13. schůzi KNV v Ostravě z 5. 4. 1949.

49 ZAO, f. KNV v Ostravě, č. kart. 2169, Zápis o 25. schůzi rady KNV v Ostravě ze 6. 7. 1949.

50 NA Praha, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a.j. 586, Zpráva ministerstva práce a sociální péče o „akci řeckých dětí“ z 25. 3. 1949.

51 Počty řeckých a makedonských dětí např. K. TSIVOS, *Řecká emigrace v Československu*, 2011, s. 45.

52 V přehledech počtu řeckých uprchlíků v jednotlivých zemích bývají uváděna různá čísla, založená na různých zdrojích. Např. podle Kateriny Tsekou v Československu v roce 1950 nacházelo celkem 11 941 uprchlíků, z toho 4 148 dětí, v Polsku byl celkový počet uprchlíků jen o několik stovek nižší (11 458), ještě o něco výraznější byl v tomto případě podíl dětí (3 590). Počty v dalších zemích východního bloku jsou zde uváděny následovně: Rumunsko 9 100 uprchlíků/ 5 132 dětí, Maďarsko 7 253/ 2 589, Bulharsko 3 021/ 672, NDR 1 128/ 1 128, SSSR 11 980/0. Katerina TSEKOU, *Uchodźy z Grecji w Europie Wschodniej (1945–1989)*, in: PRL a wojna domowa w Grecji. The Polish People's Republic and the Greek Civil War, s. 124.

53 Zprávu Tomáše Kosty z 9. 12. 1950 v plném znění uvádí P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 120–130. Uváděné údaje zde na s. 120.

Pro umístování řeckých dětí byly charakteristicky vybírány lázně a zotavovny (Kysibl, Bludov, Klokočov) či státem zabavené zámky (např. Šilheřovice, Velké Heraltice, Jindřichovice, Bílá Voda) a podobné objekty. Ještě na začátku roku 1950 byla projednávána možnost využít pro ubytování řeckých dětí také konfiskované kláštery. Jednání vedená se zástupci Státního úřadu církevního však příliš úspěšná nebyla. Větší část z nabídnutých objektů (jako např. břevnovský klášter) podle představitelů Československo-řecké společnosti příliš nevyhovovala kvůli svému stáří a technickému stavu, uvolnění dalších nebylo povoleno ze „státně politických důvodů“.⁵⁴

Vzhledem k omezeným možnostem byly vybrány i některé lokality považované od počátku za značně problematické, jako byla např. Bílá Voda na Jesenicku. Představitelé KNV v Olomouci kritizovali samotný výběr této obce nacházející se na nejsevernějším okraji okresu Jeseník na dohled hranic s Polskem. Bylo upozorňováno na to, že odlehlost obce, prohloubená absencí železničního spojení, může značně zkomplikovat zásobování domova i návštěvy příbuzných dětí.⁵⁵

Výběr jednotlivých lokalit a objektů souvisel s poválečnou transformací pohraničních oblastí českých zemí, jež získaly nový charakter v důsledku nuceného vysídlení zdejšího německého obyvatelstva spojené s rozsáhlými majetkovými přesuny. V návaznosti na to bylo zahájeno státem organizované osídlování pohraničí, v jehož první fázi se sem do roku 1947 přistěhovalo asi 1,5 milionů osob. Samotné osídlování v menší míře pokračovalo ještě do roku 1952.⁵⁶ V poválečném pohraničí se tak střetly různé typy migrací. Nucené vysídlení většinového německého obyvatelstva provázelo stěhování převážně českých osídlenců doplněné o další etnické a národnostní skupiny, včetně Řeků a Makedonců, kteří jako uprchlíci v rámci nových obyvatel pohraničí jiné než české či slovenské národnosti zaujímal zvláštní postavení.⁵⁷ Ani přítomnost jiných národností či etnik neměla zpochybnit základní cíl osídlování: proměnit pohraničí v národně homogenní území a vybudovat zde novou společnost. Matěj Spurný označuje poválečné pohraničí jako „laboratoř ná-

54 NA, f. MO KSČ, sv. 148, a.j. 586, Nedatovaná zpráva o soustředění řeckých dětí pro ÚV KSČ.

55 NA, f. MO KSČ, sv. 148, a.j. 587, Nedatovaná zpráva o situaci v Bílé Vodě.

56 K osídlování pohraničí komplexně především Andreas WIEDEMANN. *„Pojď s námi budovat pohraničí“. Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952*. Praha 2016.

57 Nové obyvatelstvo pohraničí tvořily různé skupiny osídlenců: převládali čeští přistěhovalci z vnitrozemí, podíl českého obyvatelstva zvyšovali zahraniční Češi (tzv. reemigranti), dále zde byli zastoupeni slovenští osídlenci, zahraniční Slováci, Maďaři, Romové a v menší míře také přistěhovalci jiných národností (Moravští Chorvati, Ukrajinci). Kromě toho v pohraničí zůstávalo v roce 1950 78 % ze 160 000 Němců žijících v Československu. Podrobněji A. Wiedemann, *„Pojď s námi budovat pohraničí“*, s. 233–286. Údaj o počtu německých obyvatel, s. 243.

rodní a sociální obrody“, jehož nová podoba měla předjímat proměnu celého státu.⁵⁸ I v tomto kontextu se pohraniční oblasti mohly jevit jako vhodný prostor pro „utváření“ nového socialistického člověka, k němuž měla směřovat také výchova řeckých dětí v domovech. Jejich lokalizace do pohraničních oblastí byla však výrazněji ovlivněna především praktickými důvody i ohledy na preference řeckých zástupců. Už na přelomu 40. a 50. let se navíc v pohraničí začaly projevovat vážné strukturální problémy, které příznávaly i samy komunistické orgány.⁵⁹

Proměny obcí v pohraničních oblastech, které se staly sídlem domovů pro dětské uprchlíky, lze ukázat na příkladu Sobotína na Šumpersku. Zde postupně vznikl jeden z největších domovů pro děti z Řecka. Zmíněná obec původně pro ubytování řeckých a makedonských dětí určena nebyla. Na podzim 1948 však padlo rozhodnutí využít tuto možnost v důsledku neudržitelného stavu domovů na Slovensku. Obec se zdála vhodná i díky existenci české menšinové školy i blízkosti letního prázdninového tábora. Nacházely se zde také budovy vhodné i pro zimní provoz.⁶⁰ Podobně jako v jiných případech šlo původně o obec s výraznou převahou německého obyvatelstva. V lednu 1945 zde žilo 1 412 Němců (většinou žen a dětí) a pouhých deset Čechů. Na konci téhož roku se v důsledku postupné internace místních německých obyvatel a příchodu českých osídlenců původně zcela jednoznačný poměr vychýlil a počet Čechů vzrostl na 566. Na začátku 50. let žilo v Sobotíně již 1 200 českých obyvatel. Ve stejné době už zde bylo přitom ubytováno víc než 500 řeckých a makedonských dětí.⁶¹

Sobotín představuje určitý modelový příklad lokality, která se stala dočasným domovem pro děti z Řecka v nové, proměněné podobě. V případě zmíněné obce vybízelo poskytnutí útočiště stovkám řeckých dětí k úvahám rozvíjet ji jako dětské rekreační centrum, umožňující výměnné pobyty dětí i z dalších komunistických zemí. Vytvoření „skutečných domovů“ pro děti z Řecka se mělo podle představ předsedy sociální komise Československo-řecké společnosti Václava Klabíka stát základem pro vybudování „příštího celoročního rekreačního města pro děti“. Při jednání představitelů místních a centrálních orgánů z ledna 1949, kde byl tento

58 Podrobněji srov. Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011, s. 37–42.

59 Matěj Spurný cituje kritickou zprávu určenou pro předsednictvo ÚV KSČ z roku 1951, která připomíná „neutěšené sociální poměry“ i špatné zdravotní podmínky, bytovou nouzi a nedostatky v zásobování“. Ibidem, s. 66–67. Problémy v pohraničí vedly k odlivu obyvatelstva, na který režim reagoval v září 1953 zahájením tzv. doosídlování pohraničí.

60 Karel KONEČNÝ, *Řecké a makedonské děti v Sobotíně*, Severní Morava, sv. 74, 1997, s. 47–48.

61 Státní okresní archiv v Šumperku, Kronika obce Sobotína, inv. č. 1.

plán představen, přítomný zástupce MNV současně s vyjádřením podpory pro tuto vizi zdůraznil nutnost intervence u vyšších stranických orgánů ohledně vymezení katastru obce v jejím „přirozeném celku“, zahrnující nádraží, poštovní úřad, zbrojovku i parní pilu.⁶² Ve zmíněném návrhu se tak spojovaly různé priority i zájmy centrálních a místních orgánů – na jedné straně snaha vybudovat (propagandisticky využitelné) letovisko pro děti a na straně druhé důraz na rozvoj obce samotné. Příklad Sobotína zároveň vzhledem k značnému počtu zde umístěných dětí zvýrazňuje rovněž některé problematické aspekty péče v domovech, jako bylo především její personální zajištění.

„Pro nás je důležité to, že nekrade.“ Personální zajištění péče

Ani Sobotínu se nevyhnuly problémy personálního rázu, které byly v hojné míře ve sledovaném období připomínány i v případech dalších domovů. Jeden ze sobotínských vedoucích byl odvolán v září 1950 na základě stížností zaměstnanců i kritiky příslušných úřadů (KNV v Olomouci, Československo-řecká společnost, krajské velitelství StB). Řediteli byla mj. přičítána zodpovědnost za nedostatky při vedení hospodářství domova i za pokles kázně dětí.⁶³ Při zdůvodňování nutnosti odvolat daného ředitele bylo argumentováno také jeho okupační minulostí. Ta mu ovšem předtím nezabránila získat členství v KSČ, funkci zástupce velitele Lidových milicí v jednom v šumperských závodů a nakonec i důvěru okresního sekretariátu KSČ i KNV v Olomouci při jmenování do čela sobotínského domova.⁶⁴ Asi o rok později byl odvolán také jeho nástupce, bývalý četník a později příslušník SNB. Dotyčný se v obsáhlém dopise adresovaném okresnímu sekretariátu KSČ v Šumperku prezentoval jako obět pomlouvačné kampaně, kterou proti němu prý vedli někteří řečtí i čeští zaměstnanci reagující tak na jeho předchozí výtky. Příznačné je, že se

62 ZAO – pobočka v Olomouci, f. KNV Olomouc, č. kart. 3135, sign. 553, Záznam o jednání zástupců MNV, ministerstva sociální péče, Československo-řecké společnosti a správních orgánů v Sobotíně z 16. 1. 1949.

63 ZAO – pobočka v Olomouci, f. KNV Olomouc, č. kart. 3136, sign. 553, Záznam ze služební cesty do dětského domova v Sobotíně z 5. 9. 1950. Ředitel místní střední školy pro řecké děti současně doplnil informaci o ředitelově službě v německé armádě i o získání bytu ženy zatčené po jeho udání. Zmíněné okolnosti potvrdila také hlášení StB. NA Praha, f. ÚV MO KSČ, sv. 148, a.j. 587, Záznam pro T. Kostu o situaci v domově v Sobotíně z 1. 9. 1950.

64 Informace o předchozím působení daného ředitele a okolnostech jeho jmenování popisuje Zpráva Krajského velitelství StB v Olomouci pro KNV v Olomouci z 4. 9. 1950. ZAO – pobočka v Olomouci, f. KNV Olomouc, č. kart. 3136, sign. 553.

ředitel snažil vystupovat jako obětavý zastánce komunistického režimu a opakovaně poukazoval na politické pozadí na něj namířené kritiky.⁶⁵

Je zřejmé, že poskytování péče pro tisíce dětí z Řecká kladlo značné nároky na zaměstnance domovů i na instituce za ně zodpovědné. Jmenováním ředitelů domovů byla pověřena Československo-řecká společnost, která částečně přijímala i pomocný personál. Za jeho výběr měly však primárně zodpovědnost příslušné KNV. V domovech vedle českých pracovníků působili také řečtí zaměstnanci (učitelé, instruktoři, vychovatelky apod.), kteří sem byli vysíláni řeckou stranou. V létě 1950 čítal český personál 430 osob, Řeků pracujících v domovech bylo v té době 275.⁶⁶ Dané problematice byla ve zprávách jednotlivých orgánů věnována značná pozornost a také vzhledem k tomu ji lze označit za jeden z významných faktorů, který zejména v dobové perspektivě zásadně ovlivňoval kvalitu péče o řecké děti. Úroveň zaměstnanců v domovech i jejich vzájemné vztahy byly v té době pokládány za značně problematické.

Jako určující kritérium pro výběr vedoucích zaměstnanců byly vyzdvihovány politická spolehlivost a odpovídající „třídní původ“, což bylo důsledkem nové personální politiky zaváděné v počátcích komunistického vládnutí. Jejím cílem bylo zformovat „z dělnické třídy vzešlé, straně oddané kádry vedoucích pracovníků“.⁶⁷ V duchu tohoto přístupu později vedoucí kádrového oddělení Československo-řecké společnosti zdůraznila, že vzhledem k potřebě vychovávat děti „v duchu nových socialistických zásad“ byly jako zaměstnanci vybírány „uvědomělé, dělnické kádry“.⁶⁸ Příznačné je, že toto tvrzení uvozovalo hlášení o stížnostech českých vedoucích domovů na řecký personál. Dělnický původ nezaručoval kvalitní vedení domovů a příslušné kontrolní zprávy také otevřeně poukazovaly na absenci jakýchkoli znalostí a zkušeností některých ředitelů v oblasti péče o děti či jejich působení

65 Ředitel např. připomínal protikomunistické postoje jedné z kritizujících zaměstnankyň a hlavně negativní působení jednoho z bývalých řeckých vedoucích, který zvenčí proti němu údajně naváděl skupinu starších chlapců k vyvolávání konfliktů i k provokativnímu „zlehčování komunistické strany“. On sám se prý při výchově snažil vycházet ze sovětských zkušeností v duchu Makarenkova učení, a pro děti byl „jako jejich táta nebo jako Lenin“. NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 584, Dopis ředitele Adama okresnímu sekretariátu KSČ v Šumperku z 15. 9. 1951.

66 NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 584, Vyjádření B. Gemindera ke stížnostem na Československo-řeckou společnost z 30. 8. 1950.

67 Tento cíl proklamoval Klement Gottwald v referátu na plénu ÚV KSČ v listopadu 1948. Citaci a další souvislosti kádrové politiky uvádí L. KALINOVÁ, *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 129.

68 NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 584, Stížnosti vedoucích domovů na řecký personál tlumočené vedoucí kádrového oddělení Československo-řecké společnosti z 2. 4. 1951.

hodnotily kriticky.⁶⁹ Do čela domovů se současně dostávali i ti, kdo příslušná ideologická kritéria splňovali jen obtížně. Řediteli domovů se tak v počátcích na určitou dobu stali rovněž např. bývalý školní inspektor (Chrastava), ředitel hotelu (Liběchov), či někdejší policisté (Sobotín, Bílá Voda).⁷⁰ Nutno dodat, že z pohledu komunistického režimu nevhodný „kádrový profil“ těchto ředitelů byl v příslušných zprávách připomínán a všichni zde uvedeni také byli z různých důvodů nakonec odvoláni.

K odvolání vedoucích zaměstnanců domovů vedly zpravidla výsledky četných kontrol podpořené často stížnostmi zaměstnanců. Nijak výjimečně byly výměny na ředitelském postě zdůvodňovány současně nekompetentností i politickou „nevyspělostí“. Mezi typické výtky patřila kritika hospodaření a účetnictví. Už v počátcích pobytu řeckých dětí byly příčiny nedostatků ve vedení domovů hledány i v samotném způsobu rozhodování o jeho personálním obsazení. Dokazují to slova předsedy sociální komise Československo-řecké společnosti Václava Klabíka o neúspěšnosti „centrální organizace“ a potřebě vymezení přesných směrnic pro všechny ředitele. Toto hodnocení zaznělo při jednání vyšetřující komise v dětském domově v Kysiblu na konci roku 1948, jehož ředitel byl na základě zjištěných nedostatků odvolán.⁷¹ Jeho případ ukazuje typické rysy problematického vedení domovů i jejich reflektování – špatný stav hospodářské správy, údajnou nedostatečnost spolupráce i následné projednání jednotlivých výhrad za přítomnosti kritizovaných zaměstnanců.

Za kritikou jednotlivých vedoucích stály evidentně také různé osobní spory, jimž mohl být dodatečně přidán politický rozměr. Roli osobní zaujatosti naznačuje např. pozadí změn ve vedení domova ve Velkém Radošově na Karlovarsku. Odvolání tamější ředitelky prosazovala na konci roku 1949 i vedoucí kádrového oddělení Československo-řecké společnosti Růžena Rollová, podle níž dotyčná nebyla schopna „politicky zvládnout“ vedení domova.⁷² Do jeho čela poté nastoupila nová ředitelka, která byla na Karlovarsku považována za chráněnkou zmíněné vedoucí ká-

69 Nezkušenost a nekompetentnost v oblasti péče o děti byla např. připomínána v případě ředitele domova v Unčíně – předválečného člena strany, odbojáře a profesí tkalce, který byl do vedení domova jmenován na doporučení své sestry, zaměstnankyně ÚV KSČ. Srov. NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a.j. 587, Zpráva o situaci v domově v Unčíně z 31. 8. 1951.

70 K řediteli domova v Liběchově úřední zápis se zástupci OAV v Mělníku z 15. 6. 1948 a zpráva pro Ústřední sekretariát KSČ z 25. 7. 1948. NA v Praze, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a.j. 587.

71 NA v Praze, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a. j. 583, Příloha ke zprávě o poradě vyšetřující komise v Kysiblu 8. 12. 1948.

72 Odvolání ředitelky na konci roku 1949 bylo zdůvodněno mj. podněcováním protirežimních postojů řeckých matek přestěhovaných do domova v Brankách, i neochotou přijmout vhodnou

drového oddělení. Pokračující problémy ve správě domova nakonec neskončily pouze další změnou v jeho vedení. Kromě samotné ředitelky domova byla z dalších důvodů odvolána i uvedená zástupkyně Československo-řecké společnosti, která podle šéfa mezinárodního oddělení ÚV KSČ Gemindera vzhledem ke svému zdravotnímu stavu a přiznaným chybám nezvládala „tak těžký a zodpovědný úkol“.⁷³

Představitelé Československo-řecké společnosti už předtím otevřeně přiznávali potíže s nalezením vhodných zaměstnanců. V jiné části této studie už citovaná Antonie Bartáková v reakci na stížnosti vůči řediteli domova v Liběchově argumentovala nedostatkem vhodných osob a doslova prý prohlásila: „Jsme rádi, když vůbec máme někoho, komu můžeme ústav svěřiti a pro nás je důležité to, že nekra- de.“⁷⁴ Nedostatečnost „kádrového obsazení“ péče o řecké děti si uvědomoval také Geminder, který se v srpnu 1950 ve zprávě o důvodech odvolání některých vedoucích vyjádřil také obecně k příčinám neutěšené personální situace v domovech. Podle jeho názorů bylo hlavní chybou, že se pomoc řeckým dětem pojímala zpočátku pouze jako akce „charitativního a sociálního rázu“. Výběru zaměstnanců tak nebyla věnována patřičná pozornost. Situace se ale prý začala měnit k lepšímu díky zákrokům ministerstva práce a sociální péče. Přesto v domovech nadále chyběly „dobré kádry“. Navíc prováděné personální změny údajně vzbudily odpor vyvolaný snahou stále využívat práci v domově k vlastnímu prospěchu či bránit odhalení předchozích nepravostí. K tomu se podle Gemindera přidávalo také intrikaření „zvláště mezi ženským personálem“. Nevědecké personální zásahy komplikovaly prý také nedůsledně prováděné hospodářské kontroly v jednotlivých domovech. Vedoucí mezinárodního oddělení ÚV KSČ proto navrhoval provádět kontroly častěji a pečlivěji. Jak už také zaznělo v jiné části tohoto textu, doporučoval i změny ve vedení kádrového oddělení Československo-řecké společnosti.⁷⁵

„Kádrové“ nouzi se věnoval také vedoucí pracovník úseku Řecké akce v rámci ministerstva práce a sociální péče Tomáš Kosta. Jak podotýkal ve shrnující zprávě z prosince 1950, důsledkem špatné personální situace na domovech byla značná

účtelní a správce navzdory dříve zjištěným problémům v hospodaření. NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 584, Protokol s ředitelkou dětského domova ve Velkém Radošově z 15. 12. 1949.

73 Při tomto doporučení odkazoval také ke shodnému názoru vedoucího úseku Řecké akce na ministerstvu práce a sociální péče Tomáše Kosty. NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 584, Vyjádření B. Gemindera ke stížnostem na Československo-řeckou společnost z 30. 8. 1950.

74 NA v Praze, f. MO ÚV KSČ, sv. 148, a.j. 587, Úřední zápis se zástupci OAV v Mělníku z 15.6. 1948 a zpráva pro Ústřední sekretariát KSČ z 25. 7. 1948.

75 NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 584, Vyjádření B. Gemindera ke stížnostem na Československo-řeckou společnost z 30. 8. 1950.

fluktuační zaměstnanců. Konkrétně z původních 47 vedoucích domovů zůstávali ve funkcích k uvedenému datu jen dva. V případě dalšího českého personálu fluktuační dosahovala podle Kostových tvrzení až 170 %, v případě řeckých zaměstnanců to bylo 108 %. Výrazné výkyvy charakterizovaly také personální stav Československo-řecké společnosti, kde fluktuační dosáhla údajně až 165 %. Jako příčinu této neutěšené situace uváděl Kosta fakt, že poskytováním pomoci byli nejprve pověřeni úředníci ministerstva a teprve postupně byli vystřídáni „soudruhy s politickými a praktickými zkušenostmi“. Vedoucí řecké akce zároveň připomínal nedostatek pedagogických zkušeností a politickou nevypělost („v mnoha případech“) řeckých zástupců. K lepšímu personálnímu zajištění péče měl dopomoci nástup nových vedoucích, kteří by získali potřebné kompetence po absolvování tehdy probíhajícího kurzu v Liběchově. Kromě toho Kosta doporučoval neustálé školení českého i řeckého personálu.⁷⁶

Zprávy o situaci v některých domovech v roce 1951 ukazují, že personální situace zůstávala nadále problematická.⁷⁷ Při kontrolách byla kritizována neschopnost, slabost při vedení, stejně jako přehnaná přísnost a autoritativnost vedoucích ve vztahu k dětem i k zaměstnancům. Stížnosti opakovaně poukazyvaly na chyby při vedení hospodářství domovů či přímo na zneužívání vedoucích pozic k vlastnímu obohacení. Personální stránku péče v domovech charakterizovala zřejmá náročnost práce v domovech, nezkušenost zaměstnanců i jejich nedostatek, který poté vedl k přetížení. Na úroveň personálu přitom dohlížely četné kontroly různých orgánů, v jejichž přístupu se projevovala zároveň nedůslednost i ráznost při postihování zjištěných nedostatků. Tyto rozporné reakce na problematickou personální úroveň ukazují limity spolupráce jednotlivých aktérů na české i na řecké straně.

„Přespřílišnou tajností byla bržděna pomoc z naší strany.“ Proměny organizačního rámce péče v letech 1951–1952

V letech 1951–1952 prošla organizace československé pomoci dětem z Řecka výraznou proměnou. V dubnu 1951 plně převzalo péči o výchovu a vzdělávání řeckých a makedonských dětí ministerstvo školství, věd a umění. V souvislosti s tímto krokem byly děti v následujícím školním roce přerazovány do československých

⁷⁶ Zprávu Tomáše Kosty z 9. 12. 1950 v plném znění uvádí P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 120–130. Uváděné citace viz s. 121 a 124.

⁷⁷ Kritické zprávy z roku 1951 citují A. BOTU – M. KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci*, s. 91.

škol. Řízením pomoci všem řeckým uprchlíkům byl od 1. ledna 1952 pověřen Československý červený kříž, přesněji jeho sociální odbor (od července téhož roku), který v dané roli nahradil ministerstvo práce a sociální péče.⁷⁸ Změna organizačního rámce odpovídala posunu v přístupu vůči řecké politické emigraci, jejíž přítomnost získala navzdory původním očekáváním dlouhodobější perspektivu. Vědomí nereálnosti brzkého návratu do Řecka vedlo k přehodnocení dosavadního izolujícího přístupu a otevřelo cestu k postupnému začleňování dospělých i dětských uprchlíků do hostitelské společnosti. Nová podoba institucionálního zajištění zároveň souvisela s nespokojeností s dosavadní úrovní pomoci řeckým uprchlíkům.

Nové nastavení institucionálního rámce „řecké akce“ se odehrálo na pozadí vrcholících vnitrostranických čistek a také v době změn struktury centrální státní správy. Na podzim roku 1951 skončil ve vládě i ve vedení strany ministr práce a sociální péče Evžen Erban. Samotné ministerstvo bylo ve stejné době v souvislosti s převzetím sovětského modelu sociální politiky zrušeno.⁷⁹ K zásadním změnám došlo také v čele mezinárodního oddělení ÚV KSČ. Jeho vedoucí Bedřich Geminder byl zahrnut do vykonstruovaného „spikleneckého centra“ v čele s generálním tajemníkem strany Rudolfem Slánským. Geminder byl nejprve zbaven své funkce ve vedení KSČ a stal se vedoucím zahraničního vysílání Československého rozhlasu. V listopadu 1951 byl zatčen a spolu s Rudolfem Slánským a dalšími stranickými funkcionáři obviněn z údajné velezrady. Jak ukázal Karel Kaplan, za Geminderovým zařazením mezi předem odsouzené „velezrádce“ stála především jeho blízkost ke Slánskému – dokonce se s ním počítalo jako s „náhradní hlavou“ vykonstruovaného spiknutí v případě neúspěchu původního plánu. Svou roli sehrály i další důvody: Geminderova neoblíbenost mezi ostatními stranickými funkcionáři, a především jeho židovský původ, který byl zdůrazňován v rámci antisemitského tažení proti „sionismu“.⁸⁰ V následném inscenovaném procesu byl někdejší šéf mezinárodního oddělení ÚV KSČ odsouzen k trestu smrti a spolu se Slánským a dalšími na konci roku 1952 popraven. Klíčovou pozici vedoucího nově zřízeného sociálního

78 P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 28.

79 Ke změnám sociální politiky v Československu v 50. letech 20. století např. Jakub RÁKOSNÍK – Igor TOMEŠ at al., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012.

80 Karel KAPLAN, *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, Praha 1992, s. 160. V rámci vykonstruovaného „protistátního spikleneckého centra v čele s R. Slánským“ měl Geminder reprezentovat „sionistickou a stranickou linii“. Podrobněji srov. *Ibidem*, s. 216–217. Pozadí procesu se Slánským z pohledu vyšetřovatele StB nabízí Karel KAPLAN (ed.), *StB o sobě. Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*, Praha 2002.

odboru Československého červeného kříže získal Václav Moravec, jenž byl v té době zároveň pracovníkem mezinárodního oddělení ÚV KSČ.⁸¹ Geminderovo odsouzení přímo nesouviselo s jeho působením ve vztahu k řeckým uprchlíkům, ale umožnilo spojit nedostatky v organizaci péče o řecké děti s konkrétním „viníkem“ a jeho údajně škodlivým vlivem.

Hodnocení dosavadního průběhu a výsledků „řecké akce“ ze strany jeho nových hlavních aktérů se také neslo ve značně kritickém duchu. Už zmiňovaný Václav Moravec ve zprávě z konce roku 1951 – tedy po Geminderově zatčení – údajně na základě poznatků ze služebních cest i následných porad a schůzí jednotlivých složek KSŘ negativně hodnotil především soustředění Řeků do odlehlejších okresů a jejich izolovanost. Týkalo se to i dětských domovů. Moravec v té souvislosti zmínil obec Bílá Voda na Jesenicku, jejíž výběr byl kvůli odlehlé poloze kritizován už v předchozím období. Související příčinou zjištěných problémů bylo podle něj utajení celé akce, které komplikovalo účinnou péči. Údajně „přesprálišnou tajností byla bržděna pomoc z naší strany“, což se prý projevilo i neinformovaností okresních výborů KSČ. Jejich zapojení do řešení problémů řecké komunity mohlo být proto podle Moravce jen živelné a nedostatečné.⁸²

Vina za nedostatky v pomoci řeckým uprchlíkům byla přičítána osobně padlému vedoucímu mezinárodního oddělení ÚV KSČ Geminderovi, který prý „narušoval spolupráci s řeckými soudruhy“.⁸³ Adresné výtky obsahovala rovněž tvrdá kritika ze strany představitelů Československého červeného kříže, která mířila i na bývalého ministra práce a sociální péče Erbana a na jeho „pravou ruku“, vedoucího řeckého oddělení v tomto rezortu, Tomáše Kostu. Podle zprávy bilancující dosavadní výsledky péče o řecké děti Geminder i Kosta údajně zneužívali své výsadní postavení k vytvoření „atmosféry tajemnosti, konspirativnosti“, bránící veřejné kontrole zvenčí. Návštěvy domovů tak byly povolovány údajně jen „zasvěceným“. Vzhledem k utajování informací proto okresní výbory strany o domovech pro řecké děti ve svých obvodech nic netušily a jejich provoz nemohly nijak ovlivňovat. Geminder prý příliš nekomunikoval ani se zaměstnankyní svého oddělení Thelenovou, jež zde měla při koordinaci pomoci řeckým uprchlíkům vypomáhat. K jakékoli možnosti „politické práce“ však nedostala prostor, neboť jednání s řeckými zástupci i ministerstvem si její nadřízený „vyhrazoval pro sebe“. Její zprávy byly údajně

81 P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 63. K organizačním změnám podrobněji srov. A. BOTU – M. KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci*, s. 320–322.

82 Zprávu V. Moravce z 21. 12. 1951 v plném znění cituje P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 134–139.

83 P. HRADEČNÝ, *Řecká komunita v Československu*, s. 62.

ignorovány, stejně jako jiná hlášení upozorňující na institucionální pochybení či na problémy v jednotlivých domovech. V té souvislosti byla zmíněna odvolaná vedoucí kádrového oddělení Československo-řecké společnosti Rollová, která prý marně upozorňovala na nedostatky ministerstva práce a sociální péče. Geminderovi i Erbanovi byla také přičítána zodpovědnost za to, že celá tíže starostí s výchovou v domovech bylo výhradně v rukou KSČ a větší zapojení řeckých zástupců do výběru personálu bylo pravděpodobně sabotováno. Kritizován byl i údajně přehlíživý postoj vůči řeckým zaměstnancům, jejich nízký podíl v domovech i údajné pracovní využívání ostatních Řeků a Makedonců. Přístup ministra práce a sociální péče byl připodobňován „k bohatým dámám, které omilostňují chudáky sirotky a současně je nemilosrdně vykořisťují“. Červený kříž se vzhledem k popsaným nešvarům v řízení pomoci řeckým uprchlíkům musel po jejím převzetí vypořádat s řadou problémů – dva měsíce nebyly zajištěny potřebné finanční prostředky, chyběl řecký personál, přetrvávaly „kádrové“ nedostatky v domovech, a navíc bývalí zaměstnanci někdejší „řecké akce“ přijatí do řad sociální komise Československého Červeného kříže rozpoutali proti novému zaměstnavateli kampaň.⁸⁴

Citovaná zpráva také shrnovala závěry kontrol domovů, které nařídilo nové vedení mezinárodního oddělení sekretariátu ÚV KSČ v návaznosti na změnu institucionálního rámce péče o řecké děti. V případě několika domovů byly zjištěny přetrvávající problémy týkající se především personálních nedostatků. Konkrétně byla kritizována úroveň výchovy a práce učitelů v Kysiblu, Unčíně či v Klokáčově. Výhrady směřovaly i vůči personální situaci v dalších domovech: v Machníně byl odvolán ředitel „surovec, který bil děti“, v jiných případech se během roku vyměnilo 90 vychovatelů (Sobotín) či více než 70 učitelů (Bílá Voda). V případech těchto domovů komise připomněla, že v jejich čele stáli bývalí četníci. Domovy v Bílé Vodě i v Kysiblu měly být vzhledem k nevhodnosti objektů i odlehlé poloze zrušeny. Jiné domovy byly hodnoceny pozitivně. Za nejlepší z nich byl označen domov v Nových Brankách na Českobudějovicku, kde se v daném období nacházelo více než 300 dětí.⁸⁵ Citovanou zprávu lze chápat i jako svéráznou reflexi dosavadního průběhu pomoci řeckým dětem, jež byla ovlivněna tehdy probíhajícími vnitrostra-

84 NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 586, Nedatovaná zpráva o stavu péče o řecké děti a politické emigranty.

85 Členy komise kontrolující domovy v Čechách byli: pracovník mezinárodního oddělení ÚV KSČ Müller, tehdejší vedoucí sociálního odboru ČČK Jirsa a řecký zástupce. V případě moravských domovů byli členové kontrolní komise: zástupkyně mezinárodního oddělení Thelenová, představitel ČČK Vachata a opět „jeden řecký soudruh“. Srov. NA, f. MO ÚV KSČ, sv. 147, a.j. 586, Nedatovaná zpráva o stavu péče o řecké děti a politické emigranty. Závěry kontroly domovů v Če-

níckými čistkami. Geminderovo odsouzení v rámci vykonstruovaného procesu i změny na vládní úrovni umožnily novým aktérům zodpovědným za péči o řecké děti interpretovat její předchozí nedostatky jako důsledek údajného selhání svých předchůdců.

Závěr

Předchozí výklad se pokusil ukázat, že politický rozměr péče o řecké děti zásadně ovlivňoval i její organizaci a vytvářel silné napětí s její sociální dimenzí. Politická rovina pomoci dětem se odvíjela od povahy a ideologie politického systému hostitelského státu. Současně byla tato pomoc přijímána výhradně prostřednictvím příslušné politické síly – tedy řecké komunistické strany, jejíž představitelé dávali jasně najevo zájem na „správně“ ideologicky vedené péči. I na československé straně byla pomoc dětem z Řecka prezentována jako politický úkol a povinný projev solidarity, potvrzující zakotvení země v jednom z bloků tehdy rozděleného světa. Její politický rozměr se projevil samotným kolektivistickým pojetím péče uskutečňované výlučně v dětských domovech.

Přístup československých úřadů však výrazněji ovlivňovaly také praktické aspekty organizace takto chápané péče, mezi něž lze řadit zapojení různých aktérů (Československo-řecká společnost, ministerstvo práce a sociální péče, mezinárodní oddělení ÚV KSČ a národní výbory), nutnost nalezení vhodných lokalit a objektů pro dětské domovy a potřebu zajištění vhodného personálu. Zapojení zmíněných institucí charakterizovala různá míra jejich angažovanosti, osobní neshody i sledování různých zájmů, což platilo zejména v případě místních orgánů zohledňujících výrazněji potřeby daných obcí či regionů a jejich obyvatel. V důsledku uvedených faktorů vznikalo jisté napětí ve vzájemných vztazích, jež ztěžovalo efektivnější spolupráci při budování a provozování domovů pro řecké děti. V otázce lokalizace dětských domovů se politická rovina organizace pomoci projevovala především ohledy na požadavky řeckých komunistů, jejichž prosazování maximálního soustředění dětí bylo dáno snahou udržet si výsadní vliv na jejich výchovu v situaci plánování brzkého návratu do Řecka. Oblast personálního zajištění byla vnímána v interních dobových reflexích nejkritičtěji. Její problematičnost byla ovlivněna obtížnou slučitelností příslušné kvalifikovanosti s preferovaným třídním původem. Časté kontro-

chách přibližují na základě jiného pramene A. BOTU – M. KONEČNÝ, *Řečtí uprchlíci*, s. 108. Zde je také uvedeno jméno zástupce KŘS, kterým byl Kostas Metalidis.

ly poukazovaly na nedostatek a nekompetentnost personálu, výhrady v řadě domovů vyústily v odvolání jejich ředitelů.

Československá strana dokázala zajistit ubytování dětí, jejich ošacení, stravování, lékařskou péči i vzdělávání, ale dobové zprávy o úrovni péče se nesly často v kritickém duchu. Příznačné bylo, že příčiny organizačních nedostatků byly spatřovány v údajně přílišném zdůrazňování „humanitární“ roviny péče, jež prý vedlo k opomíjení její politické dimenze. Lze však říci, že přesun pomoci řeckým uprchlíkům do nových institucí (ministerstvo školství a Československý červený kříž) v letech 1951–1952 posiloval v kontrastu s tímto pohledem sociální rozměr péče. Ustavení zmíněného nového institucionálního zajištění souviselo především s tím, že v právě v uvedeném období získal pobyt uprchlíků vzhledem k nereálnosti brzkého návratu do Řecka dlouhodobější časovou perspektivu a tím i nový charakter. Změny organizačního rámce proběhly v době vykonstruovaného procesu s Rudolfem Slánským, který umožnil vymezit se vůči dosavadním nedostatkům označením konkrétních údajných viníků – tedy v prvé řadě Bedřicha Gemindera. Na nových organizačních základech postavená péče o řecké děti měla být však nadále spojena s výchovou „nového socialistického člověka“. Příklad péče o děti z Řecka z přelomu 40. a 50. let ukazuje limity imigrační politiky komunistických států. Její nastavení vymezovaly příslušné ideologické preference, jejichž zohledňování utvářelo také základní podobu organizačního rámce pomoci řeckým dětem, včetně jeho problematických aspektů.

SUMMARY

Czechoslovakia was one of the Eastern bloc countries that received a large number of refugees from Greece at the end of the 1940s. A large group of these refugees were children, who were primarily placed in children's homes. The aim of this study is to show how the organization of assistance for the children from Greece was influenced by its political dimension. Czechoslovak aid to Greek and Macedonian children was presented at the official level as a political task, and state agencies and party departments were involved with its fulfillment at both the central and local levels. However, the Czechoslovak authorities' approach was also influenced by the practical aspects of organizing assistance that was understood in this way. Their officials had to find suitable locations and buildings for the provision of accommodation for the children, and also take into account the demands made by the Greek communists, who insisted on the maximal concentration of the evacuated children into several buildings located close to one another in the attempt to maintain control over them. Efforts to comply with this barely feasible requirement resulted in a certain compromise which reflected the conflict between the political and social dimensions of the care for Greek refugees. The level of staffing provided for the children's care was assessed the most critically. The various actors' different interests and approaches created tension in their relations and made it difficult to cooperate effectively in the "Greek operation". Changes in the institutional provision of aid to Greek refugees were supposed to bring about an improvement in the situation in the period when their stay in Czechoslovakia took on a new time perspective.

STUDIE / ARTICLE

Křesťanství na Kavkaze v raném středověku: upevnění arménské a gruzínské identity a apoštolská tradice

PETRA KOŠŤÁLOVÁ

Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Christianity in the Caucasus in the early Middle Ages: Consolidation of Armenian and Georgian Identity and the Apostolic Tradition

In late Antiquity and the early Middle Ages, the Caucasus represented an important crossroads of civilizations, which brought together Judaism, Christianity, and even early Islam. The Christianity in the Caucasus has one of the oldest church structures in the world: the Armenian Apostolic Church (*Hay Arak'elakan Yekeghetsi*) is often classified in the same category as the pre-Chalcedonian ancient Eastern oriental churches, and in the early Middle Ages the Georgian churches (*sakartvelos martlmadidebeli ek'lesia*) developed into the current that later became known as Orthodoxy. Both the Armenian and the Georgian church traditions show a similar development during the 4th – 7th centuries CE, and they rely on the apostolic tradition as their fundamental argument for their own independence (autocephaly; i.e., having their “own head”). These “self-governing” churches have their own highest patriarch (later, the term *catholicos* was adopted for this function), and their autocephaly was later reaffirmed in the context of the 11th century and the Crusades. A textual analysis of the surviving primary sources from this period, in comparison with the numerous secondary sources, reveals

not only common sources of inspiration, but also a multi-layered phenomenon of period religious polemics. In the local conception, Caucasian “holy cities” such as Mtskheta and Etchmiadzin were a “new Zion” that oscillated between the image of Jerusalem and Constantinople. The resulting picture indicates a very early construction of a religious identity which continued to manifest itself with practically unchanged features through the course of the Middle Ages, as well as into the early and later modern periods, as a cornerstone of future “national” identity.

Key words: Armenia, Georgia, southern Caucasus, identity, religion, Apostolic tradition

Příchod křesťanství byl pro oblast jižního Kavkazu z kulturního i historického hlediska zcela zásadní. Již dříve se sem dostal judaismus, který se ujal v oblasti dnešního severního Iráku (s centrem v Mosulu) i na Kavkaze, Výsledkem jeho působení je např. existence izolovaných komunit tzv. horských Židů v Dagestánu a severním Ázerbájdžánu.¹ Křesťanství sem postupně pronikalo ze západu, tj. z oblasti centrální a západní Anatólie (dnešního Turecka) a z jihozápadu, tedy z center jako byla Konstantinopolis, Caesarea (anatólská Kayseri) či jižnější Edessa (dnes Şanlı Urfa) a Antiochie (dnes Antakya). Místní jazyky, které ještě z prvních staletí našeho letopočtu nemáme písemně doloženy, zasáhl vliv staré syrštiny (syriaque) poměrně výrazně; v druhé fázi pak převážila řečtina. Aramejský jazyk býval jazykem perské kanceláře, jazykem prvních křesťanů i části Talmudu.² Přímo z aramejštiny např. pochází arménská slova jako „překládat“ (arm. *thargmanel*, které patrně souvisí i se staročeským „tulmač“ (tlumočník)³, dále „učenec“, resp. „veliký, ctihodný“ (*rabunapet*), „král“ (*melikh*), „exil“ (*gaght*), „svaté kopí“ (*geghard*), „rukopis“ (*magagbath*) nebo označení jednotlivých dnů v týdnu: *urbath* (pátek) a *šabath* (sobota).⁴

1 Liya MIKDASH-SHAMAILOV, *Mountain Jews: Customs and Daily Life in the Caucasus*, Muzeon Yisrael 2002, s. 17.

2 Dodnes zůstal liturgickým jazykem četných komunit syrských křesťanů, srov. podrobněji Michal ŘOUTIL, *Asyřané / Syřané*, in: Jiří Gebelt (ed.), *Ve stínu islámu: menšinová náboženství na Blízkém Východě*, Praha 2016, s. 104–136.

3 Milada NEDVĚDOVÁ, *Staročeské názvy „tlumočník“ a „tulmač“*, *Naše řeč* 66, 1993, č. 3, s. 164–166.

4 Poznámka k transkripci arménštiny: Arménština, jeden z izolátů indoevropské jazykové rodiny, má v češtině hned několik prepisů; některé z nich jsou určeny spíše lingvistům (mezinárodní Hübschmann-Meilletova transkripce), jiné laickým čtenářům. V našem článku volíme způsob, který je nejbližší české výslovnosti, přičemž zohledňuje některá arménská specifika. Aspirované

O významu soboty svědčí i pojmenování dalších dnů v týdnu, tj. *jerkušabthi* jako druhý den po sobotě, *jerekhšabthi* (třetí den po sobotě) a dále *čorekhšabthi* a *hingšabthi* (čtvrtek coby pátý den po sobotě). Některá aramejská slova byla nahrazena původně parthskými (např. *margare*, prorok). Rovněž slova z řečtiny jako *arakhel*, *arakhjal* – apoštol (z řec. apostolos) nebo *jekegheci* (eklesie) se do arménštiny patrně dostala původně ještě přes aramejštinu.⁵ Od konce 5. století a v průběhu 6. století pak postupně docházelo k oslabení syrského vlivu; řecký kulturní okruh se nakonec v případě obou „národů severu“ (tedy Arménů a Gruzínů) prosadil (některé dobové helénistické školy svými kalky na řečtinu produkovaly obtížně srozumitelné texty).⁶

Celkový dobový kontext postupného a několikafázového prosazování křesťanství na jižním a západním Kavkaze (tj. 3.–6. století) je třeba brát do úvahy v souvislosti s byzantskými dějinami a obecně se světem východního křesťanství sousedícího nejprve se zoroastrovskou (mazdaistickou) Persií a posléze s chalífátem. Za určitý milník ve zkoumaném období lze chápat rychlý vzestup islámu a jeho prosazení se na Kavkaze východním. Polemiky mezi církvemi na jižním Kavkaze, Konstantinopolí a Antiochií se samozřejmě objevovaly nadále, nicméně postupně se k nim přidaly i polemiky s islámem (ty se spolu se sérií válek mezi kavkazskými šlechtici a Bagdádem promítly mimo jiné i do roviny epických hrdinských příběhů).⁷ Cílem této studie je pokusit se poukázat na jednotlivé styčné body ve formování raně středověkého kulturního zázemí jižního Kavkazu.

Sv. Řehoř, sv. Ninó: věrosvěsti

Předpokládá se, že první křesťané začali na Kavkaz přicházet v souvislosti s pronásledováním křesťanů v Římské říši, které podle tradice dosáhlo svého vrcholu za

souhlásky s přidechem proto přepisujeme jako ph, kh a th. „Gh“ je přepisem pro guturální „r“ (vyslovované asi jako francouzské „r“).

5 Jean-Pierre MAHÉ, *La christianisation de l'Arménie*, in: Jannic Durand et al. (ed.), *Armenia Sacra*, Paris 2005, s. 23.

6 Hrant THOROSSIAN, *Histoire de la littérature arménienne*, Paris 1951, s. 95.

7 Např. epos o Sasunských šilencích neboli šilených (vztekem) ze Sasunu, líčící boj arménských hrdinů s „egyptským králem“, melikhem ze země. Srov. Misr. E. A. ANDERSON, *The Armenian Sasun Cycle*, *Revue des études arméniennes* 13, 1978/1979, s. 176–186; James R. RUSSELL, *The Epic of Sasun: Armenian Apocalypse*, in: Kevork Bardakjian – Sergio La Porta, *The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective*, Leiden 2014, s. 40–77.

císaře Diokleciána.⁸ Na počátku 4. století se tato nová monoteistická víra rozšířila v Arménii, Gruzii a kavkazské Albánii, postupně se dostala i do Abcházie a do horských oblastí jako byla např. severogruzínská Svanetie (Svansko). Proces christianizace Svanetie, Čerkesska, Kabardy, Chevsurska a Osetie (tj. západní a střední část severního Kavkazu) byl pak postupně přerušen díky šíření islámu v 7. století a především vpádem Mongolů na počátku 13. století. Na severním Kavkaze došlo ke specifickému propojení starších pohanských zvyklostí a křesťanského učení – např. svatý Tutyř (Theodor) „vázal vlky“ a chránil stáda před jejich útoky, sv. Wacilla (Eliáš) přinášel déšť a bouřky,⁹ své patrony měli i kováři, včelaři, vazačky koberců aj.¹⁰ Uastyrdži byl odrazem svatého Jiří a zároveň patronem pastevců, lovců i vlků.¹¹ Jeho příběh se zčásti prolíná i slavným Nartským eposem (byl otcem matriarchy rodu bohatýrů, Satanáji).¹² Křesťanská tradice se tady stala vlastně jen vnějším nátěrem pro daleko starší náboženské praktiky: posvátnost ohně a ohniště lze dokumentovat napříč celým Kavkazem (řetězů a železného kotle nad ohništěm se nesměl dotknout cizinec, jinak mohla v tom nejkrajnějším případě hrozit krevní msta).¹³ Lidé zabíjí bleskem bývali považováni za požehnané¹⁴ a obřadně (jako „páni nemocí“) byly vítány do domu i některé velmi nakažlivé choroby (a stejně obřadně i vyváděny ven).¹⁵ Pravoslavní Osetové ještě počátkem 20. století běžně pohřbívali spolu se zemřelým i koně, respektive jeho uřezané „zasvěcené“ ucho.¹⁶ Kavkaz má i své Prométhey – většinou však ve formě nevyzpytatelných a vzteklých bohatýrů, nadaných nadpřirozenou silou, kteří hrozí zničit celý svět, a proto jsou (hlavním andělem ne-

8 Gérard DÉDÉYAN (ed.), *Histoire du peuple arménien*, Toulouse 2007, s. 164.

9 Vladimír KOUZNETZOV – Jaroslav LEBEDYNSKY, *Les Alains: cavaliers des steppes, seigneurs du Caucase*, Arles 2005, s. 246

10 Viceslav CHIRIKBA, *Between Christianity and Islam: the Heathen Heritage in the Caucasus* in: Uwe Bläsing – Viktoria Arakelova – Matthias Weinreich, *Studies on Iran and the Caucasus: in Honour of Garnik Asatryan*, Leiden 2015 s. 152–153.

11 Kevin TUIE, *The Meaning of Dael: Symbolic and Spatial Associations of the South Caucasus Goddess of Game Animals*, in: Catherine O’Neil (ed.), *Language, Culture and the Individual*, Muenchen 2006, s. 165–188.

12 Georges DUMÉZIL, *Le livre des héros: Légendes sur les Nartes*, Paris 1965 s. 35.

13 Alexander GRIGOLIA, *Custom and Justice in the Caucasus: the Georgian Highlanders*. New York, Philadelphia, 1939 s. 75.

14 Kevin, TUIE. *Lightening, Sacrifice and Possession in the Traditional Religions of the Caucasus*, *Anthropos* 99, 2004, s. 143–159.

15 John COLARUSSO, *Nart Sagas: Ancient Myths and Legends of the Circassians and Abkhazians*, Princeton 2016 s. 52. Choleře se např. říkalo „ty, jenž bys dlouho neměla zůstat“ a neštovicím „zlatý kníže Zoslan“.

16 V. KOUZNETSOV – J. LEBEDYNSKY, *Les Alains*: s. 251.

bo Ježíšem Kristem) zakování do jeskyně ve skále.¹⁷ Gruzínský hrdina Amirani vystupoval právě tak – coby typický kavkazský *džigit* (junák) vyzýval k soupeření kohokoli a nakonec i samotného nejvyššího boha, aby skončil jako „spoutaný Prométheus“.¹⁸ Svatyně severokavkazských křesťanů mnohdy svým zjevem skutečně připomínají kostely, zdobily je však rohy kozorožců a horských ovcí, klece s ptáky a železné řetězy.¹⁹ Lovci museli respektovat vlastní přísná pravidla a rohy ulovených zvířat odevzdávat k počtě božstvu, nejčastěji bohyni lovu Dali,²⁰ v rámci meziklanových bojů nebývalo výjimkou ani vystavovat části těl zabitých nepřátel. Kavkazské středověké společnosti nebyl cizí koncept krevní msty (který se v některých lokalitách severního Kavkazu udržel dodnes) a krevní msta se nevyhýbala ani svatým místům jako byly kostely. Za viníka byl navíc považován automaticky majitel zbraně (takže např. dýka ukradená některému z „mužů církve“ věci nadále komplikovala, jako v případě vraždy knížete Dadianiho ve Svanetii).²¹ Tradice křesťanských svateb, kdy novomanžele oddával vždy ženatý kněz (v arm. *khabana*), nenarušila ani známý a (v prostředí tabuizovaných předmanželských svazků) překvapivý zvyk *cacloby* (tolerovaného milostného svazku pobratima a jeho posestrimy)²² ani fenomén tzv. přísežných pannen. Až do 19. století navíc v horských oblastech přetrvávaly běžné razié na okolní osady (auly) a únosy nevěst, což odpovídá ritualizovaným formám neustálého soupeření, vyvolaného patrně omezenými zdroji a obtížným horským terénem. Ti, kteří novomanžele oddávali, tj. hlavní obřadníci (kněží a šamani ve službě svatých a božích dětí, zvaných *džvari*) mohli jíst výhradně maso

17 Velmi zajímavé srovnání poskytuje srbská paralela, kdy svatý Ilija (Eliáš) bojuje proti *aždajovi* – na Kavkaze známém jako Aždahak nebo Aži daháka, démon s hadími hlavami vyrůstajícími mu z ramenou, které vyžadují lidské oběti. Michal TĚRA, *Kult proroka Elijáše ve slovanské lidové kultuře*, Parrésia 1, 2007, s. 205–220; Idem, *Perun: bůh bromovládců, sonda do slovanského archaického myšlení*, Červený Kostelec 2009, s. 234.

18 Levon ABRAHAMIAN, *The Chained Hero: the Cave and the Labyrinth*, Iran and the Caucasus 11, 2007, Leiden s. 89–99; Kalistrat SALIA, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris 1980, s. 101.

19 Kavkazolog dr. Václav A. Černý nazval tuto formu náboženství džvarismem; *džvari* ovšem značí v gruzínštině jak kříž, tak místní božstvo.

20 Kevin TUIITE, *Hunter, shaman, oracle, priest: An Ethnohistorical Overview of Inspirational Practices in Highland Georgia*, Sixth Harvard Round Table on Archaeology, Language, Genetics and Comparative Mythology 2004. Dostupné na: <http://www.mapageweb.umontreal.ca/tuitekj/publications/ShamanismAcetates.pdf>, 5. 6. 2020.

21 A. GRIGOLIA, *Custom and Justice*, s. 149–151.

22 Kevin TUIITE, *Antimarrriage in Ancient Georgian Society*, Anthropological Linguistics 42, 2000, č. 1, s. 37–60; Nino GAMBASHIDZE, *Once Again About the Custom of Stsorproba and Tsatsloba*, dostupné na: https://www.academia.edu/37999816/Once_More_About_the_Custom_of_Stsorproba_and_Tsatsloba, 11. 10. 2021.

rohatého dobytka a museli se vyhýbat vepřovému.²³ Tyto tradice jsou dodnes živé mimo jiné i díky dochovanému folklóru, např. prostřednictvím zpěvů o Nartech bohatýrech²⁴ nebo letních „pohanských“ slavnostích konaných i v současnosti. V některých lokalitách byly původní tradice jen nepatrně „překryty“ křesťanstvím; vznikla tak velmi specifická synkretická kultura.

Ponecháme-li stranou horské oblasti severního Kavkazu, kam se křesťanství šířilo jen velmi pomalu, můžeme za skutečné jádro rané christianizace pokládat Kavkaz jihozápadní. Podle tradice sem přinesli křesťanství apoštolové svatý Juda Tadeáš, Bartoloměj, Ondřej a Šimon zvaný Zélota/Horlivec.²⁵ Patrně nejznámější verze legendy od Eusebia Caesarejského říká, že Bartoloměj odešel kázat do Arménie a následně do Šírvánu (někdy bývá spojován i s Indií); nakonec byl umučen v dagestánském Derbendu (podle středověkých legend stažením z kůže). Apoštol Tadeáš byl podle některých výkladů jedním z učedníků Kristových, Tadeášem z Edessy, kterého syrská tradice vykresluje jako Mar Addaie.²⁶ (Tadeášovým žákem měl být Dadi, podle nějž byl pojmenován Dadivank neboli Chutavank, slavný klášter v oblasti Kelbadžaru, vrácený Ázerbájdžánu po šestitýdenní válce z roku 2020). Arménský dějepisec Mojžíš Chorenský uvádí, že měl Bartoloměje a Tadeáše umučit Sanatruk, synovec arménského krále Trdata²⁷ (podobně dal Sanatruk umučit i sv. Sanducht, svou vlastní dceru).²⁸ Na základě legendy o působení apoštolů se i samotná arménská církev nazývá apoštolská (*arakhelakan*); činnost nejvyššího patriarchy je v kolektivní paměti kontinuálně spjata s rolí apoštolů. Podobně církev gruzínská staví na roli apoštola Ondřeje, jehož postava byla následně zdůrazněna v diskursu o autokefalitě v 11.–12. století.²⁹

Velmi ranou legendou o prvních křesťanech je příběh o králi Abgarovi z Edessy, o němž referuje opět Eusebius Caesarejský. Abgara coby prvního křesťanského krále, kterému Kristus poslal svůj vlastní obraz, si ovšem nárokují jak Arméni, tak i Asyřané.³⁰ Podle byzantského historika Prokopia: „Augaros/Abgar [...] v pokročilém již věku byl zle postižen těžkou dnou [...] nabyt odvahy a napsal Ježí-

23 A. GRIGOLIA, *Custom and Justice* s. 31–32.

24 G. DUMÉZIL, *Le livre des héros*, s. 23.

25 Bartoloměj byl podle tradice umučen králem Sanatrukem, Yakobos ISAVERTENC, *Armenia and the Armenians* vol. 1., San Lazzaro 1874, s. 89.

26 J.-P. MAHÉ, *La christianisation de l'Arménie*, s. 23–24.

27 Michal CHAHIN, *The Kingdom of Armenia: A History*, London 2001, s. 261.

28 G. DÉDÉYAN, *Histoire du peuple arménien*, s. 159.

29 Mariana KOROMELA, *The Greeks and the Black Sea*, Kaisariani 2002, s. 299.

30 M. ŘOUTIL, *Asyřané/Syřané*, s. 104–136.

šovi list s prosbou, aby opustil Judeu a tamější nevděčné lidi a žil natrvalo u něho. Jakmile přečetl Kristus doručení list, odepsal Augarovi záporně, že k němu nepříjde, ale slíbil mu v dopise uzdravení. Vypravuje se, že Kristus také připojil, že Edessa nebude od barbarů nikdy dobytá.³¹ Kristův dopis s jeho tváří, známý později jako Mandylion z Edessy, je považován za jednu z nejvýznamnějších svatých ikon nestvořených rukou (*acheiropoieton*). Jihokavkazský region se v raných křesťanských legendách objevuje také prostřednictvím postavy svatého Jakuba z Nisibis, který měl vystoupit na horu Ararat při hledání Noemovy archy. Ararat, arménský Masis, je tady jen jednou z tzv. svatých hor. Další významnou horou byl Sepuh (místo pohřbu věrozvěsta arménské církve, Grigora Lusavoriče neboli Řehoře Osvětitel v kraji Daghinalikh, jak píše kronikář Phavstos Buzand/Pavel Byzantský³²) nebo hora Marutha v Sasunských horách, skutečný „duch místa“ v eposu o Sasunských šilencích. V současné době se symbolickou náhradou za Ararat a Maruthu/Marutuk (neboť obě hory zůstaly po první světové válce na území Turecka) stala hora Aragac, kolem níž desítky tisíc lidí roku 2008 zatančily skupinový tanec *kbočari* coby vítězný tanec horalů a demonstrovaly tak sepětí s celosvětovou arménskou diasporou.³³

Prvními křesťanskými centry jižního Kavkazu byla Mccheta v centrální Gruzii a Edžmiacin v Arménii (vedle Aštišatu, Artašatu či Šahapivanu); k oběma se úzce váží příběhy o prvních věrozvěstech. Z nich významně vystupuje nejen tzv. judeokřesťanská stopa (vliv semitského křesťanství), ale i role žen coby věrozvěstek. Život a působení svatého Řehoře, nazvaného později Osvětitel (arm. Grigor Lusavorič), je neoddelitelně spjato s příchodem svatých panen na území Arménie.³⁴ Podle tradice byla mniška jménem Hriphsime pronásledována Diokleciánem. Byla totiž vybrána v soutěži o nejkrásnější dívku a císař si ji chtěl vzít za manželku, avšak ona odmítla porušit slib čistoty a spolu s představenou kláštera Gajane a ještě s dalšími uprchla na východ, kde se ukryla na dvoře arménského krále Trdata/Tirida-

31 PROKOPIOS Z KAISAREIE, *Války s Peršany a Vandaly*, Praha 1985, s. 133.

32 *Phavstos Buzandaci's History of Armenia*, dostupné na: <http://www.attalus.org/armenian/pb1.htm>, 10. 1. 2021

33 Levon ABRAHAMIAN, *Dancing Around the Mountain: Armenian Identity Through Rites of Solidarity*, in: Bruce Grant – Lale Yalçın-Heckmann, *Caucasus Paradigma: Anthropologies, History and the Making of An World Area*, Berlin, s. 167–188.

34 Agop Jack HACIKYAN, *The Heritage of Armenian Literature: From the Oral Tradition to the Golden Age*, Wayne State University Press 2000, s. 121; *O příchodu svatých žen do Arménie*, *Parrésia* 2/3, 2008/2009, s. 389–396.

ta III.³⁵ ve městě Vagharšapat. Také on se snažil Hriphsime získat, nicméně ta „jej silou od Boha“ přemohla. Král ji i její společnice dal ze vzteku umučit.³⁶ Jediná, která se ze skupiny svatých panen zachránila, byla dle legendy svatá Ninó, věrozvěstka Gruzie (arménská tradice ji zná jako Nune). Ta se měla k Hriphsime a Gajane připojit na své cestě z Jeruzaléma a po jejich mučednické smrti z rukou krále Trdata (budoucího prvního křesťanského krále) pokračovala dál do Mchety. V tu dobu byl ovšem v Arménii již několik let vězněn Řehoř.

Z pohledu arménské historiografie a šíření křesťanství byl právě Řehoř z rodu Pahlavuni, později nazvaný arménsky Lusavorič, řecky Fótistés (Řehoř Osvětitel), nejvýznamnějším věrozvěstem. Řehořův otec Anak dal na popud perského krále zavraždit Trdatova otce Chosrova – mezi oběma rody (mimochodem původem parthskými) tak vlastně panovala krevní msta (tolik výklad arménského dějepisce Agathangela/Agathangegha). Oba mladí princové pak vyrůstali v Caesareji; mladý Řehoř následně vstoupil tajně do družiny Trdatovy. Jakmile se jeho pravá identita prozradila, Trdat jej dal mučit a uvrhnout do jámy (nad níž dnes stojí klášter Chor Virap, v překladu „hluboké vězení“). Jeho několikaleté utrpení v Chor Virapu je částečně vnímáno jako ekvivalent utrpení Kristova: „Řehoři, ukaž Kristu své tělo pokryté zraněními. Myslíte na nesnesitelná mučení, která jsi pro nás podstoupil, cítíme před tebou hanbu a stud.“³⁷ Nebo: „Řehoři, otče čisté těžké práce, skrze tvé mučednictví a tvou krev byl arménský národ spasen. [...] Trpěl jsi celých patnáct let. Veškeré druhy bolestivého mučení, které lidské tělo nemůže snést...“³⁸ Právě Řehoř bude ústřední postavou a naplněním části Boží smlouvy (arménsky *ucht*) završené bitvou u Avarajru o sto padesát let později; v panegyrických textech přímo zastupuje roli apoštolů.³⁹ Ucht (smlouva) byla kodifikována jako svatý závazek mezi Bohem a jím vyvoleným národem již v zakladatelském 5. století. Píše o ní dějepisec Jeghiše, kronikář bitvy u Avarajru, Ghazar/Lazar z Pharpi se zmiňuje o *ucht dašanac* a historik Agathangeghos hovoří o *dašinkh* (arm. spojení, svázané slibem).⁴⁰ Pojmu *uchtavor* (tj. nesoucí ucht) se běžně používalo ve významu

35 Tiridates III. označovaný někdy i jako Tiridates IV. (287–330). Srov. Eduard GOMBÁR – Lukáš PECHA, *Dějiny Iráku*, Praha 2013, s. 203.

36 J.-P. MAHÉ, *La christianisation de l'Arménie*, s. 26.

37 Archag TCHOBANIAN, *Roseaie d'Arménie*, vol. 2, Paris 1923 s. 257-258.

38 Idem, *Roseaie d'Arménie*, vol. 3, Paris 1929, s. 83-87.

39 Abraham TERIAN, *Patriotism and Piety in Armenian Christianity*, New York 2005, s. 36.

40 James HOWARD-JOHNSTON, *The Armenian history Attributed to Sebeos*, Liverpool University Press 1999, s. 7.

poutníka na svatá místa,⁴¹ přičemž všichni odvrátili od víry byli obecně v raněstředověkém kontextu označováni za popírače a odpadlíky.⁴² Apoštolská víra s nimi už nadále nepočítá. Tento diskurs (tj. rozpor mezi apoštolskými věřícími a mezi Armény, kteří konvertovali k jiným náboženstvím) bude zásadní i do budoucna.⁴³

Po mučednické smrti Hriphsime a dalších panen Trdata postihlo šílenství. Znamá středověká iluminace zobrazuje arménského krále přeměněného v kance (*varaz*), oděného do purpurového pláště.⁴⁴ Jeho sestra Chosrovaducht, již sympatizující s křesťanským učením, Trdata přemluvila k propuštění Řehoře z vězení. Arménský král se hned poté uzdravil a přijal s celou svou rodinou novou víru.⁴⁵ Legenda o životě svatého Řehoře dále popisuje, jak dal Řehoř bořit zlaté sochy původních model v městech jako Armavir nebo Artašat. Jedná se o obdobný topos jako např. náhle vyléčené (Trdatovo) šílenství, přechod z temnoty do světla (v případě gruzínského krále Miriana) aj. Pozdější kronikáři napíší: „osvobodili jsme se od klanění se modlám jako Anahit, špinavé a ošklivé manželce Aramazdovč.“⁴⁶ Řehoř také ve snu spatřil Krista, jak sestupuje se zlatým kladivem z nebe – na tomto místě dal vystavět Edžmiacin (v překladu z arm. doslova Sestoupil Jednorozený) neboli Vagharšapat (ve středověké naraci jde o synonymum Jeruzaléma). Podle kronikáře a hagiografa Agathangegha viděl Řehoř ve snu sloupy a baldachýn, který se promítl do kupole (arm. *gmbet*), dnešní katedrály známé jako Majr tačar, tj. hlavní (mateřský) chrám.⁴⁷ Připomeňme, že obdobný sloup světla spatřil podle legendy i gruzínský král Mirian, když vznikaly základy první katedrály Sveti Cchoveli.⁴⁸ Vedle Majr tačar v Edžmiacinu vznikly i menší kostely zasvěcené sv. Hriphsime, Gajane a Šoghakat. Hroby mučedníků (respektive mučednic) tak přispěly ke kon-

41 Uchtavor i ve významu „svaté nemoci“, tj. epilepsie, Hračja AČARJAN, *Hajeren Armatakan Bajaran*, Jerevan 1977 vol. III., s. 593.

42 Robert THOMSON, *History of the Armenians by Agathangeghos*, SUNY Press 1976, s. 56–57.

43 Srov. současné debaty, Alexander AGADJANIAN, *Armenian Christianity Today: Identity, Politics and Popular Practice*, Routledge 2016, s. 85.

44 Na dochované iluminaci z pera malíře Vardana z Bitlisu z poloviny 16. století je zobrazen král v kančí podobě a naproti němu Řehoř s berlou patriarchy – arménsky *gavazan*. Jannic DURAND (ed.), *Armenia Sacra*, Paris 2005, s. 31.

45 G. DÉDÉYAN, *Histoire du peuple arménien*, s. 165.

46 V. A. HAKOBJAN (ed.), *Manr žamanakagruthjunner, XIII.–XVIII daver, bat. II.*, (Malé kroniky 13.–18. století, 2. díl), Jerevan 1956, s. 365. David z Bitlisu, kronikář ze 17. století. V češtině srov. Petra KOŠTÁLOVÁ, *Arménské kroniky od jezera Van*, Červený Kostelec 2011.

47 Patrick DONABÉDIAN, *Les premiers édifices chrétiens d'Arménie*, in: Jannic Durand et al. (ed.), *Armenia Sacra*, Paris 2005, s. 57.

48 Christina MARANCI, *The Art of Armenia: An Introduction*, Oxford University Press 2018, s. 132.

strukci svatě země, země zaslíbené, „skropené krví svědků mučedníků“.⁴⁹ Arménsky se mučedník označuje jako *nahatak* nebo také *vka*, tj. svědek; tj. svědek zjevené pravdy;⁵⁰ řecký ekvivalent je *martyros*.

„Během vlády Trdata, syna Chosrovova, byla (arménská země) osvícena milosrdenstvím a zbožnou vírou Řehoře, syna Anakova. (Řehořův) mladší syn Aristakes byl pak biskupem vedle svého otce [...] po každý den svého života, dokud je Bůh nepovolal k odpočinku.“⁵¹

Arménská tradice uvádí jako datum konverze ke křesťanství rok 301. Někteří badatelé toto datum však zpochybňují s tím, že arménský král by patrně nedeklaroval novou víru jako oficiální ještě před milánským Ediktem císaře Konstantina a považují spíše rok 314 za pravděpodobnější.⁵² Faktor takto rané konverze by ovšem mohl spočívat i v důvodech ryze politických. Mohl posloužit jako demonstrace definitivního přiklonění se k Římu tváří v tvář perským šáhům a jimi vnučenému mazdaismu (arménská varianta zoroastrismu byla totiž silně ovlivněná helénismem a novější mazdaismus vnímala jako ohrožení).⁵³ Sásánovský mazdaismus byl jako soupeř kavkazských křesťanských církví vnímán nejen ve století čtvrtém, nýbrž i v těch pozdějších.⁵⁴

Řehoř byl vysvěcen patriarchou Arménie Leontiem Caesarejským. Na sklonku svého života pak žil jako poustevník (*anapat*) na hoře Sepuh nedaleko Erzindžanu (jeho ostatky byly nakonec uloženy v Konstantinopoli, odkud byly během 4. křížové výpravy ukradeny a převezeny do Itálie (San Gregorio del Armeno v Neapoli). Post nejvyššího patriarchy následně přešel na jeho syny, Vrtanese a Aristakese (v přímé linii se pak dědil takřka století, dynastie patriarchů byla svým způsobem konkurencí k příbuzné dynastii královské).⁵⁵ Řehořův vnuk zvaný Grigoris, patriarcha v zemi „Iberů a Aghvanů“ (tj. Gruzínů a kavkazských Albánců), měl zahynout mučednickou smrtí v kraji Mazkutů (Massagetů). Jeho poutní hrob se nachází v klášteře Amaras.

49 Zara POGOSSIAN, *The Letter of Love and Concord: A Revised Diplomatic Edition*, Leiden 2010, s. 114.

50 A. TERIAN, *Patriotism and Piety in Armenian Christianity*, s. 25. Srov. poznámku č. 56.

51 Robert BEDROSSIAN, Pavstos Buzandaci: Hajoc Pathmuthjun, dostupné z: <http://www.atalus.org/armenian/pb1.htm>, 29. 9. 2020.

52 G. DÉDÉYAN, *Histoire du peuple arménien*, s. 165.

53 James RUSSELL, *Zoroastrism in Armenia*. Harvard Iranian series, Harvard 1987, s. 12.

54 Stephen H. RAPP, *The Sasanian World Through Georgian Eyes: Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*, Ashgate Publishing 2014, s. 90–91.

55 René GROUSSET, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris 1984, s. 132.

Nejznámější relikvií spojenou se svatým Řehořem je jeho pravá ruka – svatá pravice Lusavoričova, s níž nejvyšší duchovní hlava arménské církve, katolikosát všech Arménů, světlí na Zelený čtvrtek křížmo neboli *myron*.⁵⁶ Soubor legend o životě svatého Řehoře, jejichž autorem byl zřejmě historik Agathangeghos, mluví o Řehořově roli i v případech pokřtění Laziky (západní Gruzie), Ibérie (centrální Gruzie) i kavkazské Albánie.⁵⁷ „Král Urnajr z Aghvanku (Albánie) [...] byl podruhé narozen z rukou svatého Řehoře, osvětele Arménie“, jak píše později Hovhannes Drachstanakerci.⁵⁸ Tytéž informace zmiňuje i arabsky psaný rukopis o životě sv. Řehoře, nalezený v knihovně sinajského kláštera sv. Kateřiny, který objevil Nikolaj Marr.⁵⁹ Řehoř bývá v raně středověkých modlitbách zařazen bok po boku vedle jiných patriarchů: „Svažte zlé síly tak jako Mojžíš Rudé moře a srdce faraónovo, tak jako Jozue řeku Jordán, tak jako Daniel tlamy lví, [...] tak jako svatý Řehoř Osvětitel jedovaté hady, tak jako patriarcha Jákob svázal prameny, jako svatá Panna svázala ústa Židům.“⁶⁰ Jeden ze známých žalozpěvů na Řehoře pochází i z pera Jana Zlatoustého,⁶¹ který byl s Kavkazem spjat mimo jiné i tak, že trávil léta svého exilu v abcházské Picundě.⁶²

Sv. Ninó (sestřenice svatého Jiří), osvětitelka Gruzie původem z Kappadokie, jejíž kult se rozšířil více až v období po 8. století n. l. (tedy až v době, kdy se vývoj gruzínské a arménské církve definitivně oddělil),⁶³ přišla do Mchchety přes arménský královský dvůr z Jeruzaléma. Podle legendy získala pro křesťanství nejprve královnu Nanu, poté i samotného krále Miriana III. Mirian neboli Mihran (sou-

56 Pravici s typickým žehnacím gestem uchovává katolikosát v Edžmiacinu, druhou katolikosát Domu Kilikijského v Anteliasu (Bejrút). Srov. Dickran KOUYIMJIAN, *The Right Hand of Saint Gregory and other Armenian Arm Relics*, in: Philippe Borgeaud – Youri Volokhine (ed.), *Les objets de la mémoire. Pour une approche comparatiste des reliques et de leur culte*, Geneva 2005 s. 215–240. Dostupné na: https://www.academia.edu/18448087/Dickran_Kouymjian_The_Right_Hand_of_St_Gregory_and_other_Armenian_Arm_Relics_Les_objets_de_la_m%C3%A9moire_Pour_une_approche_comparatiste_des_reliques_et_de_leur_culte_Philippe_Borgeaud_and_Youri_Volokhine_eds_Geneva_Peter_Lang_2005_pp_215_240, 12. 10. 2020.

57 Anna SOCHOVÁ, *Druhá vlna christianizace Arménie a kavkazské Albánie*, Parrésia 1, 2007, Červený Kostelec s. 121–130.

58 Robert BEDROSSIAN, *Moses Dasxurantsi's History of the Aghuans*. Dostupné na: <http://www.attalus.org/armenian/md1.htm#7>, 20. 11. 2020

59 Václav A. ČERNÝ, *Evangelizace Kavkazu*, Parrésia 1, 2007, Červený Kostelec, s. 143–160.

60 Frédéric FEYDIT, *Les amulettes de l'Arménie chrétienne*, Venise St. Lazare 1986, s. 253.

61 Ann Elizabeth REDGATEOVÁ, *Arméni*, Praha 2003, s. 124.

62 Donald RAYFIELD, *The Edge of the Empires: History of Georgia*, London 2013, s. 38.

63 Agnès OUZOUNIAN, *Identité arménienne et identité géorgienne au Ve siècle*, in: Isabelle Augé et al. *L'Arménie et la Géorgie*, s. 435.

časník arménského Trdata a římského Konstantina) chtěl nejprve nositele nové víry potrestat, nicméně poté co „zbloudil v temnotě“ (opět topos, analogický s Trdatovým šílenstvím), se ke křesťanství přiklonil. „Mihran [...] sjel z cesty a náhle se setmělo [...] jeho zrak byl zastřen [...]. Ve svém strachu si vzpomněl na Trdata, ten také, když jel na lov, byl stížen ranou Pána [...] a obrátil se k Nininu Bohu.“⁶⁴ Gruzínské kroniky *Khartlis cchovreba* uvádějí slova sv. Sidonie, dcery kněze Abiathara, podle níž měl král Mirian (poté, co se definitivně rozhodl skoncovat s křesťanstvím v celé zemi) vyjet na lov: „V plném poledním slunci [...] až na vrchol hory, když tu padla náhlá tma [...] [a prohlásil]: budu poslušen sv. Ninó, přijmu víru Římanů.“⁶⁵ Modlitby sv. Ninó pak zvedly „bouři kamenů“, která zničila sochu Armaziho (analogicky Řehoř zničil zlaté modly Aramazda a Anahit).

Připomeňme, že sv. Ninó se vydala hned po mučednické smrti arménských panen na sever: „Povstaň, jdi na sever, tam je vinice přebohatá, ale bez dělníků.“⁶⁶ Gruzie, respektive Gruzie západní (Lazika, Kolchida, zhruba dnešní Imeretie a Megrelie) a Gruzie východní (Khartli a Kachetie) tehdy představovaly nejsevernější výspu křesťanského světa, myšleno při pohledu z Byzance. Do Gruzie přichází Ninó jako *tqve*, tj. gruzínsky zajatkyň nebo cizinka.⁶⁷ Obdobně vlastně přišla do Arménie i sv. Hriphsime (jako cizinka z centra Římské říše na její periferii).⁶⁸ Při svém putování Ninó nejprve u džavašského jezera Paravna dostala vidění. Poté pokračovala v pátrání po Kristově rouchu, o němž se doslechla už v Jeruzalémě. V Mcchetě se setkala (ještě před Mirianovou konverzí) s místními židovskými usedlíky, Abiatharem a jeho dcerou Sidonií, od nichž se dozvěděla, že kdysi dávno jiná Sidonie, sestra Eliozova (což byl předek Abiatharův, který měl přinést Kristovo roucho z Jeruzaléma), zemřela přímo s rouchem Páně v náručí a byla pohřbena na neznámém místě. Po Mirianově obrácení na křesťanství se pak na tomto místě zázrakem vztyčil sloup, budoucí základ první mcchetské katedrály zvané Sveti Cchoveli, v překladu „živoucí sloup“. Podle legendy s ním lidské ruce nemohly pohnout, až teprve „sloup světla přímo z nebe“ napomohl stavbě kostela.⁶⁹ Mccheta se po-

64 Grigor MAKSOUDIAN, *The Passion of Saint Sushanik*, dostupné na: <http://www.artalus.org/armenian/smam3.htm>, 2. 2. 2021.

65 Citace z *Khartlis Cchovreba / Životy Khartli* v překladu M. Brosseta s předmluvou Vachušti Batonišviliho. Marie-Félicité BROSSET, *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX. s.*, vol. 1, Saint Pétersbourg 1849, s. 114.

66 *Ibidem*, s. 98.

67 Donald RAYFIELD, *The Edge of the Empires: History of Georgia*, London 2013, s. 39.

68 Andrea STERK, *Mission From Below: Captive Women and Conversion on the East Roman Frontiers*, *Church History* 79, 2010, str. 1–39.

69 M.-F. BROSSETT, *Histoire de la Géorgie*, s. 117.

dobně jako Edžmiacin stala novým Jeruzalémem, novým Siónem.⁷⁰ Abiathar a Sionie byli prvními gruzínskými Židy, kteří konvertovali ke křesťanství. Svátá Ninó tady ostatně dlouho žila v židovské čtvrti – nacházíme zde opět onu zřetelnou stopu semitského křesťanství, která je charakteristická nejen pro Kavkaz a horní Mezopotámii, ale také např. pro království Aksum v Etiopii.⁷¹

Jeden z nejstarších hymnů zasvěcených Ninó (z 10. století) popisuje Gruzii jako „zapomenutou zem, znesvěcenou modlami, znovu objevenou, omilostněnou Bohem a svatou Ninó“.⁷² Symbolem Ninó (a potažmo celé Gruzie) je tzv. vinný kříž – kříž se svěšenými rameny, který podle legendy Ninó dostala přímo od Bohorodičky a propletla jej se svými vlasy. Současný gruzínský výklad přijetí křesťanství staví na tezi nezávislosti a zpochybňuje arménské prameny (Korjun, Agathangeghos), které dávají sv. Ninó do souvislosti s Hriphsime a s činností sv. Řehoře (obdobně bývá popírána i arménská inspirace pro gruzínské písmo,⁷³ které bývá dáváno výhradně do souvislosti se starou řečtinou).⁷⁴ Dobové gruzínské prameny k rané christianizaci nicméně chybí. Legenda o sv. Ninó je komplexně rozpracována až v kronikách Khartlis cchovreba (Životy Kharthli), pocházejících povětšinou z období tzv. „zlatého věku Gruzie“ a sjednocených za Leonti Mroveliho a jeho pokračovatelů.⁷⁵ *Obrácení Kharthli* neboli *Život svaté Ninó* je významnou součástí těchto kronik; nejstarší část textu související se vztyčením kříže ve Mcchetě lze datovat do 5.–6. století.⁷⁶

70 Tamila MGALOBILISHVILI (ed.), *Ancient Christianity in the Caucasus*, London 2014, s. 5.

71 Zdeněk POLÁČEK, Etiopská církev, *Parrésia* 1, 2007, Červený Kostelec s. 131–140.

72 Donald RAYFIELD, *History of Georgian Literature*, London 2013, s. 39.

73 Kritika Ivane Džavachišviliho a Tomase Gamgrelidze: Eusebios Caesarejský a Rufin z Aquileje se o Řehořovi nezmiňují, Rufinus nicméně potvrzuje příběh o cizince, která vyléčila královnu, a královu „slepotu“ související možná i se zatměním slunce. D. RAYFIELD, *Edge of Empires*, s. 39; Kalistrat SALIA, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris 1980, s. 66–71.

74 Thomas GAMKRELIDZE, *Typology of Writing, Greek Alphabet and The Origin of Alphabetic Scripts of the Christian Orient* in: John Aronson – Ann D. Holisky – Kevin Tuite, *Current Trends in Caucasian, East European and Inner Asian Linguistics*, Amsterdam 2003, s. 85–96.

75 Nejznámější edice gruzínských kronik pochází až ze 17.–18. století (královna Mariam a král Vachtang VI.). Středověký historiograf Leonti Mroveli ve 13. století uspořádal dějiny králů Khartli a dějiny krále Vachtanga Gorgasala (od autora Džuanšera/Dživanšera, cca 8.st.), dále Umučení krále Arčila II. aj. Mroveli se jinak zaměřil na epochu Davida Budovatele a jeho pravnučky královny Tamar až do mongolských nájездů. Existuje i arménská verze gruzínských kronik ze 13. století. Srov. Alexander MIKABERIDZE, *Historical Dictionary of Georgia*, Lanham 2007, s. 392.

76 Marek STAROWIEYSKI, *Slovník raněkřesťanské literatury východu*, Červený Kostelec 2012, s. 231.

Připomeňme, že christianizace v první fázi – tj. jak legendární doba apoštolů, tak v historických pramenech zachycená doba věrozvěstů – zasáhla nejen Armény (301/314), Gruzíny (325/327), Abcházy a kavkazské Albánce (za jejichž potomky se pokládají současní Udinci v severozápadním Ázerbájdžánu), ale i některé kavkazské Židy a také místní pontské Řeky.⁷⁷ Metanarací arménské historické paměti pak s ohledem na přijetí křesťanství zůstal tzv. *dašanc tchucht* neboli *List o spojenectví*, středověké falzum o dohodě mezi císařem Konstantinem, věrozvěstem Řehořem a arménským králem Trdatem, na jehož základě doboví autoři bez výjimky spojovali své naděje postupně s Římem, Byzancí nebo evropskými křesťanskými zeměmi (v době křížových výprav s Franky).⁷⁸ Svou roli zde sehrála i středověká vize svatého Nersese Partheva,⁷⁹ patriarchy, který předvídal pád poslední královské dynastie Aršakuni a potomků Lusavoričových, pád Jeruzaléma a nadvládu Řeků nad Arménií; Armény i Jeruzalém pak měli osvobodit až „Římaní“ – tedy kategorie později ztotožněná s Franky⁸⁰ (pomoci Frankům a Arménům pak v pozdějších narácích měli i Mongolové; ti původně patřili ke spojencům kilíkijského arménského krále Hethuma I. A Arméni po jejich boku bojovali mimo jiné v bitvě u Damašku nebo u Ajn Džalutu).⁸¹ Arménský kronikář Matthevos Urhajeci/Matouš z Edessy na základě tohoto prorocství předjímá, že: „udatný národ Franků povstane a s početnými vojsky osvobodí svaté město Jeruzalém [...], Frankové [...] početní jako kobyly [...] jako nespočetný písek moří“.⁸²

Nersesova vize spadá do podobného tematického okruhu i časového rámce jako apokalypsa Pseudo-Methodia. Methodiovy eschatologické vize pocházejí z původně syrského prostředí. Vznikly zřejmě v době šíření islámu v původně křesťanských lokalitách, jakými byly východní Turecko, severovýchodní Sýrie nebo se-

77 Pontští Řekové byli deportováni po první světové válce, následně i v průběhu druhé světové (tzv. Stalinovy deportace). Známí jako Urumlar (z tur. Římaní, odv. od Rum – Řím, Urumlu – Byzanc); sami se označovali jako Romaioi, arm. Horom). Dnes identita Urumlar v jihogruzínské lokalitě Tzalka.

78 Zara POGOSSIAN, *The Letter of Love and Concord: A Revised Diplomatic Edition*, Leiden 2010, s. 114.

79 Do Nersesovy vlády náležela arménská církev pod Caesareu, Willhelm MÖLLER, *History of the Christian Church*, Sonnenschein 1892, s. 538.

80 A. J. HACIKYAN, *The Heritage of Armenian Literature*, s. 670.

81 Angus D. STEWART, *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy During the Reigns of Hethum II.*, Leiden 2001, s. 44. Arménsko-mongolská aliance de facto končí rokem 1307, kdy byl zavražděn král Hethum II. rukou mongolského velitele Bilarghua. Srov. Christina MARANCI, *The Art of Armenia*, Oxford 2018, s. 119.

82 Megan CASSIDY-WELCH – Anne LESTER, *Crusades and Memory: Rethinking Past and Present*, London 2017, s. 42.

verní Irák a patrně odrážejí relativitu byzantského vítězství nad Peršany a neúčinnou obranu Byzance před muslimy.⁸³ Obdoby těchto proroctví získaly velkou oblibu v prostředí arménském i arabském, posléze také ve světě západního křesťanství (v souvislosti s mongolskou přítomností).⁸⁴ To, že Methodiova vize u Arménů pak rezonovala v době vrcholného středověku velmi silně, víme mimo jiné i na základě slavného cestopisu františkána Viléma z Rubruku, vyslance krále Ludvíka IX. na dvůr mongolského chána: „Kmen Sagittariů se zmocní celého území na Východě, ale Bůh uchrání Východní království a vydá jim království Západní [...] jeden z nich [...] se dá pokřtít a umožní Frankům zabít pána Tatarů [...] až se to Frankové [...] v Jeruzalémě dozvědí, vrhnou se na Tatary a s pomocí [...] Arménů [...] je budou pronásledovat.“⁸⁵

Na druhé straně ovšem existovala obdobná narace o „spáse z Orientu. Připomeňme známou legendu o říši kněze Jana, která se podle jednoho z možných výkladů měla (kromě Indie a Etiopie) nacházet na Kavkaze a být tak částečnou reflexí Gruzie slavného krále Davida zvaného Budovatel.⁸⁶ Tato středověká legenda se částečně inspirovala příběhem o Alexandrových sloupech a Alexandrově bráně, která měla stát jako „zeď proti [...] lidu Goga a Magoga.“⁸⁷ Marco Polo, který prošel pozemní trasou Hedvábné stezky vedoucí z Kilíkie jižně od Kavkazu směrem na Tabriz, potvrdil vyprávění o „Alexandrově zdi“ neboli Derbendu (z per. zavřená brána či „brána bran“): „Alexander Veliký prý chtěl projít územím Zorzánů (Gruzínů) [...], chtěl ochránit před nimi své území, a proto postavil na začátku cesty neobyčejně pevnou věž, kterou nazval Železná věž“.⁸⁸ Arméni i Gruzíni sami sebe částečně vnímali rovněž v rámci tohoto typu mýtu označovaného jako *antemurale* (*antemurale christianitatis*, bašta křesťanství),⁸⁹ označující se za „národy severu“ (tj. coby poslední křesťanské národy nejzazšího severu, za nimiž stojí hradba hor), nazírané z pozice svých jižnějších sousedů, syrských a později pravoslavných křesťanů, a samozřejmě i muslimů. Mojžíš Chorenský ve své slavné předmluvě k dějinám

83 Stephen SHOEMAKER, *The Apocalypse of Empire: Imperial Eschatology on Late Antiquity and Early Islam*, Philadelphia 2018, s. 78.

84 *Apocalypse Pseudo-Methodius: an Alexandrian Chronicle*, ed. Benjamin Garstad. Cambridge, MA 2012, s. 10.

85 A. TSERSTEVENS, *Předchůdcové Marca Pola*, Praha 1965, s. 202.

86 Steven RUNCIMAN, *A History of the Crusades*, vol. 3, Oxford 1955 s. 163.

87 E. J. Van DONZEL – Andrea SCHMIDT, *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources* Brill 2010, s. 51.

88 MARCO POLO, *Milión neboli o zvycích a poměrech ve východních krajích*, Praha 1989, s. 25–27.

89 Liviu PILAT – Ovidiu CRISTEA, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom*, Leiden 2017, s. 18.

Arménie, nazvané *Voghbam zkbhez Hajoc ašcharh* (tj. Pláči nad tebou, arménská země), hovoří o „nejušlechtlejším z národů severu“,⁹⁰ svatá Ninó je v Khartlis cchovrebá přímo vyzvána k putování na sever.⁹¹ Křesťanské země jižního Kavkazu v tomto ohledu vykazují jak obdobné inspirační zdroje, tak obdobný následný vývoj.

Kavkazská svatá písma a Zlatý věk

Křesťanství se v průběhu 4. století rozšířilo v oblasti Malé Asie, Sýrie, Kavkazu nebo horní Mezopotámie patrně poměrně rychle. Oficiální záštitu našlo v osobách místních panovníků a zřejmě i u místní populace, kde se postupně prolínalo s původně vyznávanými kultury. Významnou roli a podporu nové církvi poskytlo vlastní písmo, v němž začaly v 5. století vznikat první arménské, gruzínské a kavkazsko-albánské texty. Živými abecedami jsou dodnes arménská a gruzínská; obě figurují na seznamu Nehmotného duchovního dědictví UNESCO. Typy gruzínského písma se dělí na: *asomtavruli* (majuskule, církevní texty a nápisy), *nuschuri* (církevní) a *mchedruli* (tzv. vojenské, rytířské).⁹² Nejstarší doklady arménskému písmu (opět majuskule) se dochovaly na tzv. Pračí mozaice od Damašské brány v Jeruzalémě; nejstarším gruzínským dokladem jsou nápisy z jeruzalémského kláštera Bir el-Qutt z poloviny 5. století nebo z kláštera v Bolnisi.⁹³ Arménské i gruzínské mozaiky v jeruzalémských kláštorech jsou jednak dokladem přítomnosti poutníků putujících z Kavkazu do Svaté země již v 5. století,⁹⁴ jednak dokladem rané existence arménských a gruzínských klášterů.⁹⁵ Třetím písmem byla kavkazská albánská abeceda, jejíž rukopisy byly mimo jiné objeveny v klášteře svaté Kateřiny na Sinaji.⁹⁶

Podle arménské tradice vznikla arménská abeceda – *ajbuben* – z iniciativy nejvyššího arménskému patriarchy sv. Sahaka Parteva, Izáka Partha (také on pochá-

90 MOVSES CHORENACI, *Historie de l'Arménie par Moïse de Khorène*, Paris 1993, s. 320–323.

91 M.-F. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, s. 98.

92 William Edward David ALLEN – A. GUGUSHVILI, *Georgica: A Journal of Georgian and Caucasian Studies*, 4/5, 1937, New York s. 324.

93 A. MIKABERIDZE, *Historical Dictionary of Georgia*, s. 115.

94 Michael E. STONE – Theo Maarten VAN LINT, *Apocrypha, Pseudepigrapha and Armenian Studies: Armenian Manuscripts, Textual Studies and Holy Land*, Leiden 2006, s. 697, 711.

95 Irma KARAUASHVILI, *Jérusalem selon l'Ancien et le Nouveau Testament dans les récits géorgiens et arméniens*, in: Isabelle Augé, et al., *L'Arménie et la Georgie*, s. 439–491.

96 Bruce GRANT, *The Captive and the Gift: Cultural History of Sovereignty in Russia and the Caucasus*, Cornell University Press 2011, s. 70.

zel z rodu Lusavoriče Pahlavuni, byl posledním katolikem z jeho přímého rodu a zároveň prvním, u jehož jmenování už nebyl vyžadován souhlas kappadockého patriarchy). Samotnou abecedu pak zformoval mnich jménem Mesrop Maštoc, jehož hagiografie z pera dějepisce Korjuna je jedním z nejstarších dochovaných arménských textů vůbec.⁹⁷ Mesrop byl podle dochované kroniky Ghazara z Pharpi „sklíčený, že neexistují arménská písmena, pomocí nichž by bylo možné získat duše arménských mužů a žen.“⁹⁸ Před Mesropem se už pokoušel o ustavení arménského písma i syrský mnich Daniel, nicméně bez většího úspěchu. Až díky iniciativě patriarchy Sahaka, který na počátku 5. století vyslal Mesropa a jeho žáky do Edessy a Konstantinopole, vznikla abeceda o 36 písmenech odrážející fonetický systém arménštiny a specifika všech arménských hlásek.⁹⁹ Arménská abeceda je považována za Bohem zjevenou. Dějepisce Korjun přisuzoval Mesropovi i autorství abecedy gruzínské (ve staré arménštině se říkalo Gruzii *Virkh*) a kavkazsko-albánské (arm. *Aghvank*); nicméně tato teze je povětšinou gruzínskými historiky i jazykovědci odmítána.¹⁰⁰ Je však zřejmé, že obě písma vznikala na základě písma řeckého (tehdejšími centry vzdělanosti byly Caesarea, Konstantinopol, Alexandria) a písma syrského/aramejského (Edessa, Nisibis); řecký vliv se pokládá v případě gruzínské abecedy za dominantnější.

Mezi první překlady v arménštině patřila Bible, arménsky *Astvacašunč* (dochované fragmenty z 10. století), a kroniky, které se retrospektivně označují za kroniky Zlatého věku (arménsky *Voskedar*).¹⁰¹ Astvacašunč značí doslova „Boží dech“. Arménská Bible jako taková je považována za kvintesenci Mesropova díla a zároveň za Bohem inspirovaný výtvar – první a poslední písmo abecedy, tedy „a“ a „kh“, jsou symbolem Kristova jména. Řečeno slovy A. Drost-Abgarjan: „Nové písmo i nová literatura byly takto umístěny [...] pod Boží ochranu.“¹⁰² Vůbec první větou v arménštině měl být překlad z *Knih Přísloví*, připisovaných Šalamounovi: „ku po-

97 Jean-Pierre MAHÉ, *L'invention de l'alphabet arménien*, in: Jannick Durand, *Armenian Sacra*, Paris 2005, s. 40–41.

98 Robert BEDROSSIAN, *Ghazar Pharpeci's History of Armenians*, dostupné na: <http://www.atatus.org/armenian/gp2.htm>, 22. 1. 2021.

99 Marek STAROWIESKY, *Slovník raněkřesťanské kultury východu: arabská, arménská, etiopská, gruzínská, koptská a syrská literatura*, Červený Kostelec 2012, s. 208.

100 K. SALIA, *Histoire de la nation géorgienne*, s. 68–69.

101 James RUSSELL, *Argawan: The Indo-European Memory of the Caucasus, Poets, Heroes and Their Dragons*, Leiden 2020.

102 Armenuhi DROST-ABGARJAN, „*Between Gods Flame and Hell Fire*“: *Armenian Written Art and Book Culture*, in: Bálint Kovács – Emese Pál et al., *Far Away from Mount Ararat: Armenian Culture in the Carpathian Basin*, Budapest 2013, s. 29–35.

znání moudrosti a cvičení, k vyrozumívání řečem rozumnosti“, ve staré (klasické) arménštině: *čanačel zimastuthjun jev zchrat, imanal zbars hančaroj*. Arménský překlad Bible je zásadní hned v několika ohledech – opírá se o dva hlavní inspirační zdroje, řecký a syrský,¹⁰³ vykazuje i vliv Origena.¹⁰⁴ Rovněž nejstarší verze Bible v gruzínštině napsané středověkým psacím písmem *nuschuri*, které se dochovaly z 11. a 12. století (práce Euthymia z athoského kláštera Iviron), se Origenem částečně inspiruje.¹⁰⁵ Jak arménské, tak gruzínské překlady Starého a Nového zákona se zdají potvrzovat předpoklad, že nevznikaly pouze na základě řecké Septuaginty, nýbrž původně na základě pramenů z kategorie Syriaca, tj. zejména ze syrské Pešitty: arm. slovo pro mši/obět (*patarag*) nachází svůj ekvivalent v syrském *qurban*, ovšem v překladech Evangelia sv. Marka svůj řecký ekvivalent na tomto místě nemá. Dokladem gruzínského překladu přímo přes arménský originální vzor může být i zřejmé nepochopení textu a zavádějící překlad v případě penězoměnců, arm. *hatavačar* jsou do gruzínštiny přeloženi jako prodáváči semínek.¹⁰⁶ Za překladatele arménské Bible jsou obecně považováni patriarcha Sahak a Mesrop Maštoc. Oba patří k nejvýznamnějším postavám tzv. svatých Překladatelů (*surb Thargmanickh*) a jsou referenčními postavami jak v díle Mesropova hagiografa Korjuna, tak u dobového historika Lazara z Pharpi.

Arménští písaři se snažili držet tradice, což v jejich případě reprezentuje *Karg* – Řád, respektive církevní kánony, a při prepisech dbali na co možná nejvíc autentickou a ověřenou verzi: „Já, Ananiáš z Varagu, bezcenný kněz, nízký mezi moudrými, jsem získal toto svaté evangelium vlastními silami [...] a považuji ho za cennější nežli celý svět, protože je pravé a protože se o něm říká, že jej přepsal sám svatý Mesrop, vardapet a překladatel.“¹⁰⁷ Jiní písaři nabádají své čtenáře – mnohdy velmi emotivně – aby šetřili knihu, kterou čtou, aby ji neušpinili ani nijak nepoškodili.¹⁰⁸ Kult písma se projevil mimo jiné i ve velkém počtu nejrůznějších amuletů a talismanů, kde figurovaly přepsané úryvky modliteb, zařikávání proti zlým duchům a démonům (*thpgha, kadž, alkh*)¹⁰⁹ nebo citace z díla vrcholné duchovní

103 Bálint KOVÁCS – Vahé TACHJIAN, *Inspiration of God: The One-and-a-half Millenia of the Armenian Bible and Religious Practice*, Budapest – Leipzig 2020, s. 14.

104 Vrej NERSESSIAN, *The Bible in the Armenian Tradition*, Los Angeles 2001, s. 19.

105 Joze KRASOVEC (ed.), *The Interpretation of the Bible: An International symposium*, New York 1999, s. 388.

106 V. NERSESSIAN, *The Bible in the Armenian Tradition*, s. 20.

107 Ibidem s. 20–21.

108 Thomas MATTHEWS – Avetis G. SANJIAN et al., *Armenian Gospel Iconography: The Tradition of Glajor Gospel*, Washington Dumbarton Oaks 1990.

109 F. FEYDIT, *Les amulettes de l'Arménie chrétienne*, s. 83.

mystické lyriky, zvané *Narek*.¹¹⁰ Díky arménským a gruzínským překladům se dochovala některá díla, jejichž originály se ztratily nebo se dochovaly jen částečně (např. část díla Eusebia Caesarejského, Filóna Alexandrijského, Manetha atd.). Prostřednictvím překladů z arménštiny, gruzínštiny a syrštiny, které probíhaly zejména v klášterních komplexech v Antiochii, Konstantinopoli, Jeruzalémě, na Athosu, v oblasti Černé hory u Antiochie (Montana Negra) nebo v lokalitě Tur Abdin, bylo také mnoho antických spisů přeloženo do arabštiny¹¹¹ a přes arabské texty se pak rozšířily do dalších jazyků, např. do latiny.

Křesťanství inspirované judaismem, neboli rané křesťanství „starozákonního typu“ přejímalo mnohé starozákonní motivy – středověké arménské lamentace jsou plné odkazů na Mojžíše, Jozueho, Judu Makabejského aj.¹¹² „Nejsme jako lid staré smlouvy, náš osud je trpčí [...]“, porovnal arménské apoštolské věřící se židovskou komunitou „Otec dějepisu“, arménský historik Mojžíš Chorenský.¹¹³ Základním konceptem arménské historiografie zůstala představa smlouvy mezi Bohem a jeho vyvoleným lidem – arménsky *ucht*. Za odchýlení se od uchty a tím pádem i od víry následovaly Boží tresty ve formě nejrůznějších katastrof (arm. *aghet*).¹¹⁴ Starokřesťanských rysů se na Kavkaze dochovala celá řada. Jmenujme např. *mataghy* (rituální obětování zvířat před dveřmi kostela a specifické využití jejich krve a masa, nyní přesunuté spíše na „svatá místa“ dál od fungujících kostelů), kategorii čistých a nečistých zvířat, pojem rituální čistoty i důraz na svěcení soboty (vedle neděle) aj.

„Křest ducha“ a „křest krve“

Páté století bylo pro křesťanství na Kavkaze zcela zásadní, jak ukázal i pozdější vznik diaspory, jejíž identita právě na příslušnosti k náboženství spočívala.¹¹⁵ Apoštolská víra, jež byla legitimizována skrze porážku mazdaismu, působila jako pri-

110 Krikor BELEDIAN, *Les Arméniens*, Turnhout 1994, s. 150. Kniha Narek podle Grigora Narekaciho z kláštera Narek (jižně od jezera Van); dílo Matean voghberguthjun neboli Kniha nářků z 10. století.

111 Podrobněji srov. úvodní kapitulu D. RAYFIELD, *History of the Georgian Literature*, 2013.

112 Michael E. STONE, *Apocrypha, Pseudepigrapha and Armenian Studies*. Leiden 2006, s. 82–83, 776.

113 MOVSES CHORENACI, *Historie de l'Arménie par Moïse de Khorène*, s. 320–323.

114 Robert THOMSON, *Studies in Armenian Literature and Christianity*, London 1994, s. 42.

115 Anna Elizabeth REDGATEOVÁ, *Arméni*, Praha 2003, s. 258.

mární sjednocující faktor od raného středověku de facto až dodnes.¹¹⁶ Už tehdy se pojmy „lid“ a „víra“ (synonymem je „víra předků“, „pravá víra“) propojily do té míry, že se tyto entity v případě Arménie staly neodlučnými.¹¹⁷ Proto také antropologové hovoří o archetypální diaspoře náboženské při popisu komunit arménských (nebo také židovských).¹¹⁸

Symbolickým milníkem kavkazské autokefality – tj. vymezení se proti mazdaismu a zároveň odklon od Konstantinopole – se stalo datum 451. Tehdy se totiž konal nejen ekumenický (v pořadí čtvrtý) koncil v Chalkedonu, ale došlo i k arménsko-perské bitvě u Avarajru, která do budoucna rozhodla o křesťanství na jižním Kavkaze.¹¹⁹ V Chalkedonu se rozhodovalo o základních christologických otázkách. Zástupci arménské církve ale na tento koncil nedorazili kvůli nestabilní situaci v zemi (schylovalo se k velké perské invazi). Arménští kněží v zásadě respektovali pozici Cyrila Alexandrijského, avšak závěry Chalkedonu – vinou osobní neúčasti, vzdálenosti a chybnému překladu a interpretace Zenónova listu¹²⁰ – pochopili jako potvrzení pro ně nebezpečné nestoriánské doktríny,¹²¹ odvozené od učení konstantinopolského patriarchy Nestoria (politicky byli nestoriáni z arménského pohledu spojeni s Persií).¹²² Na arménském synodu ve Vagharšapatu pak byl roku 491 přijat Zenónův Henotikon; roku 518 byl nicméně odmítnut v Konstantinopoli, čímž se Arméni ocitli vůči Řekům de facto v pozici schismatu.¹²³ Chalkedonské učení o dvou podstatách bylo arménskou církví nakonec definitivně zavrženo po sérii debat až na koncilu ve Dvinu v polovině 6. století a znovu odmítnuto roku 607, kdy došlo k rozkolu s církví gruzínskou.¹²⁴

Arménská církev tedy uznává pouze tři koncily, tj. Níkajský, Konstantinopolský a Efezský. Christologické otázky a spory o ně ve skutečnosti reflektovaly tenze mezi Konstantinopolí, Antiochií, Alexandrií a Římem. Arménská pozice ve sku-

116 Maarten Theo VAN LINT, *The Formation of Armenian Identity*, in: Bas ter Haar Romeny (ed.), *Religious Origins of Nations? Christian Communities of the Near East*, Leiden 2009 s. 264.

117 Nina GARSOĀIAN, *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, London 1999, s. 100.

118 Antony D. SMITH, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford University Press 1999, s. 212–213.

119 G. DÉDÉYAN, *Histoire du peuple arménien*, s. 188–189.

120 Yakobos ISAVERTENC, *Armenia and the Armenians* vol. 2, San Lazzaro 1875, s. 92–93.

121 Aharon SAPSEZIAN, *Armenian Christianity: The Faith of a Nation*, Paramus 1997, s. 24.

122 Seta B. DADOYAN – Seda PARSUMEAN-TATOYEAN, *The Fatimid Armenians. Cultural and Political interaction in the Near East*, BRILL 1997, s. 29.

123 Oliver NICHOLSON, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, Oxford University Press 2018, s. 423.

124 Claude MUTAFIAN – Éric VAN LAUWE, *Atlas historique de l'Arménie*, Paris 2001, s. 40.

tečnosti asi nejvíce odpovídá miafyzitismu (tj. božská a lidská podstata v jediné osobě Krista) a nelze ji označit za monofyzitskou ve smyslu nestoriánském¹²⁵ (z hlediska duofyzitů byli nicméně za monofyzity pokládáni i nadále).

Roku 451 došlo na Avarajském poli (dnes u hranic Ázerbájdžánu a Íránu) k bitvě mezi arménskou křesťanskou šlechtou a perským vojskem šáha Jazdgerda II. Jazdgerd již dříve donutil mnohé kavkazské aristokratické rody k znovupřijetí mazdaismu;¹²⁶ někteří konvertovali dobrovolně s vidinou nejrůznějších výhod, statků, funkcí a protekce u šáhova dvora, jiní pod nátlakem.¹²⁷ Šlechtice „dodržující smlouvu“ a šlechtice „porušivší smlouvu“ velmi důsledně odděluje již zmíněný arménský dějepisc Ghazar z Pharpi (opírající se o Agathangegha, Phavstose a Korjuna). Vlastní aršakovská dynastie už tehdy na arménském trůně po celou generaci nevládla; její krále vystřídali perští marzspanové – správci provincií. V arménské kolektivní paměti je Avarajská bitva pojata jako zakladatelská, mytizovaná způsobem, který známe z *Knih Makabejských* nebo také podle slavné bitvy u Thermopyl (480 př. n. l.).¹²⁸ Na arménské straně stály vlivné arménské i gruzínské rody, které vnímaly perský postup na sever jako ohrožení svých vlastních zájmů; vůdcem arménského vojska byl sparapet Vardan Mamikonjan.¹²⁹ Jeho rodina patřila mezi nejvýznamnější raně středověké arménské rody, které se tradičně opíraly o Byzanc (později budou Mamikonjanovci během byzantsko-arabských válek de facto „vymazáni“ z dějin dvorními historiky rodu Bagratuni-Bagrationi). Vardan figuruje už v raněstředověké naraci jako vzor mučedníka (nahataka),¹³⁰ naopak další ústřední postava, zrádce Vasak Sjuneci, měl přeběhnout na perskou stranu a vést do útoku proti arménským šlechticům zdivočelé válečné slony.¹³¹ Arménští mučedníci, padlí v této bitvě, zpečetili svou smrtí tzv. druhý křest Arménie, tj. křest krve (Řehořova činnost bývá chápána jako křest ducha).

V Gruzii v té době panoval Vachtang zvaný Gorgasal (tj. ve vlčí kůži oděný), který se ve středověkých pramenech stal vzorem bojovného a zároveň věřícího pa-

125 N. GARSOĪAN, *L'autocéphalie*, in: Jannic Durand et al. (ed.), *Armenia Sacra*, s. 71.

126 Yves TERNON, *History of a Genocide*, Paris 1990, s. 24.

127 Dickran BOYADJIAN, *The Pillars of the Armenian Church*, Baikar Press 1962, s. 67.

128 Ronald Grigor SUNY, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington 1993 s. 9.

129 Cyrille TOUMANOFF, *Les dynastie de la Caucasic chrétienne: de l'antiquité jusqu'au XIXe siècle, tables généalogiques et chronologiques*, Roma 1999, s. 330–331.

130 N. GARSOĪAN, *L'autocéphalie*, in: Jannic Durand et al. (ed.), *Armenia Sacra*, s. 69.

131 R. GROUSSET, *Histoire de l'Arménie*, s. 204–213.

novníka.¹³² Vachtang dal roku 483 popravít svého správce (vitaxes/pitiašch) Varskena, jenž umučil svou manželku Šušanik pro její křesťanskou víru.¹³³ Umučení svaté Šušanik (neboli Zuzanky) je nejstarším dochovaným gruzínským textem; i zde se gruzínské a arménské dějiny prolínají, neboť Šušanik byla dcerou Vardana Mamikonjana, mučedníka od Avarajru. *Život a skutky Vachtanga Gorgasala* jsou jednou z nejstarších vrstev souboru gruzínských kronik zvaných *Khartlis cchovreba* (Životy Khartli).¹³⁴

Avarajská bitva byla perským pokusem prosadit se na severní hranici. Po roce 451 (za šáhů Peróze a Kavada) došlo ještě k několika tažením na sever, které si měly kavkazskou šlechtu, respektive svazy jednotlivých rodů, podrobit a odříznout od byzantského vlivu. Tyto rody, arménsky zvané *nacharar* (podle dědičných funkcí na královském dvoře) nebo *išchan*, gruzínsky *mtavari* nebo *eristavi*, postupně získávaly svou dědičnou moc, obdobně jako šlechta evropská, a král mezi nimi vystupoval jako *primus inter pares*.¹³⁵

O generaci později (po dlouhé sérii byzantsko-perských válek) začalo postupně Kavkaz ovlivňovat další nové náboženství – islám; i tentokrát se vůči jeho vlivu budou vymezovat (díky absenci královské dynastie v případě arménském a díky síle aristokracie v případě gruzínském) zejména kavkazské šlechtické rody. Právě z jejich řad pocházeli učenci (*vardapetové, rabunapetové*),¹³⁶ kteří v průběhu pozdějších staletí vysvětlovali nárok na samostatné postavení svých církví a argumentovali – vůči Byzanci a řeckému jazyku – svou vlastní apoštolskou tradicí a vlastním liturgickým jazykem. V případě zemí jižního Kavkazu pak soupeření s islámem v průběhu 7. století nahradilo původní polemiky se zoroastrismem, který byl zejména v době marzspanátu vnímán jako úhlavní překážka křesťanství. Arménská tendence udržet teologicky pravověrnou pozici víry zůstala i v tomto období jasně

132 Jméno Vachtanga Gorgasala bylo posléze zmiňováno zejména v období tzv. Zlatého věku Gruzie, tj. za krále Davida zvaného Budovatel a jeho potomků, Demetria, Giorgiho III. a Tamar.

Bernadette MARTIN-HISARD, *Le roi géorgien Vaxtang Gorgasal dans l'histoire et dans la légende*, in: Temps, Mémoire, Tradition au Moyen Age, Aix en Provence 1993, s. 205–244. Dostupné na: https://www.persee.fr/doc/shmes_1261-9078_1983_act_13_1_1393, 14. 12. 2020.

Život a skutky Vachtanga Gorgasala z 8. století, sepsáno Džuanšerem/Dživanšerem, Marek STAROWIESKY, *Slovník raněkřesťanské kultury východu: Arabská, arménská, etiopská, gruzínská, koptská a syrská literatura*, Červený Kostelec 2012, s. 92.

133 Agnès OUZOUNIAN, *Identité arménienne et identité géorgienne au Ve siècle*, in: Augé et al., *L'Arménie et la Géorgie*, s. 423–437.

134 M. STAROWIESKY, *Slovník raněkřesťanské kultury východu*, s. 313.

135 C. TOUMANOFF, *Les dynasties de la Caucasic chrétienne*, s. 29.

136 Vardapet – archimandrita.

patrná – např. Jeznik Koghbeci ve svém známém spisu *Proti sektářství* z 5. století odsuzuje dualistickou koncepci světa a zároveň s ní i všechny monofyzity a odpůrce Chalkedonu,¹³⁷ podobně později pokračují i katholikos Jan z Odzunu (Hovhannes Odzenci), kronikář Thovma Arcruni a mnozí další. Gruzínský odklon od arménské církve těsně před příchodem islámu vyvolal další napětí. Již v průběhu 7. století se v gruzínských textech objevují narážky na Armény jako na ty, „kdo zemřeli pro víru zbytečně“.¹³⁸ Arménská a gruzínská církevní architektura byly v tomto období přesto velmi těsně provázané; ne nadarmo se hovoří o „zlatém věku“ chrámů a katedrál s kupolemi nad hlavním dómem.¹³⁹

Závěr

Závěrem lze konstatovat, že se většina základních atributů, pomocí nichž byla arménská a gruzínská identita v *longue durée* udržována, zformovala právě v období pozdní antiky a raného středověku – ať už šlo o církve, písmo, literaturu nebo samotný dějinný koncept národa vyvoleného Bohem. Zatímco na straně arménské lze vysledovat vlivy syrské i řecké, tradice gruzínská (a potažmo abcházská) se opírala spíše o inspiraci z byzantského prostředí a syrský vliv filtrovala přes arménštinu. Šlo o region, v němž se odehrávaly skutečně intenzivní boje o „pravou víru“ ať v rámci křesťanských polemik nebo polemik mezi islámem a křesťanstvím. Samotný status tradičního pomezí implikoval střet mezi pravověrnými a nejružnějšími heretickými skupinami.¹⁴⁰ Připomeňme však, že tento pomezí charakter nutně neznamenal pouze sérii válečných konfliktů. Tyto střety se odehrávaly také ve formě mezicírkevních dialogů a vzniku celé řady synkretických komunit. Skutečnou

137 Seta B. DADOYAN – Seda PARSUMEAN-TATOYEAN, *The Fatimid Armenians. Cultural and Political interaction in the Near East*, BRILL 1997, s. 29.

138 Donald RAYFIELD, *The Literature of Georgia: A History*, Routledge 2013, s. 48.

139 Patrick DONABÉDIAN, *Armenia – Georgia – Islam: A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture*, in: *L'arte armena. Storia critica e nuove prospettive*, Edizioni Ca' Foscari Eurasistica 16, dostupné na: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-03177703/document>, [4. 10. 2020].

Ivan FOLETTI, – Erik THUNØ, *The Medieval South Caucasus: Artistic Cultures of Albania, Armenia and Georgia*, in: A. Taddei (ed.), *Eurasian Studies*, BRILL 2016.

140 Např. zprávy o jezidech (arm. arevordi, arevapašt, uctívači slunce), kteří byli soustavně kritizováni v díle Nersese Šnorhaliho, Thovmy Mecophecioho nebo Simeona Lehaciho. Srov. Gérard DÉ-DÉYAN, *Les Arméniens entre Grecs, musulmans et Croisés vol II*, Lisbonne 2003, s. 212.

a nezpochybnitelnou hranicí v rámci těchto „sporných zemí“¹⁴¹ zůstávala (i do budoucna) identita náboženská, jasně vymezující vztahy mezi komunitami „věřících“ a „nevěřících“, projevující se nejen v rovině teritoriální (oddělení náboženských čtvrtí), ale zejména společenské: „Křesťané nesmějí jíst jídlo, kterého se dotkli nevěřící, nebo pít vodu a víno, které nevěřící ochutnali, zejména ne kněží [...], neměli by jíst nic, co bylo věnováno nevěřícími, ani chleba, sýr nebo maso, ani zeleninu, ani hrozny, [...] s výjimkou ovoce, které má skořápku jako ořechy, melouny, pomeranče“, poznamenává arménský dějepisec vrcholného středověku Kirakos z Gandzaku.¹⁴²

Arméni a Gruzíni byli pokládáni za „bludné křesťany“ a heretiky jak na Západě,¹⁴³ tak na Východě. Jak výstižně napsal Iovane Petrisi v 11. století ve snaze upřesnit gruzínskou Bibli tak, aby lépe odpovídala Septuagintě: „Řekové nás nazývají barbary kvůli naší nigramotnosti a nevědomosti [...], ale teď se jim vyrovnáme.“¹⁴⁴ Postavení gruzínského psaného jazyka se mělo teoreticky vyrovnat statutu řečtiny; totéž platilo i pro arménský *grabar* (klasickou arménštinu). Ruku v ruce s důrazem na apoštolskou kontinuitu tehdy šla i zjevná „armenizace“ historiografických narací, charakteristická pro tvorbu 10.–11. století, která koncem století jedenáctého reagovala na byzantské dobytí arménské království Bagratuni/Bagratiوني (Ani)¹⁴⁵ i následně na diskurs křížových výprav.¹⁴⁶ Odkaz na posloupnost apoštolů byl ostatně pro všechny staré východní církve typický – sv. Tomáš pro nestoriány, sv. Juda Tadeáš a Bartoloměj pro arménskou apoštolskou církev, sv. On-

141 Odkaz na pojmy jako *embattled dreamland* nebo *contested landscape*, srov. David LEUPOLD, *Embattled Dreamlands: The Politics of Contesting Armenian, Kurdish and Turkish Memory*, London 2020.

142 Arménský kronikář Kirakos Gandzakeci in: A. J. HACIKYAN, *The Heritage of Armenian Literature*, s. 366.

143 Miloš MENDEL – Bronislav OSTŘANSKÝ – Tomáš RATAJ, *Islám v srdci Evropy: vlivy islámské civilizace na dějiny a současnost českých zemí*, Praha 2007, s. 285.

144 Nino DOBORJGINIDZE, *Language and Identity*, in: Isabelle Augé et al., *L'Arménie et la Géorgie*, s. 176.

145 Např. popis byzantského krále Basila II. Makedonského zvaného Bulharobjice v díle arménského kronikáře Matouše z Edessy obsahuje prvky legitimního převzetí vlády po posledním bagratovském králi Gagikovi II.; Basil údajně konvertoval k apoštolskému vyznání v jednom z klášterů Černé hory poté, co zhlédl zázrak arménského katolíka Petra Getadardze (tj. toho, který odvrací tok řek), J. J. S. WEITENBERG, *New Approaches to Medieval Armenian Language and Literature*, Leiden 1995, s. 81.

146 Robert THOMSON, *The Crusaders Through Armenian Eyes*, in: Angeliki E. Laiou – Roy Parviz Mottahedeh, *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim Worlds*, Dumbarton Oaks 2001, s. 77–78.

dřej pro gruzínskou pravoslavnou církev (připomeňme, že i význam svatoondřejské legendy v díle Jiřího Svatohorce neboli Giorgiho Hagioraty / Mtatsmindeliho z Ivironu byl v případě Gruzie reaktualizován a ukotven v diskursu o sv. Ninó a Mcchetě v souvislosti s vymezením se vůči Antiochii a vůči Konstantinopoli až ve vrcholném středověku).¹⁴⁷ Závěrem lze konstatovat, že v tzv. zakladatelských stáletích křesťanství na Kavkaze, tj. ve 4.–7. století n. l., se právě role šlechtických rodů ukázala jako zcela zásadní při udržování náboženské identity.¹⁴⁸ Královské dynastie, na ně navázaní nejvyšší patriarchové a mučedníci z řad místní aristokracie, jejichž příběhy patří ke klenotům východní církevní literatury, svými jmény a skutky podtrhli metanaraci o „osvícení“ kavkazských zemí.

147 Tope OMONIYI – Joshua FISHMAN, *Explorations in the Sociology of Language and Religion*, Amsterdam 2006, s. 65.

148 Nina GARSOĀN, *Treasures in Heaven: Armenian Art, Religion and Society*, New York 1998, s. 39.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of the process of Christianity's spread in the southern Caucasus region. Utilizing textual analysis of some primary sources, and especially secondary literature its aim to acquaint readers with the course of the Christianization of Armenia and Georgia, in at least its basic outlines at the turn of the 3rd and 4th centuries, and with the gradual acceptance of Christianity by local ruling dynasties. During these three centuries; i.e., between the 4th and 7th centuries, an immensely rich literary tradition was written in the Armenian, Georgian, and by extension also Caucasian-Albanian alphabets, and the Armenian and Georgian languages have remained the living languages of their churches – the Armenian Apostolic Church and the Georgian Orthodox Church – to this day. The oldest written legends in Old Armenian (Grabar) and Old Georgian, which tell about the life and deeds of St. Gregory the Illuminator and of St. Nino, show many features in common. A deeper analysis of these legends about apostles may indicate original identical roots, but also the subsequently different developments given by their respective political and cultural backgrounds. In this “founding” period, which has become customary to refer to with the term “Golden Age” in Armenian culture, most of the topoi that remained in effect in later centuries were established – the concept of Holy Covenant, the Promised Land, and its martyrs.

STUDIE / ARTICLE

The Secret Support of the Polish Church
for male religious orders
in Czechoslovakia (1956–1965).
An overview.

MIROŚLAW SZUMIŁO

*Institute of History, Faculty of History and Archaeology,
Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland*

The Secret Support of the Polish Church for male religious orders in Czechoslovakia (1956–1965). An overview.

The aim of this study is to present the first ten years of secret cooperation between male religious congregations in Poland and Czechoslovakia, initiated after the political “thaw” in 1956. This phase ended with the establishment of direct contacts between Polish hierarchs and Slovak ecclesiastical emigration during the Second Vatican Council, which, in turn, opened up new prospects for cooperation.

As all communication, contacts and support given were usually held in deep conspiracy, it is difficult to find written sources on the matter, and witnesses are usually deceased. Therefore, the main source of information are documents produced by the communist security apparatus (investigations into individual orders or prosecutions of arrested monks). They are supplemented by written accounts and memoirs. Considering the state of preserved sources, I focus here on a few of the most active congregations in

this regard: the Redemptorists, Capuchins, Jesuits, Society of the Divine Word.

Keywords: Czechoslovakia, Poland, the Catholic Church, male religious orders

The policy of communists in power towards the Catholic Church in Central and Eastern Europe stemmed from the same premise dictated by Moscow. However, because of local specificity there were significant differences in how the communists approached the matter – in Poland, an open attack on the Church happened later than in Czechoslovakia, and never took such harsh forms. This particularly concerned religious orders, which could still function legally despite restrictions, while in Czechoslovakia they were officially dissolved in 1950 and had to go underground. After the partial liberalization of the system in Poland in 1956 and introduction of tourist border traffic, Czech and Slovak monks took this opportunity to establish contacts with their Polish brethren and sought their help in contacting the Vatican, obtaining religious literature and ordaining their brothers to priesthood.

The aim of this study is to present the first ten years of secret cooperation between male religious congregations in Poland and Czechoslovakia, initiated after the political “thaw” in 1956. This phase ended with establishment of direct contacts between Polish hierarchs and Slovak ecclesiastical emigration during the Second Vatican Council, which, in turn, opened up new prospects for cooperation.

The problem has not been systematically studied so far. In Polish, Czech and Slovak scholarly works there is usually only limited mention of individual congregations: the Redemptorists,¹ Capuchins,² and contacts with the Slovak Jesuit Michal Potocki.³ Most of the studies were concerning some brothers of Slovak Society of the Divine Word, who stayed in Poland illegally. However, the documentation of the Polish Peoples’ Republic security apparatus has not been reviewed nor

1 Daniel Atanáz MANDZÁK, “Akcia ‘REDE’ – prenasledovanie redemptoristov v rokoch 1961–1962,” in *Likvidácia reholí a ich život v ilegálnosti v rokoch 1950–1989*, ed. Pavol Jakubčín (Bratislava: Ústav Pamäti Národa, 2010), pp. 81–98.

2 Veronika LAGOVÁ, “Slovenskí kapucíni v 60. rokoch 20. Storočia,” in: *Dejiny kapucínov na Slovensku*, vol. 2, eds. Ladislav Tkáčik and Tomáš Konc (Bratislava: Minor, 2007), p. 40.

3 Jan PEŠEK – Michal BARNOVSKÝ, *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953–1970*, (Bratislava: Veda. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1999), p. 100.

included in those findings.⁴ One integrated study was made on secret ordinations of Czech and Slovak priests in Poland, but the author of the article did not refer to Polish archival materials at all, which resulted in some inaccuracies.⁵

The author of this paper has recently prepared two publications concerning two selected issues – secret ordinations of Slovak and Czech priests in Poland in the years 1958–1989,⁶ and the role of Primate Stefan Wyszyński in organizing help for the Church in Czechoslovakia.⁷ I co-authored a biography of Jozef Šabo, a Slovak Verbist illegally hiding in Poland. The book was published in Slovakia.⁸ Some of the findings from these publications are used in this paper.

As all communication, contacts and support given were usually held in deep conspiracy, it is difficult to find written sources on the matter, and witnesses are usually deceased. Therefore, the main source of information are documents produced by the communist security apparatus (investigations into individual orders or prosecutions of arrested monks). They are supplemented by written accounts and memoirs. Considering the state of preserved sources, I focus here on a few of the most active congregations in this regard.

A difficult situation of religious orders in Czechoslovakia was a result of the strategy adopted by communist authorities in the fight against the Church. In October 1949, new ecclesiastical laws were imposed, severely limiting possibilities of pastoral work throughout the country. In June 1949, Metropolitan Archbishop Josef Beran of Prague was interned in his own residence. Over the next few years, almost all Czech and Slovak bishops were imprisoned. Some vacant dioceses were run by capitular vicars. The authorities sent to episcopal offices their special plenipotentiaries, who practically handled most important matters of the Church in

4 Piotr Artur SOKOŁOWSKI, *Feliks Zapłata SVD (1914–1982). Życie i twórczość* (Warszawa: VERBINUM. Wydawnictwo Księży Werbistów, 2005); Tomáš GERBOC – Martin LACKO, “Šest rokov v poľskom podzemí: ilegálna cesta rehoľníkov Štefana Horvátha SVD, Jozefa Šaba SVD a Róberta Borika SVD za kňazstvom,” *Pamäť národa* 1 (2014), pp. 46–62.

5 Eva VYBÍRALOVÁ, “Tajná svěcení kandidátů z Československa v Polsku,” in *Skryté pôsobenie cirkvi na Slovensku v rokoch 1948–1989*, ed. Pavol Jakubčín (Bratislava: Ústav Pamäti Národa, 2018), pp. 274–299.

6 Mirosław SZUMIŁO, “Tajne święcenia słowackich i czeskich księży w Polsce (1958–1989),” *Saeculum Christianum* 1 (2021), pp. 208–220.

7 Mirosław SZUMIŁO, “Prymas Wyszyński i polska pomoc dla Kościoła w Czechosłowacji,” in *Wokół Kościoła i władzy. Studia dedykowane ks. prof. dr. hab. Zygmuntowi Zielińskiemu w 90 rocznicę urodzin*, eds. Rafał Łatka – Józef Wolczański – Dominik Zamiatła (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2021), pp. 404–419.

8 Dominik ŠABO – Mirosław SZUMIŁO, *Páter Jozef Šabo SVD. Životný príbeh tajne vysväteného kňaza*, (Trnava: Anima, 2021).

dioceses. This translated into taking full control of the Church. Later, the so-called Czechoslovak model was used in Hungary and after 1953, partly in Poland.⁹

On the night of April 13, 1950, as part of Operation K (K for kláštery [monasteries]), all male monasteries throughout Czechoslovakia were dissolved. At that time, 2,344 monks from 219 monasteries were arrested and placed in concentration monasteries cut off from the world. These events went down in history as the “barbaric night”. Monks could not do any pastoral work or wear habits. The younger ones were drafted to a three-year military service in the so-called Auxiliary Technical Battalions. The others were in internment camps. These camps were liquidated between 1953 and 1956, but the most “dangerous” monks and priests remained in the Králíky camp until 1960. Most of the released monks were not permitted to perform priestly ministry, and they started to work civilian jobs, most often as manual workers.¹⁰

As a consequence of the authorities breaking and taking control over the hierarchical Church, an underground Church or secret Church, began organizing its structures in Czechoslovakia. Religious orders reactivated their work in clandestine posts. Despite repression, religious life continued in camps and later outside. The younger monks, under the guidance of their older confreres, tried to study using unofficially obtained literature and prepared for secret priestly ordination. New candidates for religious orders were also recruited.¹¹

In Poland, the critical attack befell the Church about four years later, following other communist countries. On February 9, 1953, the State Council issued a “decree on appointment of ecclesiastical positions”; each personal appointment had to receive preliminary approval from the Bureau for Religious Denominations, and the clergy were obliged to swear allegiance to the People’s Republic of Poland. This clearly indicated that the Czechoslovak model was applied in Poland and spelled the end of the organizational independence of the Church. That is why bishops reacted with a formal letter to the authorities, known as “Non possumus!”, and demanded religious rights and freedom. On September 26, 1953, Cardinal

9 Andrzej GRAJEWSKI, “Chronologia i historyczne uwarunkowania represji wobec duchowieństwa katolickiego w krajach Europy Środkowej,” in *Represje wobec Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, eds. Jerzy Myszor – Adam Dziurok, (Katowice: Instytut Pamięci Narodowej, 2004), pp. 23–24.

10 Vojtěch VLČEK, “Procesy polityczne członków zakonów męskich i kongregacji w Czechach w latach 1948–1989,” *Pamięć i Sprawiedliwość* 29 (2017), p. 260.

11 Ibidem, pp. 260–261.

Wyszyński was imprisoned.¹² The remaining bishops took an oath of loyalty to the People's Republic of Poland. Therefore, the Church seemingly collapsed and was subordinated to the communist state. However, the leadership of the Polish United Workers Party (PZPR) decided against such radical actions as in Czechoslovakia and was satisfied that the Episcopate was silenced.¹³ In 1955, officers of the security apparatus planned to launch an attack on religious orders, with the purpose of their gradual liquidation. However, implementation of this plan was stopped by political changes in the autumn of 1956, which included altering the policy of communists towards the Church.¹⁴

The subjugation of the Church lasted only three years. An increasing political "thaw" and workers' protests in Poznań on June 28, 1956, resulted in changes in the leadership of the PZPR. In October, Władysław Gomułka became first secretary of the party, and the country saw some limited liberalization of the communist power. This also translated into temporary changes of politics towards the Church. On October 26, 1956, Cardinal Wyszyński was released from internment. Following that, other exiled and arrested bishops came back to their dioceses. On December 8, 1956, the agreement between the state and Church was concluded. The decree of 1953 on the appointment of ecclesiastical posts was repealed.¹⁵ During this time, religious orders actively grew. In 1958, there were 546 male monastic houses and 8,165 monks in the People's Republic of Poland.¹⁶ Again in 1958, a new offensive of the communists against the Church and religion began, manifesting in selective repression and limiting activity of the Church in public sphere. However, the Church kept its independence from the state and enjoyed great moral authority in society.

The de-Stalinization in the Soviet Union and changes in Poland and Hungary in 1956 gave rise to hope for improvement of the situation in Czechoslovakia. Religious life was revived, and four Slovak bishops petitioned the authorities to amend the existing church laws. However, the very limited "thaw" ended in May

12 Andrzej GRAJEWSKI, *Chronologia i historyczne uwarunkowania*, pp. 28–29.

13 Zdeněk JIRÁSEK – Andrzej MAŁKIEWICZ, *Polska i Czechosłowacja w dobie stalinizmu (1948–1956)*, (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2005), p. 310.

14 Dominik ZAMIATAŁA, *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989*, Vol. 1 (Kielce: Wydawnictwo Jedność, 2009), p. 79–80.

15 Antoni DUDEK – Ryszard GRYZ, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)* (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2003), pp. 108–113.

16 Dominik ZAMIATAŁA, *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989*, p. 25.

1957, and the “principles of ecclesiastical policy in the ČSR” were adopted, again tightening the anti-church course.¹⁷ Monks, who were persecuted for staying true to their vocation, felt the full brunt of this policy. Following the amnesty announced on 9 May 1960, resulting in a release of several thousand political prisoners (including monks), came another wave of repression. Between the years 1960 and 1963, arrests and trials of members of other religious orders continued. 126 monks were imprisoned¹⁸.

Lack of possibilities to travel to countries outside the Soviet bloc and maintain contact with their authorities in Rome, made individual orders in Czechoslovakia resorting to seeking help from their Polish brethren. Contacts were established based on the agreement on tourist border traffic, in force since April 1956; Czechs and Slovaks could thus travel to Podhale on tourist passes, and Poles to Slovakia within the Tatra region. The so-called small border traffic, on the other hand, made it possible for the population living in the border zone to keep contact.¹⁹

In the underground Church, especially in Slovakia, the Jesuits played one of the key roles. In January 1951, Robert Pobožný, the Bishop of Rožňava ordained the Jesuit Pavel Hnilica as a underground bishop. Subsequently, the members of this congregation – Jan Chryzostom Korec, Dominik Kalata and Peter Dubovský – received secret episcopal ordinations. The communist authorities considered the Jesuits to be particularly dangerous. The Czech provincial František Šilhan was sentenced to twenty five years in prison in a show trial in the year 1950. His secret successor was Vice-Provincial Antonín Zgarbík, who in the thirties studied philosophy at the Catholic University of Lublin. From 1956 he was with a group of thirty two Jesuits in the internment camp in Králíky.²⁰ In April 1956, following the trial, the Slovak provincial Jan Srna and nine other Jesuits received prison sentences of eight to eleven years for “anti-state and subversive activities”. The court pronounced the Society of Jesus a “hostile” instrument of the Vatican.²¹

17 J. PEŠEK – M. BARNOVSKÝ, *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953–1970*, pp. 47–48, 81.

18 V. VLČEK, *Procesy polityczne członków zakonów męskich i kongregacji w Czechach w latach 1948–1989*, p. 261.

19 Anna SZCZEPAŃSKA, *Warszawa–Praga 1948–1968. Od nakazanej przyjaźni do kryzysu* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2011), pp. 346–347.

20 Stanislava VODIČKOVÁ, “Papežovi špióni. Česká provincie Tovaryšstva Ježíšova v soukolí moderních dějin na příkladu P. Antonína Zgarbíka SJ,” *Securitas imperii* 2011, No. 19, pp. 130–133.

21 Milan HUDÁČEK, “Totalitný režim a jeho vplyv na život jezuitov,” in *Likvidácia reholí a ich život v ilegálite v rokoch 1950–1989*, ed. Pavol Jakubčín (Bratislava: Ústav Pamäti Národa, 2010), p. 119.

The first to travel to Poland was the Slovak Michal Potocký from Piešťany, who in the years 1933–1936 studied at the Jesuit college in Krakow. In September 1956, he travelled on tourist pass to Zakopane where his fellow, Stanisław Franciszek Leśniak was a superior of the Jesuit house. From there Potocký went to the college in Krakow and visited his former lecturers, Edmund Oleszczak and Eugeniusz Choromański. He told them about the situation of Jesuits and general situation of the Catholic Church in Czechoslovakia. Potocký also talked about possible prospects of covert education for Slovak seminarians in Poland. On the way back he took some Polish Catholic press with him.²²

After returning from Poland, Potocký met with Jozef Jurovsky, a former provincial of the Jesuits in Slovakia. Jurovsky was member of the then secret leadership of the Order, and at the time was working in a sawmill as a boilerman. Potocký arranged with him the details for another trip to Poland with a purpose of giving a report on the situation of Slovak Jesuits to the Order General, Jean-Baptiste Janssens in Rome. Potocký was also contacted by a canon Miron Petrašovič, a representative of Greek Catholic Church, which at that time was dissolved and operated entirely underground. Petrašovič passed on to Potocký a report about difficult situation of Greek Catholics in Slovakia and requested to deliver it to the Vatican via Polish channels.²³

At the beginning of January 1957, Potocký travelled to Poland again at the invitation of the Jesuits in Krakow. With their help, he arrived in Warsaw and had an opportunity to meet Cardinal Wyszyński for dinner. Potocký spoke about the situation of the Roman Catholic Church and the Greek Catholic Church in Czechoslovakia. Wyszyński promised to pass this information to the Holy See during his planned visit to the Vatican. On the way back, Potocký gave lecture in Krakow to Jesuit seminarians about the Church being persecuted in Czechoslovakia.²⁴ The meeting in Warsaw was noted by Primate Wyszyński in his “Pro Memo-

22 Archiv Ústavu Pamäti Národa in Bratislava (hereinafter: AÚPN Bratislava), Krajská správa Ministerstva vnútra Prešov, sign. V-856, Návrh konečného opatrenia v trestnej veci proti Michalovi Potockému, 11 September 1958, pp. 6–7.

23 Veronika LAGOVÁ et al., eds., *Smrť za mrežami* (Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2006), pp. 125–126; Jan PEŠEK – Michal BARNOVSKÝ, *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953–1970*, p. 100.

24 AÚPN Bratislava, Krajská správa Ministerstva vnútra Prešov, sygn. 856–V Návrh konečného opatrenia v trestnej veci proti Michalovi Potockému, 11 September 1958, pp. 6–8.

ria”, dated January 9, 1957: “The situation in Slovakia was discussed with Father Potocký TJ.”²⁵

Unfortunately, the Státní Bezpečnost [State Security, StB], while investigating the underground activity of Greek Catholics, found out about Petrašovič contacting Potocký and the meeting with Wyszyński. Potocký came under observation of the StB, aided by a secret agent “Kliment” who was a parish priest in his hometown. Potocký was arrested in June 1958; he was tried together with activists of the illegal Greek Catholic Church and sentenced to four years in prison.²⁶ He was charged with “hostility towards people’s democratic order, carrying out subversive activities against the socialist system of the Republic, while establishing contacts with hostile elements.”²⁷

In 1956, Czech Jesuits from Prague Antonín Vedral and Jindřich Rajnoch also arrived at the Jesuit house in Zakopane. A year later, in August 1957, Vedral travelled to Poland again together with Frantik Měsíc from Brno. From Zakopane they went to Krakow, where Měsíc talked with the Krakow provincial, Celestyn Szawan. Měsíc presented his account of the Jesuits situation in Czechoslovakia and asked about possibilities of studying in Poland. Szawan replied that he could study independently and take exams in Krakow. Then Měsíc and Vedral went to Częstochowa where they had a very short talk with Primate Wyszyński.²⁸

After returning home, Měsíc informed the secret leadership of the Czech Jesuits in Králíky camp about the outcomes of the trip to Poland. In June 1958, Měsíc travelled again to Krakow via Zakopane to deliver a report (approved by the secret provincial Zgarbík) to Szawan on activities of the Order in the CSRS, with a request to send it to Rome. Szawan offered to help Měsíc to escape through the GDR to West Berlin, but he refused. During this trip, Měsíc visited Jesuit monasteries in Warsaw and Gdynia. On the way back, he took textbooks for self-study and some Jesuit publications.²⁹

25 Stefan WYSZYŃSKI, *Pro Memoria*, vol. IV, 1956–1957, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020), p. 90.

26 Jan PEŠEK, Michal BARNOVSKÝ, *Pod kuratelou moci. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953–1970*, pp. 100–101.

27 AÚPN Bratislava, Krajská správa Ministerstva vnútra Prešov, ref. no. 856–V, Krajský súd Prešov – obžaloba, 25 October 1958, p. 11.

28 Archiv Bezpečnostních Složek in Prague (hereinafter: ABS Prague), V–1434 OV, Návrh konečného opatření v trestní věci proti Antonín Zgarbík a kol., Ostrava, 21 I 1960, pp. 138–139; V–1434/8 Protokol o výslechu z obviněným Měsícem František, 17 November 1959, pp. 1016–1017.

29 Ibidem.

The Slovak Jesuit Alois Długi also travelled to Poland and, although he resided in the Czech province, he maintained contacts with a group of Slovak Jesuits. He originally came from Polish Spiš (the village of Nowa Biała) so, visiting his parents served as a pretext for travels to the People's Republic of Poland. In 1951 he was secretly ordained a priest by the underground bishop Pavel Hnilica SJ. In 1957 Długi was sent by his fellow brothers to Krakow to inform the Provincial Szawan about the situation of the Order in Czechoslovakia. Szawan promised to pass this information to the Order General, Janssens during the 20th Congregation of the Society of Jesus in Rome at the end of 1957. At the beginning of January 1959, Długi, while in Poland again because of his father's funeral, went via Krakow and Częstochowa to Warsaw, where he had a meeting with the Greater Poland Provincial Stanisław Wawryn and gave him updated information about the situation of Jesuits in Czechoslovakia. Wawryn handed Długi a copy of the publication "Acta Congregationis XXX. Societatis Jesu", containing instructions and directives for further activities of the Order, also requesting to disseminate the info among the Jesuits in Czechoslovakia.³⁰ Thanks to the contacts they established at that time, the Jesuits from the Králíky camp regularly received legally published Polish Catholic work, primarily *Tygodnik Powszechny*.³¹

According to information obtained by the Security Service, Provincial Wawryn discussed the issue of Jesuits' activity in Slovakia during the General Chapter in Rome in 1957 and 1958. Through Provincial Wawryn, the General Curia granted them a dispensation at ordination, as the conditions in which they functioned were not conducive to fulfill all the requirements set by the religious constitution.³²

Secret agents of StB found out about underground activity in Czech province. In October 1959, a group of several Jesuits under Antonín Zgarbík was arrested by the StB in Ostrava. During the investigation and trial, they were accused of illegally continuing the activities of the Order, spreading religious ideology, influencing young people, and resisting the "peoples' democratic system". One of the charges was also keeping contacts with the leadership of the Order in Vatican via Poland. By the court verdict of 31 March 1960, they were sentenced to high

30 ABS Prague, V-1434 OV, Návrh konečného opatření v trestní věci proti Antonín Zgarbík a kol., Ostrava, 21 January 1960, pp. 137-138; V-1434/7, Protokol o výsledku s obviněným Długim Aloisem, 16 November 1959, pp. 89-90.

31 Ibidem, V-1434 OV, Králíky – situační zpráva za rok 1958, 26 January 1959, p. 88.

32 The Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw (hereinafter: AIPN Warsaw), BU 0639/109, vol. 1, Information, 2 June 1961, pp. 293-294.

prison sentences: Zgarbík – sixteen years, Dlugi – ten years, Měšíc – eight years in prison.³³ In May 1960, another collective trial of the Jesuits took place in Bratislava; the secret bishop Ján Chrysostom Korec was sentenced to twelve years in prison and his four confreres to three years and six months in prison each.³⁴

The cooperation between Polish and Slovak Divine Word Missionaries also took very concrete forms, bringing in first secret ordinations of Slovak clerical students in Poland. This started with an individual decision of Štefan Horváth who wanted to complete his theological studies and become a priest. He decided to flee to Poland as he already could speak some Polish, and escaping to Poland was easier than trying to get to the West.³⁵ In February 1957, Horváth illegally crossed the border and after many trials and tribulations he got to the missionary house of the Sacred Heart of Jesus in Bruczków. After a few weeks, the Provincial of the Divine Word Missionaries Jacek Kubica accepted him to study theology at the missionary seminary in Pieniężno. From then on Horváth took on a name of Andrzej Domagalski – a repatriate from the east.³⁶ In the summer of 1957, two clerics from of the Divine Word missionaries in Bratislava Jozef Šabo and Teodor Hlavač went on a cycling trip to Polish. Although they only had permission to enter the border zone, they left their bikes in Zakopane and took a train all the way to Pieniężno, where they talked to the new provincial Feliks Zapłata.³⁷

Regardless of these individual expeditions, the idea of establishing cooperation with the Polish Divine Word Missionaries was put forward by the undercover provincial of the Order Wojtech Božanský who was staying in the Králíky camp. One of his subordinates, Andrej Slavkovský, who lived in Janovce near the Tatras took this task upon himself. He was to use personal acquaintances with some Polish Verbistes he met during his studies at the St. Gabriel International Seminar in Mödling near Vienna. In May 1957, he took the opportunity and went on a three-day trip to Auschwitz, Krakow and Zakopane, organized by his workplace. In Krakow he found Father Józef Arlik SVD, whom he asked about the possibility of contacting the leadership of the Order and Slovak seminarians studying in Poland. Arlik promised to bring the matter to the Polish provincial for consideration and to in-

33 S. VODIČKOVÁ, *Papežovi špioni...*, pp. 135–137.

34 Milan HUDAČEK, *Totalitný Režim a jeho vplyv na život jezuitov*, p. 120.

35 AIPN Warsaw, 0720/2, Operation “Werban”, vol. 6, Records of interrogation of the suspect S. Horvath, 10 August 1964, k. 49–50.

36 P. A. SOKOŁOWSKI, *Feliks Zapłata SVD (1914–1982). Życie i twórczość*, pp. 41–42.

37 T. GERBOC – M. LACKO, *Šest rokov v poľskom podzemí...*, p. 54.

form him about decisions.³⁸ Following the arrangements, Provincial Zapłata in October 1957 came to Smokovec and met with Slavkovski. He informed him then that Alois Kappenberg, the Order General, had recently died (in August 1957), and that the election of a new General would be held in Rome in March 1958. As Zapłata was going to travel to Rome, he asked for a report outlining the activity and situation of Verbistes in Czechoslovakia which he would take to Rome.³⁹ The issue of illegal transit of those Czech Verbistes who were interested in learning in the Divine Word mission homes in Poland was also discussed. It was agreed that they would cross the border via Rysy on 12 July 1958. Upon arrival they would be collected by one of the Polish Verbistes who would lead them illegally across the border.⁴⁰

Provincial Bošanský prepared this report, which he smuggled into Poland Jozef Šabo during his second expedition to Pieniężno in December 1957.⁴¹ Zapłata delivered this document to Rome, and it was read at the meeting of the General Chapter (the spring of 1958) by the Slovak Michal Lapšanski, Provincial of the Italian-Swiss Province of the Verbistes, and it had a profound effect on everyone present.⁴² Upon his return to the country, through an emissary Zapłata sent a letter from the new Order General, Johannes Schütte to Bošanský. In his letter Schütte thanked for the report and called for allegiance and perseverance in these difficult conditions. He also sent instructions for further work and recommended sending brothers to study abroad.⁴³ On July 12, 1958, only two Slovaks, Jozef Šabo and Robert Borik, led by Fr Franciszek Kasperek SVD, turned up at the agreed place, at the top of Rysy peak in the Tatras, ready to go to Poland illegally.⁴⁴

38 AÚPN Bratislava, fond KS ZNB S–ŠtB Bratislava, ref. no. V–2656, The Case of Jozef Šabo spol., Protokół o výslechu svědka Andreja Slavkovského, 29 October 1964, pp. 158–159, 180.

39 Ibidem, The case of Jozef Šabo a spol., Protokół o výpovedi s obvineným Vojtěchom Bošanským, 7 February 1961, p. 139; Protokół o výslechu svědka Andreja Slavkovského, 29 October 1964, p. 159.

40 AIPN Warsaw, 0720/2, vol. 2, Minutes of interrogation of the accused Andrej Slavkovski, 7 February 1961, pp. 157–158.

41 Ibidem, s. 54; Piotr Artur SOKOŁOWSKI, *Feliks Zapłata SVD (1914–1982). Życie i twórczość*, p. 42.

42 AIPN Warsaw, 0720/2, vol. 2, Minutes of interrogation of the accused Ferdinand Majernik, 6 February 1961, p. 186.

43 AÚPN Bratislava, fond KS ZNB S–ŠtB Bratislava, ref. no. V–2656, Sprawa Jozef Šabo a spol., Protokół o výpovedi s obvineným Vojtěchom Bošanským, 9 February 1961, pp. 146–147.

44 Tomáš GERBOC – Martin LACKO, *Šest' rokov v poľskom podzemí...*, p. 55; Henryk KAŁUŻA, *Historia jednego kapłaństwa i jednej śląskiej parafii* (Nysa-Pogorzela: Zgromadzenie Księży Werbistów, 1997), pp. 38–46.

At the end of July 1958, Zapłata met with Slavkovský in Kežmark, at the convent of Servants of the Holy Spirit with sisters who worked in the hospital. Their superior, Sr Bohumíra Rozália Školníková, was already privy to the contacts between Slovak and Polish Verbistes.⁴⁵ From the summer of 1958, Zapłata did not travel to Czechoslovakia anymore. We do not know anything about the visits of other Polish Verbistes, nor about the correspondence between them and the Slovaks.

In February 1961, following a series of arrests of Slovak Verbistes, Vojtech Bošanský and several other brothers and seminarians were detained. During the interrogations, the circumstances of cooperation between Slovak and Polish Verbistes and illegal passage of Šabo and Borík via Rysy were revealed. Bošanský was indicted and accused of contacting the Vatican through Feliks Zapłata and sending seminarians to study illegally in Poland. In the trial finished on August 31, 1961, the Verbistes received high sentences – Vojtech Bošanský the highest one, fourteen years in prison.⁴⁶

Already in October 1957, the security service of the People's Republic of Poland received intelligence about the illegal stay of Štefan Horváth aka Andrzej Domagalski in Pieniężno. In February 1958, an investigation was opened to find out the channels of communication between Polish Verbistes and Czechoslovakia.⁴⁷ However, the Verbistes realized that the SB was looking for Horváth and so he left Pieniężno for some time. On December 23, 1958, he was ordained a priest in Gniezno by Bp Lucjan Bernacki. Then he was transferred from place to place and stayed in various mission houses and monasteries (including the Dolna Grupa, Leśnica and Lublin). The SB were not able to track him down for a long time.⁴⁸

Šabo and Borík after a short stay in Krakow and Racibórz were placed in the monastery of the Servants of the Holy Spirit in Nysa where they covertly studied theology. On December 21, 1959, they received minor orders, and on January 21, 1960, they were ordained by Bp Lucjan Bernacki. Then, for safety reasons, they moved around various religious houses in Silesia, and later they also stayed with

45 AÚPN Bratislava, f. KS ZNB S–ŠtB Košice, V–990, Vojtěch Bošanský a spol., Návrh na konečné opatrenie v trestnej veci proti Bošanskemu a spol., 30 May 1961, p. 445.

46 *75 rokov Spoločnosti Božieho Slova na Slovensku*, ed. Štefan HORVÁTH (Nitra: Spoločnosť Božieho slova, 2000), pp. 174–179.

47 AIPN Warsaw, 0720/2, vol. 7, Decision to file for agent check, 26 February 1958, k. 13–17

48 T. GERBOC – M. LACKO, *Šesť rokov v poľskom podzemí...*, pp. 50–51.

regular Polish families. In 1961 they found themselves in the parish of Pogorzela in the diocese of Wrocław, run by a Verbist, Franciszek Kasperek.⁴⁹

Facing a large search operation of the SB, attempts were made to illegally send Slovak Verbistes on foreign missions. While attempting to flee abroad, Jozef Šabo was arrested when boarding a ship in Gdynia on October 6, 1962. Fr Kasperek and Fr Zapłata were also arrested for complicity in enabling hiding and attempts to escape. In October 1963, following the trial, Šabo was sentenced to one year in prison and was soon released as the period of his arrest was counted towards his sentence.⁵⁰

Arrest warrants were sent after Horváth and Borik. Large forces of militia and the security apparatus were involved in counterintelligence. Eventually, as a result of operational joined forces of the Polish SB, both of them were promised amnesty and turned themselves in to the militia. On September 5, 1964, they were handed over at the border to the Czechoslovak Státní Bezpečnost. By the judgment of the District Court in Bratislava of 16 December 1964, they were sentenced to: Šabo – 8 months of imprisonment, Borik – 12 months, Horváth – 6 months.⁵¹

One of the strongest male congregations in Czechoslovakia were Redemptorists. Their provincial František Suchomel in 1953 was sentenced to 24 years in prison for “state robbery” and “espionage”.⁵² The Redemptorists illegally continued their activities in small groups, operating in Prague, Brno, České Budějovice, Ostrava, Bratislava and Banská Bystrica. They acted according to the instructions received from Suchomel. The group in Ostrava, composed of seven members, was founded in 1952 by František Novák, who became an informal leader of all Redemptorists.⁵³

Novák, using family connections of some members, decided to contact the Order General, Wiliam Gaudreau. A niece of Josef Čichoň (one of the confreres), lived in Poland, in Rychwałd near Chałupki. Her husband Jan Klíma helped

49 Ibidem, p. 55; Henryk KAŁUŻA, *Historia jednego kapłaństwa i jednej śląskiej parafii*, pp. 38–46.

50 More on Jozef Šabo see. Jozef ŠABO, “Ťažká cesta k misijným službám,” in *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948–1989*, 2. diel, ed. Ladislav Takáč (Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2001), pp. 340–343; “Jozef Šabo,” in: *Pod' a následuj ma! Zo spomienok tajne vysvätených kňazov 1950–1989*, ed. Lucie Bačíková (Prešov: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2005), pp. 5–17.

51 AÚPN Bratislava, f. KS ZNB S–ŠtB Bratislava, ref. no. V–2656, The Case of Jozef Šabo a spol., Judgment of the Bratislava Regional Court, 16 December 1964, p. 172.

52 Vojtěch VLČEK, *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948–1964* (Olomouc: Maticе cyrilometodějská, 2004), p. 457.

53 D. A. MANDZÁK, *Akcja “REDE” – prenasledovanie redemptoristov v rokoch 1961–1962*, pp. 95–96.

several Redemptorists get passes allowing them to use the tourist traffic near the border area. In August 1957, Novák, Čichoň and František Hurina first went to the Redemptorist monastery in Gliwice, where they talked with the rector Stanisław Wójcik. Then they went via Częstochowa to Warsaw, to the monastery on Karolkowa Street. They met there with Fr Tadeusz Sitko and the editor of the magazine *Homo Dei* Fr Marian Pirożyński. Novák, Čichoň and Hurina spoke about difficult situation of religious orders and the whole Church in Czechoslovakia. Finally, they reached Krakow and reported to the Polish provincial Kazimierz Hołda on their activities. Hołda assured that he would pass on the information to Rome and informed to await further instructions from a Polish priest, Karol Szrant, a consultor for the Polish, Czechoslovak and Austrian provinces, who was to visit Poland in six months.⁵⁴ Thanks to those contacts, the Redemptorists in Ostrava received the Catholic press from Poland (*Tygodnik Powszechny* and *Przewodnik Katolicki*) and other religious publications (*Homo Dei* and *Ratio Institutionis Sacerdotalis CSSR*). They disseminated the content of these publications to Redemptorists in other cities. They also translated selected articles, typed and distributed them. From Poland they also brought religious literature and textbooks for studying theology, which was banned in Czechoslovakia.⁵⁵

In the spring of 1958, the consultor Szrant came to Gliwice and waited for arrival of the emissary from Ostrava, passing the message through a previously agreed liaison. However, due to miscommunication, none of the Czech Redemptorists went to Gliwice at that time.⁵⁶ Čichoň and Hurina went back to Poland in June 1958, visiting monasteries in Warsaw, Gdynia, Wrocław and Głogów. In Warsaw, they met the provincial Hołda who passed on instructions from the consultor Szrant.⁵⁷

In August 1959, František Hurina and Alfons Cigán visited a shrine in Bar-do, where provincial Hołda and Cardinal Wyszyński were at celebrating the feast of Assumption of the Blessed Virgin Mary. Cigán asked them about a possibility of ordaining one Czech Redemptorist as underground bishop, who would then be

54 ABS Prague, V 1650/3, Protokol o výslechu s obviněným Josef Čichoň, 17 August 1961, pp. 320–324.

55 ABS Prague, V 1650, Návrh konečného opatření v trestní věci proti Františku Novákovi a spol., 26 October 1961, pp. 51–52, 56–57.

56 ABS Prague, V 1650/3, Protokol o výslechu s obviněným Josef Čichoň, 17 August 1961, p. 325.

57 Ibidem, Protokol o výslechu s obviněným Josef Čichoň, 23 August 1961, pp. 327–331.

able to confer priestly ordinations. Cardinal Wyszyński's response to that request was negative; he stated that without permission from Rome he could not do that.⁵⁸

Also in the summer of 1959, Čichoň went alone to Gliwice, Krakow and Tuchów. At the Redemptorist monastery in Tuchów, he gave a talk to forty seminarians about persecution of the Church in Czechoslovakia. It was later classified by the court as "hostile propaganda."⁵⁹ In 1960, during his last trip to Polish Čichoň visited monasteries in Toruń, Elbląg, Braniewo and Warsaw.⁶⁰

According to information obtained by the SB, at the end of 1959, Fr Misiak, an envoy of the General Curia of Redemptorists in Rome, travelled to Poland⁶¹ and, together with Father Józef Herman, rector of the Redemptorist house in Gliwice, met with an unnamed Czech Redemptorist (who worked in a bakery in Český Těšín at the time) who gave them information about the situation of Redemptorists in Czechoslovakia.⁶²

Adolf Vácha from Brno travelled once to Poland on his own and enquired about the possibility of studying at the Redemptorist seminary in Tuchów. When he tried to get there the second time around, he was stopped by the Czechoslovak border patrol. Redemptorists from Slovakia also maintained contacts with Poland. In 1957, Jan Janok, who led a group of Redemptorists in Bratislava, arrived in Warsaw. Also, Alois Slodička from Spišská Belá near the Tatras, using cross-border traffic, visited Kraków and Tuchów. Next, Fr Karol Winiarski from Tuchów paid the Redemptorists a return visit. Through Slodička, the Czech Redemptorists gave the Polish a gift for the church in Tuchów in the form of crystals and Czech grenades to decorate the painting.⁶³

Unfortunately, František Novák was surveilled by the agent "Černý", who informed the StB about underground activities of the Redemptorist group and

58 ABS Prague, V 1650/2, Protokol o výslechu s obviněným Františkem Hurinou, 18 August 1961, pp. 113–114. Primate Wyszyński in his *Pro Memoria* dated August 15, 1959 did not record a conversation on this subject. However, he mentions contact with provincial Hořda during his stay in Bardo, see Stefan WYSZYŃSKI, *Pro Memoria. Vol. VI: 1959* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), p. 195.

59 ABS Prague, V 1650, Návrh konečného opatření v trestní věci proti Františku Novákovi a spol., 26 October 1961, p. 58.

60 ABS Prague, V 1650/3, Protokol o výslechu s obviněným Josef Čichoň, 8 September 1961, pp. 336–338.

61 Probably a reference to Stanisław Misiaszek CRR (1899–1970), working on missions in Argentina.

62 AIPN Warsaw, BU 0639/109, vol. 1, Information of 2 June 1961, p. 291.

63 ABS Prague, V 1650/2, Protokol o výslechu s obviněným Františkem Hurinou, 18 August 1961, pp. 87–88.

their contacts with Poland. In June 1961, following a series of arrests forty people were detained. The main goal of the StB intelligence was to prove the Redemptorists spied for the Vatican.⁶⁴

According to StB officials, consultor Szrant, through the Polish brothers, instructed Czech and Slovak Redemptorists to pursue illegal activities against the “socialist system”. The instructions allegedly included orders to set up illegal groups consisting of school youth, intelligentsia and working class, in order to “educate them in a spirit against the ideology of Marxism and Leninism”. In addition, they allegedly were gathering information of an economic, military and political nature, and then sending it through their Polish contacts to the Vatican.⁶⁵ According to later accounts and memoirs of the arrested Redemptorists, these instructions were fabricated by the functionaries of the StB.⁶⁶

On 19 December 1962, the court in Ostrava delivered a very harsh verdict – Novák was sentenced to thirteen years imprisonment, while Čichoň, Hurina and Cigán – to eight years each. In total, in the years 1961–1963, as part of the “Rede” action in Czechoslovakia, as many as fifty Redemptorists were tried and convicted.⁶⁷

Contacts between the Salvatorians from both countries have also been documented. Fr Czesław Cekiera was a liaison between Polish province and Czechoslovakia, and he used the fact of having a family in Ostrava for this purpose. Starting in 1956, he travelled to Ostrava every year, secretly establishing contacts with the Czech Salvatorians. The main meeting point was a parochial house in Brno, run by Fr. František Šrahůlek; that is where the underground provincial council of the Czech Salvatorians held meetings. Cekiera also maintained contacts with the Franciscans in Opava and the Capuchins and Premonstratensians in Prague.⁶⁸

In the years of 1956 and 1957 a religious brother from Czechoslovakia (probably Albín Kvita) travelled via Zakopane to visit the Polish Salvatorians. He stayed in religious houses in Kraków, Mikołów, Zakopane and Bagno. He gave Provincial Marek Piątkowski a report about the situation of Salvatorians in the CSRS,

64 D. A. MANDZÁK, *Akcja “REDE” – prenasledovanie redemptoristov v rokoch 1961–1962*, pp. 82–86.

65 AIPN Warsaw, BU 0639/109, vol. 1, Information of 30 June 1962, p. 102.

66 D. A. MANDZÁK, *Akcja “REDE” – prenasledovanie redemptoristov v rokoch 1961–1962*, p. 92.

67 Ibidem, pp. 96–98.

68 Fr Czesław Cekiera’s account of 30 November 2020 (author’s private collection); Pavel BARBOŘÁK, *Salvatorianie w Czechach i na Morawach w latach 1895–2014* (author’s private collection), Wrocław 2017, Master’s thesis typescript, pp. 82, 96–97.

and asked to send it to Rome. Fr Augustyn Olszówka arranged a meeting with Kvita during the planned journey via Czechoslovakia to the Vatican and the United States. At the agreed time they met on the train, but StB followed Olszówka and arrested his Czech interlocutor.⁶⁹ Another brother, Norbert Vjačka also travelled to Poland three times, and met with Provincial Piatkowski to inform the Order General about the situation of Salvatorians in Czechoslovakia.⁷⁰ In return, instructions for further actions and the necessary literature were sent to CSRS. An idea to send Czech clerics to Poland was also discussed with the provincial Marek Piątkowski, but probably was never implemented.⁷¹

In 1961 the StB arrested the leadership of the Salvatorian order in Moravia. In the trial in Brno, seven brothers received long incarceration sentence.⁷² The second series of arrests and the next trial took place in 1962.⁷³ This made contacts with the Polish brothers more difficult, but it did not stop them completely. Father Cekiera continued to travel to Czechoslovakia, just as written communication continued.⁷⁴

The cooperation of Polish Dominicans with their counterparts from the South began with a casual meeting in 1956 in the Tatras, when Father Michał Mroczkowski met a group of Czech Dominicans.⁷⁵ The details of that phase of cooperation are unknown, however the Czechoslovak Provincial Fr Ambrož Svatoš was privy to it. The monastic institution in Krakow played a key part in contacts with the Czech Dominicans; communication through the tourist border zone in the Tatras also contributed to further contacts. Also, there were plans to educate Czech seminarians in Krakow. For example, in 1959 Slavomír Hájek from Prague sought to undertake theological studies in Poland. Contacts with the Czech Republic were maintained by Fr Romuald Wojciech Kostecki, Bernard Przybylski and Jan Jańczak.⁷⁶

69 AIPN Warsaw, 1283/1180, Extract from source report “Stróż”, 19 December 1957, p. 53.

70 Pavel BARBOŘÁK, *Salvatorianie w Czechach i na Morawach w latach 1895–2014* (author’s private collection), pp. 108–109.

71 AIPN Warsaw, 0639/109, vol. 1, Information, 30 June 1962, pp. 99–100.

72 V. VLČEK, *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948–1964*, p. 146.

73 Pavel BARBOŘÁK, *Salvatorianie w Czechach i na Morawach w latach 1895–2014* (author’s private collection), p. 110.

74 AIPN Warsaw, 1283/1180, Report of deputy head of division IV of the KWMO in Kraków, 11 June 1963, pp. 270–271.

75 *Tradycja jest wyzwaniem. Z prymasem Czech, arcybiskupem Pragi Dominikiem Duką OP rozmawiają Tomasz Dostatni OP i Jaroslav Šubrt*, (Poznań: Wydawnictwo WAM, 2012), p. 89.

76 AIPN Warsaw, 0639/109, vol. 1, Information of 30 June 1962, p. 100; Information of 2 June 1961, p. 292.

A group of several Capuchins from Bratislava also kept contacts with their Polish counterparts. In 1957, the seminarians Karol Vanček and Vladimír Pavlík travelled to Krakow as part of a tourist trip and informed the Polish Capuchins about the situation of the order in Slovakia. The Polish provincial approved the rules for underground running of the order. Pavlík visited Krakow again in 1960. The superior of the Slovak Capuchins, Father Vojtech (Rudolf Rajner) sent his reports via Krakow to the Order General in Rome.⁷⁷

In the case of the Salesians, the Security Service was mainly familiar with the story of one of them, Libor Koval, an employee of the department of linguistics of the Czechoslovak Academy of Sciences (Československá akademie věd, CSAV) in Prague. In the summer of 1956, while in the Polish Tatras as a tourist, Koval contacted the Marian priest, Fr Józef Pietuszko. Then he visited Poland few more times. He maintained regular contacts with Fr. Pietuszko through sleeper train conductors at “Orbis” travel agency. From Poland Koval received parcels with religious publications and religious items. In return, he sent reports about the situation of the Church in Czechoslovakia.⁷⁸ In 1960, Koval was arrested for a year and after returning from prison, dismissed from the Academy of Sciences.⁷⁹

In the summer of 1959, Fr Franciszek Szymanik, following orders from his superiors, attempted to establish contacts with the Salesians in Czechoslovakia, using permission to visit his relatives in Těrlicko in Cieszyn Silesia. Fr Szymanik celebrated mass without authorities’ permission. Unfortunately, he also met a secret collaborator of the StB, to whom he confided the mission entrusted to him by his superiors – to get in touch with the local Salesians and to get an idea of the situation of religious orders in Czechoslovakia. According to the StB information: “He suggested that there are favorable conditions in Poland for those interested from the CSR to do religious studies; they could travel to Poland illegally and study without problems in the seminaries of the Salesian Society. He also claimed that they would not have any problems with residence permit in Poland, as the Salesians in Poland have trusted people in registration offices who would facilitate that for them.” Thus, the first attempt to establish cooperation ended in failure, and

77 Veronika LAGOVÁ, “Slovenskí kapucíni v 60 rokoch 20. storočia,” p. 40.

78 AIPN Warsaw, BU 0639/109, vol. 1, Information of 2 June 1961, pp. 294–295; ABS, fond A 11, sign. 1100, Spolupráce s polskými bezp. orgány, 2 March 1959, p. 46.

79 At that time Koval worked as a manual worker, and in 1968 he emigrated to Vienna. He then completed his theological studies in Rome and was ordained a priest in 1975. He was also a well-known Czech poet in exile. See: <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1052> (retrieved on 26 November 2020).

Fr. Szymanik attracted attention of the Security Service of the People's Republic of Poland.⁸⁰

One ought to mention the story of the Eucharistian from Brno, Leo Kuchař. After the liquidation of religious orders and episcopal seminary he continued his theological studies and secretly passed exams with his former seminary professors.⁸¹ He contacted the Eucharistians in Vienna and Rome via encrypted correspondence in Latin. In Poland, Kuchař was looking for the possibility of receiving priestly ordination. In September 1959, he reached Bishop Piotr Kałwa in Lublin, who decided to consult the matter with Primate Wyszyński.⁸² Kuchař had a consent from Rome (*litterae dimissoriales*) in encrypted letter. However, for security reasons, the Primate decided to postpone the ordination until the next visit of the Czech monk to Poland.⁸³ The second time around everything worked out without problems. On April 5, 1960 Kuchař received tonsure and minor orders from the hands of the Bp Kałwa and major orders on the next day.⁸⁴ Thanks to contacts established in Poland a few years later, on June 15, 1964 in Poznań the second Eucharistian from Brno, Josef Pražan, was covertly ordained by Abp Antoni Baraniak.⁸⁵

For obvious reasons, contacts between monks from Poland and Czechoslovakia attracted interest of Státní bezpečnost, who were aware that border tourist traffic was used for contacts between the clergy from Polish and Czechoslovakia. They also knew about transferring of religious literature to CSR. The StB report of March 1959, stated that Polish Church circles were trying to enable seminarians from Czechoslovakia to legally study theology in Poland, and in many cases necessary documents were arranged to legalize their stay. Such activities were apparently the case – as confirmed with the Jesuits from Zakopane and the Salesians from Oświęcim. Following the request of the Czechoslovak party, the leadership of the III department of the Polish Ministry of Interior hosted a meeting on April 18,

80 AIPN Warsaw, 01283/1172, Capt. Zb. Faryna, deputy of head of 3rd division reports to the head of 5th division, Dept. III of Ministry of Interior in Warsaw, Kraków 11 November 1959, k. 307–309.

81 ABS Prague, sign. KR – 26341 BN, case file of Leo Kuchař, Zpráva k osobě Leo Kuchaře, 5 July 1971, k. 3.

82 Leo KUCHARĚ, *Przelot w cieniu radaru, Opowieść o dwóch takich, którzy otrzymali to, co było zakazane*, (Wrocław: Wydawnictwo Tum, 2013), pp. 20–31.

83 AIPN Warsaw, 0639/109, vol. 1, Re. object “Czarodziej”. Memo on talks of 11th of this month, 11 November 1959, k. 204–205.

84 L. KUCHARĚ, *Przelot w cieniu radaru*, pp. 44–46.

85 *Ibidem*, pp. 114–121.

1958. It turned out however, that the Polish comrades had practically no knowledge of the Polish church hierarchy attempting to “infiltrate the CSRS”.⁸⁶

The documents of the Security Service from 1961 recorded collaboration of the Dominicans, Franciscans, Jesuits, Redemptorists, Salesians, Salvatorians and Verbistes. It was established that via Polish channels of communications contacts were maintained with the generals of individual orders in the Vatican, who regularly received reports on underground activities. Conversely, instructional materials, pastoral and liturgical aids, etc. found the way to Czechoslovakia. In Poland, “religious and social materials” were also printed for the needs of the Czech and Slovak clergy, and Polish priests provided pastoral ministry to the citizens of CSRS.⁸⁷

At a meeting in Warsaw on June 8, 1964, representatives of the StB and the SB agreed on joint ventures against religious orders. The Czechoslovak security apparatus, for example, were to send their undercover agents to religious orders in Poland (Jesuits, Dominicans, Redemptorists, Salesians, Salvatorians and Franciscans) in order to determine channels of communication with their counterparts in Czechoslovakia.⁸⁸ However, most of these plans were never implemented.

The Security Service of the People’s Republic of Poland was also interested what were the motives for the Polish orders to help brothers from across the southern border. SB officers came to the conclusion that: “Polish Jesuits show a keen interest in the situation and experience of the Jesuits in the CSRS, looking for the best solution in case the order gets liquidated; the Polish orders very carefully analyze the issue of dissolution of religious orders in the CSRS, including an issue of rearranging orders’ activity after liquidation so, based on the Czech experience, they can prepare for such eventuality in Poland.”⁸⁹ According to reports, Fr Antoni Baraniak SDB expressed concern that one day the government would dissolve all religious orders. Therefore, he believed that Polish monks should learn from the experience of Czechoslovakia.⁹⁰

86 ABS Prague, fond A 11, sign. 1100, Spolupráce s polskými bezp. orgány, 2 March 1959, p. 46-47; Zpráva o dosavadní spolupráci po linii Stb s ministerstvem vnitra Polské lidové republiky, 3 March 1959, p. 52.

87 AIPN Warsaw, 0639/109, vol. 1. Info from Prague to the Polish Ministry of Interior, 30 June 1961, pp. 99–103; Information, 2 June 1961, pp. 290–295.

88 ABS Prague, fond A 11, sign. 1100, Záznam k protokolu, 9 June 1964, k. 195.

89 AIPN Warsaw, BU 0639/109, vol. 1, Information of 2 June 1961, k. 293–294.

90 AIPN Warsaw, 01283/1172, Capt. Zb. Faryna, head deputy of 3rd division reports to the head of 5th division, Dept. III of Ministry of Interior in Warsaw, Kraków 11 November 1959, k. 309.

Operational activities of the security apparatus resulted in a wave of arrests and trials of Czechoslovak monks in the years 1960–1962, which seriously weakened possibilities of further contacts with Poland. Therefore, we have relatively little information about such cooperation in the early 60s, except for the record that in the years 1964–1965 the Jesuit Štefan Zvolenčák from Slovakia travelled to Kalwaria Zebrzydowska and the Jesuit college in Kraków. We have no information about the purpose of his visits.⁹¹ In the files of the security services, the note confirmed that in September 1962 the Jesuits in Warsaw hosted a Slovak Tibor Bobola, a 50-year-old married man, allegedly related to Saint Andrzej Bobola. He met with Primate Wyszyński, from whom he received an album and some documents.⁹² According to a document sent two years later by the StB, he was a secret collaborator of the Czechoslovak services, operating under the pseudonym “Aninka.”⁹³ Unfortunately, documents about his activity have not been preserved.

At that time, the Dominicans travelled to Slovakia as tourists. Among them were those studying in Olomouc and Prague together with Dr. Metoděj Habán and other Czech Dominicans. In 1964, StB indicated Father Wojciech Władysław Kobzdej OP from Wrocław as the main liaison, who visited Czechoslovakia numerous times. There he organized illegal structures of the Third Order of St. Dominic.⁹⁴

Most of the preserved records concern the Salesians. In 1962, an unnamed Salesian from Szczyrk celebrated mass in Czechoslovakia and was punished for it. He tried to facilitate Czech citizens to study theology in Poland.⁹⁵ Wilhelm Nocoń, rector of the seminary in Krakow, knew several Salesians in Czechoslovakia, with whom he studied in Rome, where in 1938 he obtained a doctorate in theology. Franciszek Szymanik SDB came from Zaolzie, and therefore, by the order of his superiors, made some contacts in Czechoslovakia.⁹⁶

In the years 1964–1965, the Slovak Salesians with the assistance from Poland got their seminarians ordained to priesthood. They contacted Father Adam

91 AIPN Warsaw, BU 0639/109, vol. 2, Report of Komenda Wojewódzka MO in Krakow, 26 April 1965, p. 187.

92 AIPN Warsaw, BU 0639/109, vol. 1, Note of 8 October 1962, p. 148.

93 AIPN Warsaw, 0639/109, vol. 2, Report on the influence of the Vatican and a project of talks with Polish friends, Praga, May 1964, p. 274.

94 Ibidem.

95 AIPN Warsaw, 0639/109, vol. 1, Extract from official notes on Polish and Czechoslovakian clergy, 17 August 1962, p. 115.

96 AIPN, 0639/109, vol. 2, Report on the influence of the Vatican and a project of talks with Polish friends, Praga V 1964 r., p. 277.

Ciešlar SDB, inspector of the Province of Krakow (he was archbishop Wojtyła's confessor at the time), and he had everything arranged.⁹⁷ Anton Baník, Bohuslav Mošat and Jozef Sobota went on a tourist trip to Poland; their official destination was Hel. En route they visited their confreres in Krakow. On the second day they were received by Archbishop Karol Wojtyła, who greeted them warmly in Slovak: "Praised be Jesus Christ". On August 17, 1964, at Wojtyła's request, Bp Julian Groblicki ordained the three in a private chapel at Wawel. He was assisted by the inspector secretary of the Salesians, Fr Augustyn Dziędział.⁹⁸

In February 1965, the Security Service received a tip off from comrade "Seredyński" that three more Slovaks of the Salesian Order had arrived in Krakow. On February 4, 1965, in the afternoon hours, they were ordained priests with the consent of Primate Wyszyński. The informant did not know the name of the bishop who ordained them, nor the identity of the three Slovaks.⁹⁹ Already after their return to Czechoslovakia, thanks to the information obtained from StB, the names Štefan Javorský, Jozef Kaiser and Viktor Plamka were confirmed.¹⁰⁰ The Secretary of the Provincial Council of Salesians from Bratislava, Fr Jozef Skala, confirmed that all three Slovaks had been ordained by Bp Groblicki in February 1965.¹⁰¹

A few months later, two more Slovak Salesians arrived to see Bp Groblicki. The first one, Ján Pivarník came to Poland once before for a spiritual training. Then he arrived as a tourist and was ordained on August 17, 1965 in Kraków. Alojz Masný was supposed to have come with him, but he was refused a permit to enter Poland. Therefore, a few days later, he crossed the border illegally at night and was ordained on August 28.¹⁰²

During deliberations of the Second Vatican Council, Primate Wyszyński tried to establish cooperation with bishops from Czechoslovakia. He met twice with the Bishop of Nitra Eduard Nécsey.¹⁰³ When the Council ended on October

97 Antoni BANIK, „W różnorodności ludzi i narodów wyraża się piękno Kościoła,” in Marian Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar* (Kraków: Wydawnictwo Św. Stanisława BM, 2007), p. 295.

98 M. SZCZEPANOWICZ, *Kurierzy Słowa Bożego...*, pp. 295–296.

99 AIPN Warsaw, BU 01283/1170, Report of T'W "Serdyński" on three Salesians from Czechoslovakia staying in Poland, 6 February 1965, pp. 108–109.

100 AIPN Warsaw, BU 01283/1170, Special report, 17 March 1965, pp. 112–114.

101 E-mail to the author from Jozef Skala SDB, 2 March 2020. Author's archive.

102 Archive of Marian Szczepanowicz in Krakow, Ján Pivarník to Marian Szczepanowicz, 4 July 2005.

103 Archive of the Institute of Primate Wyszyński in Warsaw (thereafter: AIPW Warsaw), S. Wyszyński, *Pro memoria 1962*, record of 27 November 1962; AIPN Warsaw, BU 0639/109, vol. 1, encrypted cable from Prague, 26 July 1963, p. 185.

7, 1965, four bishops from Czechoslovakia – Eduard Nécsey, Ambróz Lazík, Róbert Pobožný and František Tomášek – came to a dinner with Polish bishops at the Polish Institute in Rome.¹⁰⁴

At the same time, the Slovak bishop in exile Pavel Hnilica was contacted, and as a participant of the Council, he was also invited to the conference of Polish bishops present in Rome at the time. The meeting took place on October 15, 1964.¹⁰⁵ Cardinal Wyszyński in his *Pro memoria* noted briefly that the “bishop in exile” spoke about his experiences from the time of being deported from the seminary to the camp.¹⁰⁶ Hnilica recalled Wyszyński’s reaction at that time as follows: “he promised that he would take it to heart and help his brothers in Slovakia; indeed at the time of greatest persecution we received most support—both material and spiritual – from Poland.”¹⁰⁷ The second official meeting occurred a year later, on October 14 1965, when Polish bishops hosted dinner for Cardinal Beran and Bishop Hnilica. Cardinal Wyszyński assured them that Poles were praying for Czechoslovakia.¹⁰⁸

Thanks to the contacts established during the Council, a new phase began in the secret cooperation of religious orders between Poland and Czechoslovakia. The first ten years of this cooperation allowed underground religious orders from Czechoslovakia to find necessary channels of communication with the Vatican and to obtain literature needed to covertly study theology. However, only a few persons completed such studies in Poland, and thirteen were ordained priests. These were very risky ventures, as shows the fate of three Slovak Verbistes. The series of arrests and trials that affected religious orders in Czechoslovakia in the early 1960s weakened the cooperation for a while, but it developed again mid-decade. The issues raised in this paper require further in-depth research.

104 Michał BIAŁKOWSKI, *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962–1965*, (Lublin: Gaudium, 2019), pp. 222, 278, 588–589.

105 Ibidem, p. 491.

106 AIPW, S. Wyszyński, *Pro memoria 1964*, record of 15 October 1964.

107 Marian SZCZEPANOWICZ, *Kuriéri Božieho slova. Skúsenosť a dar* (Bratislava: Spoločenstvo Fatima, 2017), p. 57.

108 AIPW Warsaw, S. Wyszyński, *Pro memoria 1966*, record of 14 October 1965

SUMMARY

The policy of communists in power towards the Catholic Church in Central and Eastern Europe stemmed from the same premise dictated by Moscow. However, because of local specificity there were significant differences in how the communists approached the matter – in Poland, an open attack on the Church happened later than in Czechoslovakia, and never took such harsh forms. This particularly concerned religious orders, which could still function legally despite restrictions, while in Czechoslovakia they were officially dissolved in 1950 and had to go underground. After the partial liberalization of the system in Poland in 1956 and introduction of tourist border traffic, Czech and Slovak monks took this opportunity to establish contacts with their Polish brethren and sought their help in contacting the Vatican, obtaining religious literature and ordaining their brothers to priesthood.

Thanks to the contacts established during the Council, a new phase began in the secret cooperation of religious orders between Poland and Czechoslovakia. The first ten years of this cooperation allowed underground religious orders from Czechoslovakia to find necessary channels of communication with the Vatican and to obtain literature needed to covertly study theology. However, only a few persons completed such studies in Poland, and thirteen were ordained priests. These were very risky ventures, as shows the fate of three Slovak Verbistes. The series of arrests and trials that affected religious orders in Czechoslovakia in the early 1960s weakened the cooperation for a while, but it developed again mid-decade. The issues raised in this paper require further in-depth research.

**DOKUMENTY A MATERIÁLY /
DOCUMENTS AND MATERIALS****Politici vězni v Jugoslávii
počátkem 80. let 20. století¹****JAN PELIKÁN***Katedra jihoslovanských a balkanistických studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha***Political Prisoners in Yugoslavia in the Early 1980s**

This study is one of the pilot attempts at analyzing the state, intensity, and development of institutional political repression in Yugoslavia in the first years after the death of president Josip Broz Tito in May 1980. It is primarily based on a detailed analysis of two compendious internal documents produced for the top leaders of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), which register persons imprisoned for political reasons in Yugoslavia in November 1980 and November 1982. On the basis of a detailed analysis of these two voluminous documents, it registers the numbers of political offenders and the categories of crimes they were imprisoned for. It captures the regional affiliations of persons who were imprisoned for political reasons, as well as their ethnic identities, gender, and ages. It shows what changes had taken place in these indicators in 1982 in comparison with the situation two years earlier.

Key words: Yugoslavia, imprisonment, political persecution, Kosovo, Albanians, emigration, verbal offense, enemy propaganda

1 Studie vznikla jako součást řešení výzkumného projektu č. 21-14095S Krize – reforma – (ne)stabilita. Jugoslávský socialistický systém v aktérské perspektivě (1980–1986/1987), který financuje Grantová agentura České republiky.

Studie představuje jeden z pilotních pokusů o analýzu stavu, intenzity a vývoje institucionální politické represe v Jugoslávii v prvních letech po smrti prezidenta Josipa Broze Tita v květnu 1980. Vychází z detailního rozboru dvou souhrnných interních dokumentací vypracovaných pro nejvyšší mocenské špičky SFRJ, které registrují osoby vězněné v Jugoslávii z politických důvodů v listopadu 1980 a v listopadu 1982. Na základě detailní analýzy těchto dvou objemných dokumentů registruje počty politických delikventů a kategorie trestných činů, za které byli vězněni. Zachycuje regionální příslušnost osob, které se z politických důvodů nacházely ve výkonu trestu, jejich etnickou identitu, pohlaví, výši sankce. Dále také registruje, k jakým proměnám v těchto ukazatelích v roce 1982 oproti stavu před dvěma roky došlo.

Přehledy o počtu a struktuře osob tehdy se aktuálně nacházejících ve výkonu trestu odnětí svobody, které spáchaly trestný čin politického charakteru, vypracoval na počátku 80. let Svazový sekretariát spravedlnosti. Vypracovány byly na vyžádání nejvyššího státního vedení SFRJ přinejmenším dvakrát (v listopadu 1980² a dva roky poté v listopadu 1982³). Zhotovitelé se opírali o údaje, které jim poskytly příslušné sekretariáty jednotlivých částí federace. Materiály mají přehledový charakter. Uvádějí zpravidla jméno a příjmení odsouzeného, rok jeho narození, zaměstnání (zdroj obživy), stručný popis skutku, za který byl odsouzen, délku trestu; někdy je uvedeno i snížení sankce v rámci amnestie. Zpravidla, nikoliv však pokaždé, je uveden soud, který v první instanci (okresní, krajský), popřípadě v odvolacím řízení rozhodl o vině a trestu.

Existovalo několik důvodů, proč předsednictvo Socialistické federativní republiky Jugoslávie (SFRJ), kolektivní hlava státu, podvkrát v krátké době po sobě upřelo pozornost na otázky související s politickou delikvencí. Poprvé, na podzim 1980, byl jedním z motivačních impulsů záměr provést krátce po smrti J. Broze Tita inventuru klíčových společenských problémů. V rámci nejvyššího kruhu jugoslávských funkcionářů se o konsekvencích vyplývajících z existence politické kriminality diskutovalo i za Titova života, naposledy podrobněji v roce 1976 na stranic-

2 Arhiv Jugoslavije (Beograd) (dále AJ Beograd), fond (dále f.) 803, Predsedništvo SFRJ (dále PSFRJ), krabice (dále k.) 694, *Informace Svazového sekretariátu spravedlnosti a organizace svazového správy o osobách odsouzených za politické delikty, které se ke dni 7. 11. 1980 nacházely v trestně nápravných zařízeních.*

3 AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 755, *Informace Svazového sekretariátu spravedlnosti a organizace svazové správy o osobách odsouzených za politické delikty, které se nacházejí ve výkonu trestu odnětí svobody*, listopad 1982. Pokud neodkazujeme jinam, opíráme o tyto dva obsáhlé dokumentační soubory.

kém předsednictvu.⁴ Kolektivní hlava státu navíc, pravidelně čtyřikrát až pětkrát ročně, rozhodovala o žádostech o milost za delikty, definované v trestním zákoníku federace. Ty se – až na tři výjimky⁵ – výlučně týkaly politické kriminality. Důvod, proč se tato problematika v agendě státního vedení SFRJ opětovně znovu ocitla již za dva roky, částečně souvisel s cílem prověřit efektivitu rozhodnutí a závěrů přijatých v roce 1980. Hlavním motivem však byl skokový vzrůst počtu politických vězňů, který následoval po albánských demonstracích v Kosovu v březnu 1981.

Existoval ještě další důvod, kvůli kterému se státní vedení Jugoslávie problematikou politických vězňů opakovaně zabývalo. Po podpisu závěrečného aktu helsinské konference se problematika dodržování lidských práv stále častěji stávala součástí agendy vznášené západoevropskými státy při kontaktech se zeměmi sovětského bloku. Tlak s ním spojený se začal obracet i proti Jugoslávii. Pro Tita a jeho spolupracovníky bylo zvláště nepříjemné, že zveřejňování údajů o počtech politických vězňů a délce jejich trestů výrazně narušovalo dlouho dovedně pěstovaný (a v mnoha ohledech nikoliv zcela nepravdivý) obraz Jugoslávie jako liberálnějšího, tolerantnějšího socialistického státu. Ukazovalo se totiž, že počtem politických vězňů SFRJ nijak nezaostává za středoevropskými státy sovětské zónové sféry. Výše trestů u nejpřísněji sankcionovaných politických vězňů v Jugoslávii navíc neměla např. v Husákově Československu, a nejen v tomto státu, obdoby.

Databáze, z kterých vycházíme, nám především mohou ukázat trendy, respektive to, jak procesy a tendence ovlivňující počty vězňů sílily či slably.⁶ Sporná je dokonalá přesnost absolutních počtů, které se mohou v jednotkách odlišovat od reálného stavu. To však výpovědní hodnotu námi využitých klíčových pramenů v zásadě nesnižuje. Přehledy registrovaly politické vězně k určitému datu. I správnost údajů k uvedenému dni je třeba vnímat pouze jako přibližnou. Reálnější je počty politických vězňů chronologicky řadit k podzimu let 1980 a k přelomu jara

4 AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 117, přepis stenografického záznamu ze schůze předsednictva SFRJ 14. 1. 1982, vystoupení P. Stamboliće.

5 Vydání šeků bez pokrytí, výroba, prodej a distribuce omamných látek, trestné činy souzené vojenskými soudy.

6 Studie je jedním z úvodních pokusů o náhled do této problematiky. Vychází ze skrovné, ideově i nacionálně dosti tendenční literatury. Kromě dvou dokumentačních přehledů, na které bylo odkázáno výše, se opírá o rozsáhlé sondáže ve fondu č. 803 – Předsedništvo Jugoslavije uloženém v bělehradském Archivu Jugoslávie. V jeho rámci jsme zejména využívali dokumentaci související se zasedáními předsednictva Jugoslávie, tj. přepisy stenografických záznamů jejich průběhu a podkladovými materiály pro tyto schůze. Analyzovali jsme také materiály vzniklé činností Komise předsednictva SFRJ pro udělování milostí a také vybranými částmi dokumentace spojené s činností Komise pro ochranu ústavního pořádku předsednictva SFRJ.

a léta 1982. Přesnou dataci znesnadňovala skutečnost, že na vypracování zprávy se podílelo šest republikových sekretariátů spravedlnosti, dva obdobné úřady v autonomních oblastech a svazové ministerstvo. Počty vězňů se přitom takřka každodenně proměňovaly, některým z nich trest vypršel, jiní ho nastupovali, dalším mohl být přerušen atd.

Cílem našeho výzkumu nemohlo také být stanovení počtu odsouzených v tom kterém roce. Mezi vězni zařazenými do využitých databází figurují jak osoby odsouzené v roce 1980 či o dva roky později k několikaměsíčním trestům, tak delikventi daleko dříve potrestaní deseti a více lety odnětí svobody. Trvání jejich vazby a jejich počty na rozdíl od kratších trestů nekorrespondují se změnami a vývojem společenské situace, etnických vztahů, politických nálad či opozičních aktivit a proměn přístupu režimu k těmto procesům.

Ve všech částech federace (kromě Kosova) platila zásada, že odsouzený má vykonat trest v republice či autonomní oblasti, kde skutek spáchal, respektive, kde byl souzen. Podle všeho byl tento princip v zásadě dodržován. Výjimky se týkaly několika osob, které byly souzeny v části federace vzdálené od jejich domova a soud a vězeňská správa souhlasily s tím, aby byly k výkonu trestu převezeny blíže ke svému bydlišti. Několik málo vězňů, vnímaných jako pachatelé obzvláště závažných protistátních zločinů, bylo kvůli bezpečnostnímu riziku či kvůli zamezení případných vazeb na spolupachatele či sympatizanty, deportováno do vězení nacházejících se v jiné části svazového státu.

Jednotlivá republiková ministerstva ne vždy dodržela pokyny pro sestavení žádané dokumentace, a tak se podklady, na jejichž základě svazový sekretariát informací pro kolektivní hlavu SFRJ zpracoval, od sebe v některých aspektech liší. V některých podkladech je uvedeno místo trvalého pobytu vězněného, popřípadě místo jeho narození, v dalších tyto informace nenalezneme. Rozsahem a výpovědní hodnotou se liší, či dokonce zcela scházejí, údaje o chování vězněných osob ve výkonu trestu, o jejich reflexi spáchaného deliktu, tedy o úspěšnosti jejich „převýchovy“. Jindy absentuje poznámka, zda osoba ve výkonu trestu byla již dříve trestána a za jaký skutek a kdy byla odsouzena.

Přehled z roku 1980 bohužel neobsahuje údaje o národnosti vězněných osob. Tento, pro jugoslávskou společenskou realitu 80. let nejen nadále podstatný, ba stále významnější a pro politickou delikvenci mimořádně důležitý aspekt, jsme se snažili sami určit z dalších údajů, které informace o vězněné osobě obsahuje. Vědomě jsme rezignovali na zjišťování černohorské a jugoslávské identity. Tyto osoby jsme při zpracování dat z listopadu 1980 přiřazovali k Srbům.

Levicově autoritativní režim v Jugoslávii formálně existenci politických vězňů popíral a politickou kriminalitu z obecné nikterak nevyděloval. Na politické vězně odmítal nahlížet jinak než na jiné odsouzené. Interně však politickou kriminalitu pochopitelně důsledně sledoval. Politické delikty však nebyly jasně specifikovány a jejich označení bylo striktně interní a pracovní. V databázích není vždy jasně řečeno, podle kterého paragrafu (paragrafů, odstavce) trestního zákona SFRJ z roku 1977⁷ byl delikvent odsouzen. Politické vězně jsme proto rozdělili do dvou základních kategorií: Na ty, kteří spáchali tzv. verbální delikt a na osoby, které cíleně vyvíjely protistátní činnost. První byli většinou trestáni podle § 274 (Urážka SFRJ, jejich institucí a představitelů) a § 119 (Vyvolávání národnostní, rasové nebo náboženské nenávisti). Závažnější verbální delikty byly souzeny na základě § 118 (Nepřátelská propaganda). Protistátní činnost pak spadala pod hlavu XV trestního zákona (Činy proti základům socialistického samosprávného zřízení a bezpečnosti SFRJ).⁸ Šlo zejména o paragrafy 100 (Kontrarevoluční útok na společnost a společenské zřízení), 109 (Účast v nepřátelské činnosti proti Jugoslávii) a 117 (Spolčování proti lidu a státu).

Nemohli jsme postihnout údaje o sankcionování „drobné“ politické delikvence. Šlo především o urážky, hádky a výtržnosti, šíření nepravdivých informací, ale i účast na demonstracích. Tyto případy byly přidělovány přestupkovému soudu. Rozsah a charakter postihu, o kterém ve zrychleném řízení rozhodoval, byl relativně variabilní. Vedle podmíněné sankce mohl udělit pokutu, ale také poslat provinilce do vězení na několik dní, ale i až na tři měsíce. Počet případů politické delikvence, o kterých rozhodovaly soudy pro přestupky, byl podle všeho velmi rozsáhlý. Zřejmě se také lišila praxe v jednotlivých republikách. Represivní orgány v jedné části republik směřovaly drtivou většinu případů i méně závažné politické kriminality k trestnímu řízení, zatímco v jiných částech federace o takových causách většinou rozhodoval přestupkový soud.

První námi analyzovaný seznam politických vězňů byl sestavený k 7. listopadu 1980. Letmé seznámení s jeho obsahem nevizuje žádné překvapivé údaje či souvislosti, které by přinášely dosud neznámý vhled do tehdejší jugoslávské reality. V Jugoslávii se podle této dokumentace tehdy nacházelo kvůli skutkově velmi roz-

7 *Krivični zakon SFRJ. Sa napomenama i registrom pojnova. Zakon o krivičnom postupku*, Beograd [1977]; *Zbirka krivičnih zakona. Savezni, republički i pokrajinski sa objašnjenjima*, Beograd 1979.

8 Političtí vězni odsouzení za protistátní delikty spáchané před rokem 1977 byli potrestáni podle hlavy X trestního zákoníku z roku 1951 (trestné činy proti lidu a státu).

manité politické delikvenci ve výkonu trestu 222 osob.⁹ Byli mezi nimi zastoupeni lidé všech věkových kategorií, s velmi rozmanitým profesním profilem a nacionální identitou, odsouzení za pestrou paletu trestných činů, spáchaných z velmi rozdílných pohnutek a často protichůdných politických a světonázorových pozic. Počet tohoto typu vězněných nebyl na Jugoslávii, která tehdy měla přibližně 22,5 miliónu obyvatel, v žádném případě zanedbatelný, ale také ne extrémně vysoký.¹⁰

Poněkud překvapivým zjištěním byla zásadní genderová nerovnost ve sledované specifické oblasti sociálního života tehdejší SFRJ. V Jugoslávii od skončení druhé světové války v řadě oblastí veřejného, profesního i soukromého života nepochybně docházelo k progresu v procesu ženské emancipace. Postavení žen a mužů se v mnoha ohledech, byť ovšem většinou jen částečně a vnějškově, narovnávalo či dokonce vyrovnávalo. Do politického života se od časů války zapojila viditelná skupina žen partyzánek. Do protisystémové sféry politických aktivit se však ženy v 70. letech zapojovaly sporadicky. Lze připustit, že potlačovatelský aparát mohl s ženami podezřelými z nelegálních politických aktivit nakládat shovívavěji. Míra této tolerance však nebyla jistě závratná. Důvody, proč se ženy do vědomé opoziční činnosti nezapojovaly, nelze také šmahem přičítat obavám z perzekuce. Právě příčiny snad lze spatřovat v uzavřenosti, až sektářském charakteru většiny opozičních skupin a směrů a také v jejich převážně konzervativním charakteru a traditionalistickém pohledu na svět, který nepočítal s větším začleněním žen do veřejného života.

V soupisu 222 osob vykonávajících 7. listopadu 1980 trest odnětí svobody za politický delikt tak figuruje pouze šest žen. Dvě z nich byly chorvatské národnosti, dvě měly srbskou, jedna slovinskou a jedna bulharskou identitu. Žádná z odsouzených nedisponovala exponovanější společenskou pozicí. Tři z nich byly v domácnosti, jedna v penzi, jedna pracovala jako kancelářská síla a další jako uklízečka. Jedna ze Srbek, již téměř sedmdesátiletá¹¹ žena žijící v bosenském Prijedoru, se dostala na pět měsíců do vězení kvůli výroky, které zazněly v hádce s její romskou sousedkou. Urážela ji kvůli jejímu etnickému původu. V afektu pronesla také hanlivý výrok na adresu J. Broze Tita. Ve zjitřené atmosféře vyvolané Titovým několika měsíčním umíráním zřejmě stačilo, aby někdo tlumočil obsah jejích nadávek na

9 Podle informace určené členům Rady pro ochranu ústavního pořádku se v srpnu 1979 ve výkonu trestu nacházelo 268 politických vězňů. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 1787, podkladový materiál pro schůzi Svazové rady pro ochranu ústavního pořádku 8. 1. 1981.

10 V roce 1982 stoupl počet politických vězňů na 342. Ve stejné době se v SFRJ ve výkonu trestu nacházelo cca 17 tisíc osob. Političtí vězni se na tomto počtu podíleli jen asi dvěma procenty.

11 Stáří vězněných vždy uvádíme k datu sestavení dokumentace.

příslušná místa. O měsíc kratší trest si odnesla slovinská uklízečka, která v roce 1980 v práci roztrhala a do odpadu hodila Titovu fotografii. Za verbální delikt byla odsouzena také čtyřicetiletá Bulharka, které soud vyměřil trest 2,5 roku odnětí svobody za to, že se z probulharských pozic urážlivě vyslovovala o Jugoslávii. Úřady dosti razantně sankciovaly výroky vybočující z oficiálního příběhu vztahů mezi Bulharskem a Jugoslávií v moderní éře.¹² Počet příslušníků bulharské menšiny v SFRJ, který se kvůli tomu ocitl ve vězení, byl s ohledem na v podstatě miniaturní zastoupení Bulharů v jugoslávské populaci vskutku enormní.

Další tři odsouzené se dostaly do vězení za protistátní činnost. Je pravděpodobné, že se do ní zapojily jako spolupracovnice svých manželů či partnerů. Jedna z Chorvatek byla odsouzena na dva roky za členství v ilegální skupině napojené na chorvatský exil. Trojnásobně vyšší trest si v roce 1977 za kolportování letáků namířených proti harmonickému soužití národů SFRJ odnesla další žena chorvatského původu. Poslední měsíce stejného, tedy šestiletého trestu si v roce 1980 odpykávala více než šedesátiletá srbská penzistka. Do vězení se dostala v roce 1975 při razii proti osobám, které se z prosovětských pozic skutečně či údajně zapojily do příprav směřujících k vytvoření ilegální marxisticko-leninské komunistické strany v Jugoslávii. Pro rigorózní přístup úřadů k této skupině delikventů bylo příznačné, že jen výjimečně vycházely vstříc jejich žádostem o zkrácení trestu. Také tato žena strávila ve vězení celou dobu určenou soudem.

Trestný čin hanobení SFRJ a jejich představitelů byl jediným politickým deliktem, který se na přelomu 70. a 80. let v kvantitativně i kvalitativně analogické podobě objevoval v justiční agendě takřka ve všech částech federace. Odsuzující verdikty za něj nepadly pouze v Makedonii. Vzrůst četnosti tohoto deliktu souvisel se zjištěnou společenskou atmosférou vyvolanou Titovým onemocněním. Nepodmíněný trest odnětí svobody za urážku J. Broze Tita si v listopadu 1980 odpykávalo 27 pachatelů. Pro tuto skupinu delikventů byla příznačná věková, etnická a profesní různorodost. Většina z nich náležela ke starší generaci a živila se manuální prací. Mezi pachateli však nalezneme i advokáty či učitele. Mnoho z odsouzených patřilo k osobám vyvolávajícím výtržnosti. Závadové chování bylo mnohdy spojeno s opilostí nebo bylo výsledkem afektu vyvolaného sousedským sporem nebo hospodskou hádkou. Délka trestu se pohybovala od čtyř měsíců do dvou let; vyšší sazbu dostávali zpravidla recidivisté.

12 Šlo především o okolnosti zformování makedonského národa, makedonskou státnost a také o hodnocení druhé balkánské války, podílu Bulharska na okupaci Jugoslávie za druhé světové války a úlohu bulharské armády při osvobození východních částí Jugoslávie.

Dalšími verbálními trestnými činy bylo „pomlouvání samosprávného socialistického zřízení“, „šíření etnické, náboženské a rasové nenávisti“ a nejpřísněji posuzovaný delikt klasifikovaný jako „nepřátelská propaganda“. Rozdávání ilegálních letáků přitom prokuratura či soud mohly vyhodnotit jak jako nepřátelskou propagandu, tak jako mnohem přísněji trestané nepřátelské jednání (protistátní činnost). Tenká, často nezřetelná linka od sebe ovšem oddělovala také verbální delikty lehčího typu (pomlouvání socialistického zřízení) a závažnějšího charakteru (nepřátelská propaganda).

Při analýze počtu a charakteru těchto deliktů a jejich etnického, ideového či politického zaměření se ukazují až nečekaně velké rozdíly, které v tomto ohledu mezi jednotlivými oblastmi SFRJ a jednotlivými národy existovaly. Při aktuálním stavu poznání dějinné reality nemůžeme zkoumat, nakolik četnost stíhání jednotlivých typů politické kriminality skutečně odrážela reálné jednání osob vyjadřujících nespokojenost či nesouhlas se stávajícími politickými poměry, nebo dokonce proti nim aktivně vystupujících. Neumíme určit, nakolik větší či menší počet vězňů v tom či onom regionu nebyl také výsledkem rozdílné pile či důslednosti orgánů činných v trestním řízení. Stejně tak nevíme, jakou úlohu v něm hrálo obecné či konkrétní zadání od politického vedení (centrálního, republikového, lokálního), které alespoň v některých částech SFRJ existovalo. Nemůžeme ani stanovit, zda se v konkrétních kausách nejednalo o policejní provokaci či dokonce o justičními orgány zcela vykonstruovaný případ.

Z 222 politických vězňů jich necelá polovina (podle našich propočtů 94) byla stíhána za verbální delikt. V této skupině odsouzených jednoznačně převažují osoby srbského původu. Je možné, že jsme jejich počet činící 49 mírně nadhodnotili, a to nejen tím, že jsme k této skupině přičetli osoby pravděpodobně se hlásící k černohorské nebo jugoslávské etnicitě, ale že jsme do této kategorie možná zařadili i několik vězňů chorvatského původu. Na cca polovičním zastoupení osob srbského původu v této kategorii delikventů to nic zásadního nemění. Nejvíce Srbů spáchalo trestný čin tohoto typu v Bosně a Hercegovině. Došli jsme k závěru, že z 37 osob vězněných v této republice za verbální delikt jich 26 bylo srbského původu. Další Srbové byli za tento typ nezákonné činnosti odsouzeni v Srbsku, Vojvodině a v Chorvatsku. V Chorvatsku se ze vzpomenutých důvodů ocitlo ve vězení šest osob srbského původu. Jejich podíl v této skupině odsouzených v Chorvatsku zhruba dvojnásobně překračoval zastoupení Srbů v populaci žijící v této části SFRJ. Etnický původ ostatních osob, které se ve vězení ocitly pro tento typ trestné činnosti, v zásadě odrážel etnickou skladbu obyvatel Jugoslávie. Podle našich propočtů

mezi nimi bylo 18 Chorvatů, 8 Muslimů, 7 Slovinců, 7 Albánců, 1 Makedonec, 1 Maďar a 3 Bulhaři. Vysoký podíl Bulharů vězňů v SFRJ za politické delikty jsme již zmínili. Jeden z nich, osmačtyřicetiletý zámečník, byl v Srbsku odsouzen k šestnáctiměsíčnímu trestu za šíření etnické nenávisti. Důvodem bylo, že v odvolání, které zaslal vyšší soudní instanci, připisoval svůj nezdar v civilní při upřednostňování Srbů úřady. Nelze však tvrdit, že by výše trestu byla přísná kvůli etnické identitě odsouzeného. Soud v Negotinu poslal zhruba ve stejné době na dva roky do vězení padesátiletého srbského dělníka, který prohlašoval, že pravý socialismus existuje jen ve státech sovětského bloku a že jeho vesnice se měla pod bulharskou správou (tedy za okupace během druhé světové války) lépe než v Jugoslávii.

Tyto a podobné výroky, pronesené v afektu, byly sankcionovány podobně jako urážky představitelů socialistického státu. Jejich horní hranice se pohybovala kolem dvou, nanejvýš tří let odnětí svobody. Výše trestů za verbální delikty narůstala, mnohdy strmě, když soud seznal, že se jejich pachatelé ztotožňovali s některou vůči poměrům v socialistické Jugoslávii nepřátelskou ideovou doktrínou nebo politickým programem. Přísnost se přitom vztahovala na všechny pachatele, bez ohledu na to, jakou měli etnickou identitu a jakou nepřátelskou ideologickou doktrínu se snažili šířit či propagovat. Přibližně stejně tedy byly sankcionovány výroky vyzdvihující chorvatský šovinistický program, stanoviska blízká četnické emigraci či prosazování muslimských nacionalistických cílů. Analogicky, a možná v průměru i přísněji, byly trestány projevy, kritizující aktuální dění v SFRJ z prosovětských, v jugoslávské ideologické hantýrce z takzvaných informbyrovských pozic. Enormně vysoké tresty za verbální delikty, které byly spáchány s rozmyslem či opakovaně, udělovaly především soudy v Bosně a Hercegovině, kde bylo také za ně vyneseno nejvíce nepodmíněných trestů (37 z 94). Zatímco v Chorvatsku či v užším Srbsku¹³ se délka odnětí svobody v těchto případech pohybovala zpravidla kolem tří let, v Bosně a Hercegovině sazba za tyto skutky až na výjimky neklesala pod pět let. Chorvatský soud tak například potrestal v roce 1980 učitele, který při výuce dějepisu „uváděl nepřijatelná tvrzení o jednotlivých historických událostech s cílem vytvoření nepřátelských postojů u žáků“, 18 měsíci odnětí svobody. Bělehradský soud poslal v roce 1977 na tři roky do vězení muslimského recidivistu za opakované hanobení srbského národa. V Příštině byl odsouzen vysokoškolský student ke stejnému trestu za to, že v dopisech posílaných svému známému do vězení pomlouval Jugoslávii. V Bosně si v roce 1975 začal odpykávat devítiletý trest muslimský pen-

13 Termínem užší Srbsko bylo tehdy označováno území Socialistické republiky Srbsko bez autonomních oblastí (Vojvodina a Kosovo).

zista za šíření nacionalismu a pomlouvání jugoslávských představitelů. O třetinu kratší trest dostal muslimský pedagog z Brčka za to, že si v kruhu přátel stěžoval na pronásledování Muslimů (či možná muslimských věřících) v SFRJ. Přísné tresty, o kterých rozhodovaly bosenské soudy, se netýkaly jen Muslimů. V tom samém Brčku byl v roce 1978 na pět let odsouzen srbský lékař, který varoval, že po Titově smrti nastane v Jugoslávii chaos.

Mezi odsouzenými za tento typ přísněji posuzovaného verbálního deliktu najdeme osoby ze všech sociálních vrstev. Oproti delikventům trestaným za urážky J. Broze Tita však mezi nimi jednoznačně nepřevažovali manuálně pracující, v některých regionech mezi touto skupinou odsouzenců dokonce nacházíme převážně osoby s vysokoškolským vzděláním (advokáti, učitelé, lékaři). V Bosně a Hercegovině to bylo 12 osob z 26, ve Vojvodině, v dalším regionu, kde soudy často ukládaly za závažnější verbální delikty tresty nad pět let, to ovšem byli jen dva muži z 12 odsouzených.

Již porovnání výše udělených trestů a počtu odsouzených za závažnější verbální delikty naznačuje existenci významných rozdílů ve společenské a politické atmosféře v jednotlivých částech Jugoslávie. Nacházíme jak odlišnosti v přístupu jednotlivých etnik k existující politické a společenské realitě, tak také diference v charakteru represí potírajících závažnější verbální delikty. V některých regionech byly takové skutky soudně stíhány sporadicky. Na podzim 1980 se za takové porušení zákonů nacházelo ve vězení ve Vojvodině 11 osob, v užším Srbsku 6 a v Bosně 23 osob. Naproti tomu za analogické provinění nebyl v této době ve výkonu trestu nikdo ani v Černé Hoře, ani ve Slovinsku. V Makedonii se sice za vážnější verbální zločin v té době nacházelo ve vazbě šest mužů, vesměs však šlo o osoby albánské národnosti. Tyto údaje signalizují nižší míru nespokojenosti s politickou situací a bagatelní intenzitu odporu vůči panujícím poměrům. Jednoznačně to potvrzují i data o sankcionování další závažné protistátní činnosti v těchto republikách, repektive mezi jejich většinovými etniky.

Ve Slovinsku se v listopadu 1980 nacházelo ve výkonu trestu za politický delikt pouze deset osob. S velkou etnickou homogenitou populace této části federace korespondovalo, že všechny osoby nacházející se ve vazbě byly, až na jednu, slovinského původu. Šest z nich se do vězení dostalo za urážku J. Broze Tita, popřípadě za hanobení „socialistické samosprávné Jugoslávie“; další čtyři pak za špionáž. Mezi posledními byl i jeden cizí státní příslušník, občanský zaměstnanec rakouské armády. Ostatní tři, z nichž dva byli vojáci zběhlí na Západ, se nechali zverbovat zahraniční rozvědkou. Dvě osoby slovinského původu byly odsouzeny za delikt

s politickým pozadím v jiných částech jugoslávské federace. Jedním z nich byl již skoro šedesátiletý penzista odsouzený k 13 letům odnětí svobody za spoluúčast na bombovém atentátu v Kreditní bance v Záhřebu, který v první polovině 70. let zorganizovala jedna z chorvatských nacionalistických organizací. Nepodařilo se nám dohledat, jaká byla reálná úloha tohoto Slovince na přípravě výbuchu ani jaké vazby na postustašovský exil měl.

Také v Černé Hoře byl počet politických vězňů relativně nevelký a s ním spojená předpokládaná šíře a intenzita politické kriminality v této části SFRJ v zásadě zanedbatelná. Dokumentace vykazuje šest osob vězněných za skutky spáchané z politických důvodů. Dvě z nich se dopustily urážky nedávno zemřelého prezidenta SFRJ. Další dvě byly odsouzeny jako skuteční či domnělí členové informbyrovské sítě. Ve věznici Velje Brdo byl umístěn Albánek odsouzený v Kosovu za protistátní činnost. Ten však neměl s nelegálními aktivitami v Černé Hoře nic společného. Podobné v zásadě platí i o sedmadvacetiletém nekvalifikovaném dělníkovi chorvatského původu, který se během pobytu v SRN zapojil do činnosti jedné z chorvatských nacionalistických organizací. Údajně se zavázal, že se pokusí vyhodit do povětří jeden z provozů nikšičské železárny. Jeho aktivity, za které byl v roce 1975 odsouzen k desetiletému trestu, byly s Černou Horou reálně spojeny jen tak, že se na jejím území nacházel průmyslový kombinát údajně vybraný jako cíl diverze.

Relativně nevelký počet politických provinilců se na počátku listopadu 1980 nacházel také v makedonských vězeních. Jistě především kvůli koincidenci, ale současně i příznačně, byl jejich počet podobný tomu, jaký byl ve Slovinsku, republice, která v té době měla zhruba stejný počet obyvatel jako Makedonie. Z devíti politických vězňů lze jen čtyři s jistými výhradami přiřadit k státotvornému národu Makedonie. Jeden z nich, čtyřiapadesátiletý úředník, spáchal delikt přiřazovaný k závažnějším verbálním skutkům. Za mřížemi se na tři roky ocitl za psaní hesel vyzývajících k odstranění socialismu. Nacionální identita tří dalších osob, vnímaných justicií jako Makedonci, je minimálně u dvou z nich sporná. Jeden z nich byl odsouzen k 13 letům vězení za dlouholetou protistátní činnost v zahraničí (z kontextu vyplývá, že v Řecku) směřující k porušení územní integrity Makedonie. Druhý, již šedesátiletý zámečník, dostal pět let za kontakty s představiteli probulharské emigrace. Teprve na základě podrobnějšího výzkumu by bylo možné zjistit, zda se tito delikventi sami považovali za Makedonce či za Řeka a Bulhara. I nacionální identita třetího muže odsouzeného za závažný protistátní zločin není zcela zřejmá. Sotva třicetiletý dělník pracující v západní Evropě se zapojil do činnosti jedné z postustašovských exilových organizací. Byl souzen v Záhřebu, ale osmiletý trest si od-

pykával v Makedonii. Dostupné údaje neumožňují určit, na jakém základě s ustašovci spolupracoval a jak byla (či zda vůbec) jeho protijugoslávská činnost nacionálně motivována.

Mezi nevelkou skupinkou politických delikventů odpykávajících si tresty v Makedonii symptomaticky převažovali jugoslávští občané albánské národnosti. Dva z vězněných odsoudil soud v Prištině a trest si z technických důvodů odpykávali v Makedonii. Tři další, obyvatelé Makedonie albánského původu, byli potrestáni za závažný verbální delikt. Jeden z nich, třicetiletý učitel, dostal šestiletý trest vězení za to, že na magnetofonovém pásku zaslaném Radiu Tirana údajně nepravdivě líčil poměry v SFRJ. Dva albánští vysokoškolští studenti byli potrestáni třemi a pěti lety odnětí svobody za rozšiřování letáků s protistátním obsahem.

Na konci 70. let to byla příznačně pouze makedonská justice, která (pochopitelně kromě kosovských úřadů) jako jediná politickou kriminalitu místních Albánců, byť nikoliv intenzivně, stíhala. Nenašli jsme žádné zmínky o tom, že by nepřátelskou činnost místních Albánců tehdy trestaly srbské či černohorské úřady. Tato skutečnost potvrzuje, že makedonská policie a justice stíhala nelegální politické aktivity jugoslávských Albánců přísněji než úřady v Černé Hoře i v užším Srbsku, ale v 70. letech i v samotném Kosovu.

Analyzované údaje signalizují relativně poklidnou společenskou atmosféru ve Slovinsku, v Černé Hoře i v Makedonii. Deset, šest a devět osob ve výkonu trestu za politicky motivovaný skutek nebyl velký počet, zvláště když od něho odečteme pět Albánců vězněných v Makedonii. Stejně tak je třeba brát v potaz, že jediným politicky motivovaným trestným činem, za který bylo v listopadu 1980 ve Slovinsku ve vazbě pět mužů a jedna žena, byla urážka J. Broze Tita. Tento delikt jugoslávská justice i členové vysokých politických grémií považovali za bagatelní a již tehdy hledali způsob, jak ho vyřadit z trestního zákoníku.

Analyzovaná data signalizují, že státotvorné národy Slovinska, Makedonie a Černé Hory byly ve druhé polovině 70. let v zásadě spokojeny s řešením etnické otázky v jugoslávské federaci a svým postavením v jejím rámci. Pokud budeme skeptičtí, můžeme alespoň konstatovat, že se v těchto národních společenstvích v zaznamenáníhodné míře neobjevují radikálové či extrémisté,¹⁴ ochotní se nezákonným způsobem domáhat zlepšení postavení svého národa. Náš dílčí závěr se netýká jen

14 Vzhledem k tomu, jak nedávno a za jak komplikovaných okolností se až po druhé světové válce utvářel a profiloval makedonský národ, lze považovat dva či tři politické vězně v Makedonii, kteří prosazovali jiný než režimem určený koncept dalších perspektiv národnostního vývoje místního slavofonního obyvatelstva, za až překvapivě malý počet.

odpůrců režimu, kteří do popředí stavěli cíle národní či nacionalistické. Podobné platí i o dalších potenciálních protivnících režimu, kteří by ho otevřeně kritizovali či dokonce proti němu aktivně vystupovali z odlišných světónázorových či politických pozic. V tomto kontextu jsou jediným zaznamenaníhodným proudem nelegální opozice prosovětští stalinisté. Jejich aktivity koncentrované především v srbském prostředí byly přítomny také v Černé Hoře. Musíme samozřejmě vzít potaz i možnost, že represe používané státní mocí vůči závažnějším projevům politické kriminality, která vycházela z prostředí „malých“ národů SFRJ, postrádaly důslednost a razanci, s jakými byla potírána podobná delikvence přítomná v srbském a chorvatském etnickém prostředí či v národnostně smíšené Bosně. Jinými slovy: Vládnoucí elity poučeny problémy královské Jugoslávie a událostmi druhé světové války pravděpodobně vnímaly zakázané politické aktivity vycházející ze slovinského, makedonského, černohorského národního areálu jako nebezpečí, které má z hlediska celkové politické stability podružný význam. Klíčovou důležitost ne zcela oprávněně připisovaly především projevům odporu spjatým se srbským a chorvatským národem. Prameny naznačují vysokou intenzitu politické delikvence přítomnou v této době i v prostředí albánském. Jugoslávské úřady se však k ní až do roku 1981 stavěly překvapivě blahovlnně.

Rozbor dat staví Muslimy někde na pomyslné pomezí mezi námi zmíněné „spokojené“ malé národy a srbské a chorvatské prostředí, kde se setkáváme s mnohem větší frekvencí politické kriminality. Tehdy již nejpočetnější národ etnicky smíšené bosenské populace však měl v tomto ohledu přeci jen blíže k Slovincům a Makedoncům. Z podobně početného muslimského prostředí pocházel jediný pachatel, jehož delikt byl v přehledech přiřazován k protistátním zločinům. Byl jím skoro šedesátiletý gastarbeiter, který v SRN vstoupil do exilové chorvatské organizace. Jeho počínání, které možná nahodile, možná vědomě souznívalo s pravašským,¹⁵ následně ustašovci převzatým konceptem začleňujícím bosenské muslimy do chorvatského národního rámce, ho tak spíše řadí mezi pachatele chorvatské.

Za verbální skutky spočívající v nedovoleném prosazování zájmů nedávno konstituovaného muslimského národa, které byly v kontextu bosenské justiční praxe sankcionovány velmi přísně (od šesti do devíti let), byli na podzim 1980 ve výkonu trestu čtyři pachatelé. Tato malá množina, čítající věkově rozličné, spíše starší pachatele s různorodým způsobem obživy, neskýtá dostatečnou dokumentační zá-

15 Míněn je politický program prosazovaný od 60. let 19. století Chorvatskou stranou práva. Jeho základem byla teze o ryze chorvatském etnickém charakteru Chorvatska a dalších teritorií (především Bosny a Hercegoviny), které pravaši považovali za chorvatské.

kladnu pro obecnější závěry. Nevíme tedy, zda odsouzení ve svých výrocích či letácích akcentovali náboženský charakter muslimské identity, či se zasazovali za muslimskou nacionální emancipaci na modernější bázi.

Statistické přehledy řadily mezi politické vězně i osoby odsouzené za špionáž. Tato nevelká skupina delikventů čítala v listopadu 1980 sedm osob. Tři Slovinci a jeden rakouský občan byli potrestáni za vazby na zpravodajské služby západních států; na italskou rozvědku měl být napojen Srb souzený v roce 1975 v kosovské Peći. V kontextu zacházení mocenských špiček státu s většinou jiných politických delikventů bylo neobvyklé, že předsednictvo Jugoslávie jeho dvanáctiletý trest záhy po nástupu do vězení podvakrát zkrátilo. Za špionáž byly v listopadu 1980 ve výkonu trestu ještě dvě na sebe navázané osoby – jugoslávský občan bulharské národnosti a jeden státní příslušník Bulharské lidové republiky (BLR). Občana Bulharska, který pro svou činnost využíval jako krytí zaměstnání na dunajské nákladní lodi, soud poslal do vězení na pět a půl roku, jeho místní informátor, který se živil jako zedník, dostal poloviční trest.

Dokumentace registruje ještě dvě další nepočtené, specifické kategorie politických vězňů. Jejich existence souznívá s mnohvrstevnatým vývojem Jugoslávie v moderní éře a ilustruje neobvyklou pestrost tehdejší reality. Zvláštní skupinu politických delikventů ještě na počátku 80. let tvořili váleční zločinci. Nenajdeme mezi nimi osoby souzené bezprostředně po skončení druhé světové války. V nevelkém seznamu vesměs figurují muži působící za okupace jako mladíci v kolaborantských jednotkách či v řadách s partyzány znepráteleného nekomunistického odboje. Po osvobození země dokázali splynout s okolím a svůj cejch dlouhá léta skrývat. Je zajímavé a zřejmě to odráží přetrvávající vysokou citlivost srbské společnosti na události spjaté s okupací, rezistencí a občanskou válkou, že pět z těchto šesti dlouho po válce odhalených pachatelů bylo srbského původu a čtyři z nich předstoupili před soud v užším Srbsku. Rozsudky zněly u všech odsouzených podobně a výše trestů byla vždy velmi přísná. Všichni byli potrestáni za účast na popravách či umučení partyzánů, ať již na nich participovali jako ljotičovci,¹⁶ nedičovci¹⁷ či četníci.¹⁸ Dva dostali nejdelší možný trest vězení, dvacet let odnětí svobody. Další dva si měli odpykat poloviční délku trestu odnětí svobody. Polehčujícími okolnostmi u jednoho

16 Neformální označení Srbských dobrovolnických oddílů vytvořených na podzim 1941 z iniciativy Dimitrije Ljotice jako pomocné ozbrojené jednotky wehrmachtu v okupovaném Srbsku.

17 Neformální označení Srbské dobrovolnické stráže vytvořené počátkem roku 1942 jako pomocné formace německých okupačních jednotek v Srbsku. Formálně podléhala kolaborantské vládě Milana Nedice.

18 Neformální označení příslušníků jugoslávského (srbského) nekomunistického odboje.

z nich byla neplnoletost v době spáchání trestného činu. U druhého soud vzal v potaz, že si již dříve odpykal trest za jiný válečný zločin. Pátý ze Srbů, souzený v Bosně, dostal patnáctiletý trest. Soud zřejmě nevyžkl nejvyšší sazbu proto, že obžalovaný, který před soudem stanul až v roce 1977, byl po mrtvici imobilní. Většina těchto delikventů se živila manuálně, dva byli rolníci, jeden tesař, jeden truhlář. Pouze jeden z této množiny pracoval do svého zatčení jako úředník. O tvrdosti, se kterou jugoslávský levicový autoritativní režim nakládal se svými protivníky z doby války, svědčí fakt, že dlouholeté tresty těchto odsouzených buď zkracoval nanejvýš o měsíce cestou milosti, anebo je nechával vykonávat v plné výši. To se rámcově týkalo i onoho naposled vzpomenutého válečného zločince, který byl ve věznicí, kde vykonával trest, dlouhodobě hodnocen jako nejlepší pracovník. V roce 1977, kdy jako skoro šedesátiletý měl za sebou již dvanáct let pobytu ve vězení, mu předsednictvo SFRJ zkrátilo trest pouze o dva roky. V Bosně se ve výkonu trestu za válečný zločin nacházel také jeden vězeň chorvatské národnosti. Bývalý příslušník ustašovského hnutí začal v roce 1942 jako dvaadvacetiletý pracovat v administrativě jasenovackého vyhlazovacího tábora jako hlavní účetní. V době sestavování seznamu mu výkon dvacetiletého trestu, který nastoupil v roce 1961, pomalu končil.

K pachatelům politicky motivovaných trestných činů byly tehdy v SFRJ přiřazovány i osoby, které se dopustily obzvláště závažných hospodářských trestných činů, přičemž způsobily škodu velkého rozsahu státnímu majetku. Trestní zákon charakterizoval takový skutek jako podryvání ekonomických základů socialistického samosprávného zřízení. Trestní sazba dosahovala maximální možné hranice, tedy dvaceti let odnětí svobody. Orgány činné v trestním řízení využívaly zmíněnou část trestního zákona zřídka, ve výjimečných kauzách, především těch, které svým rozsahem vzbudily mimořádný zájem veřejnosti. Na podzim 1980 byla na základě příslušného paragrafu trestního zákona ve vězení pouze tříčlenná skupina pachatelů z užího Srbska odsouzená v polovině 70. let za finanční malverzace k 20, 15 a 12 létům odnětí svobody.

Spolu s pachateli tzv. verbálních zločinů byly v listopadu 1980 mezi politickými vězni nejpočetnější skupinou osoby odsouzené za tzv. nepřátelskou (protistátní) činnost,¹⁹ vnímanou jako nejzávažnější politický delikt. Obvykle se za něj považovala činnost v organizované skupině či napojení na zahraniční nepřátele SFRJ, a to jak na občany či instituce cizích států, tak na exilové organizace. Přísně sankcionovány byly nejen aktivity vyústující či pouze směřující k násilí (atentáty,

19 Nepřátelská činnost proti základům samosprávného socialistického zřízení.

diverze i pouhé shromažďování zbraní), ale pouze o drobnou nuanci shovívavěji bylo pohlíženo také na ilegální politickou nenásilnou činnost.

Pachatelé nejzávažnějších politicky motivovaných trestných činů byli na samém počátku 80. let především srbského a chorvatského původu, větší část ostatních měla albánskou identitu. Mezi 113 osobami odsouzenými za nepřátelskou činnost bylo 41 Srbů. Jedenáct z nich potrestaly soudy v Bosně, dva v Černé Hoře, šest ve Vojvodině a 22 v Srbsku. Za nepřátelskou činnost se v listopadu 1980 ve vězení nenacházel žádný příslušník srbské komunity usídlené v Chorvatsku, která tehdy tvořila zhruba 12–15 % populace této části federace. Tento údaj naznačuje spokojenost či alespoň smířenost této části srbského národního korpusu s poměry v Jugoslávii a v Chorvatsku, tak jak se utvářely nejen po druhé světové válce, ale možná ještě více po potlačení tzv. maspoku²⁰ v roce 1971. Tehdy bylo po několika-měsíčním váhání Titem likvidováno chorvatským etnikem široce podporované hnutí usilující o společenskou liberalizaci, ale zároveň prosazující i vyhraněné národní, až nacionalistické cíle. Spojitost mezi tím a absencí nejzávažnější politické kriminality mezi chorvatskými Srby považujeme jen za závěr předběžný. Nicméně stojí za to poznamenat, že čtyři ze šesti Srbů, kteří si v listopadu 1980 v Chorvatsku odpykávali trest za méně závažné verbální delikty, se ocitli ve vězení kvůli výroku urážející jiný (většinou chorvatský) národ. Pouze dva nedovoleným způsobem kritizovali Titův režim jako takový. Srbské pachatele nejzávažnějších politických deliktů, kteří by se snažili vystupovat proti Titovu režimu z pravicových pozic, nenacházíme ovšem ani mezi odsouzenými ve Vojvodině a Černé Hoře. I v tomto případě až další výzkum prokáže, zda tento stav odrážel relativní spokojenost srbské (černoohorské) populace žijící v těchto částech SFRJ a její přetrvávající identifikaci s étosem partyzánské rezistence, která umožňovala kritiku poměrů zleva, nikoliv zprava.

Drtivá většina Chorvatů odsouzených za protistátní činnost vycházela z podobných názorových východisek. Převážně je spojoval, byť různě odstínovaný chorvatský nacionalismus. Naproti tomu nelegální aktivity, do kterých se zapojovali jugoslávští Srbové, byly motivovány krajně různorodými, někdy až vyhraněně protikladnými politickými stanovisky. Pomyslné postavení na krajní levici nelegálních odpůrců Titova režimu náleželo informbyrovcům. Názorový okruh nositelů těchto levicově dogmatických postojů, jejichž počet se za dvacet let od vypuknutí roztržky výrazně redukoval, se na přelomu 60. a 70. let, především v souvislosti se

20 Dobové, hodnotově neutrální označení politicky velmi pestrých liberalizačních a nacionálních aktivit, které se rozvíjely v Chorvatsku na samém počátku 70. let.

sovětským potlačením pražského jara a následným odstraněním liberálněji orientovaných vedení v Chorvatsku a Srbsku, mírně aktivizoval. Vládnoucí režim se proti těmto oponentům z levicových pozic rozhodl na konci první poloviny 70. let tvrdě zasáhnout. Za hlavní důvod neočekávaně rozsáhlých represí zřejmě nelze považovat zmíněné oživení činnosti informbyrovců. Jednu z příčin nalézáme v až paranoických obavách jugoslávských mocenských špiček z toho, že Kreml nepřestává informbyrovce programově podporovat a dále s nimi počítá jako s pátou kolonou při případné invazi do SFRJ. Druhý důvod souvisel s režimem s oblibou používaným lavírováním mezi různými názorovými skupinami kritické veřejnosti. Mocenské špičky, které o dva nebo tři roky dříve potlačily tendence směřující ke společenské liberalizaci, v polovině 70. let demonstrovaly vůli vypořádat se s levicovými odpůrci. Jeden z vrcholů kampaně představovalo pozatýkání účastníků tzv. barského sjezdu, na kterém v roce 1974 došlo k pokusu vytvořit Novou Komunistickou stranu Jugoslávie. Druhým se pak o rok později stal únos nejaktivnějšího informbyrovského exilového aktivisty Vlada Dapčeviće,²¹ který byl vylákan do Rumunska a poté odvečen do bělehradského vězení.

Za těchto okolností režim zorganizoval s informbyrovci v polovině 70. let několik procesů. Velká část odsouzených (22 osob) se nacházela ve výkonu trestu ještě na podzim roku 1980. Příznačné bylo, že se všichni hlásili k srbské (či též černohorské a jugoslávské) identitě a vesměs působili v Srbsku, Kosovu, Vojvodině, Bosně a Černé Hoře. Tyto údaje naznačují, že ideologické postuláty Titových odpůrců zleva tehdy u většiny dalších národů SFRJ příliš nerezonovaly. O degeneraci tohoto politického proudu svědčí skutečnost, že šestnáct z dvaadvaceti odsouzených bylo již v penzi nebo se důchodovému věku blížili. Pouze dva byli mladší třiceti pěti let. S věkovou strukturou souviselo i profesní složení vězněných informbyrovců. Šlo většinou o penzionované či aktivní důstojníky, úředníky, novináře, právníky, učitele; pouze u jediného odsouzeného je registrovaná dělnická profese. Nemálo z nich bylo již dříve z politických důvodů trestáno. Tvrdost rozsudků odpovídala přísnosti, se kterou Titův režim nakládal i s jinými souzenými protivníky. Deset z nich, u kterých byly shledány polehčující okolnosti, dostalo tresty mezi pěti a deseti lety. Dalších deset pak tresty mezi deseti a patnácti lety, a to včetně osob, které se blížily sedmdesátiletému věku. Jeden z vůdců informbyrovců Mileta Perović dostal dvacetiletý, nejdelší možný trest vězení. Stejnou dobu měl ve vězení stávit i V. Dapčević, jemuž soud automaticky změnil vynesený trest smrti na dvacetiletý

21 Slavko ĆURUVIJA, *Ibeovac: ja Vlado Dapčević*, Beograd 1990, s. 246 an.

žalář.²² Rigorózní přístup úřadů se odrážel i v přístupu k omilostnění či snižování trestů informbyrovců. K tomu docházelo zřídka, u osob v pokročilém věku a těch odsouzených, kteří projevovali loajalitu k vězeňské správě. Pokaždé však šlo o snížení trestu o měsíce, maximálně o jeden, dva roky.

Informbyrovci představovali téměř polovinu delikventů srbského původu odsouzených za protistátní zločiny. Zbylou, takřka stejně velkou část této pomyslné množiny tvořili odpůrci režimu z pravicových pozic. Využitá dokumentace, ani příslušná sekundární literatura nám v dostatečné míře neumožňují přesněji určit názo-

22 Jugoslávský právní řád vnímal tresty v délce nad patnáct let (ohraničené dvaceti lety jako nejdelší možným trestem odnětí svobody) jako výjimečné. Z naší využitě dokumentace vyplývá, že s tresty vyššími než 15 let se ve výkonu trestu na počátku 80. let nacházeli dva uvedení informbyrovci, tři muži odsouzení za válečné zločiny a L. Pavlović, o kterém se zmiňujeme dále.

Jeden z posledních trestů smrti nad politickým delikventem byl v Jugoslávii vykonán v roce 1978, kdy byl popraven Milenko Hrkač, napojený na militantní proud chorvatského exilu. Hrkač byl v roce 1968 údajným strůjcem teroristických útoků na bělehradské nádraží a kino. Srov. Srdjan CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991*, Beograd 2013, s. 281–282; Ivan JANKOVIĆ, *Na belom hlebu. Smrtna kazna u Srbiji 1804–2002*, Beograd 2012, s. 475–477.

Již od 70. let soudy projednávající případy politické delikvence zpravidla měnily některé absolutní tresty hned při vynášení rozsudku na dvacetiletý žalář. Nebylo tomu však vždy. Ministr vnitra ustašovského státu Andrija Artuković, vydaný USA Jugoslávii, byl v roce 1986 v Záhřebu odsouzen k smrti. Tento rozsudek nebyl sice kvůli Artukovićově totální stařecké demenci vykonán, ale také nebyl nikdy zrušen. Posledním popraveným odsouzeným za válečné zločiny se stal příslušník četnického odboje Vojislav Rajčić zvaný Požeravac. Rajčić, který se měl v okupovaném Srbsku jako člen četnického komanda podílet na vraždách pěti desítek partyzánů, se skoro 35 let po skončení války úspěšně skrýval. Náhodně byl odhalen teprve na samém konci 70. let. K nejvyššímu trestu byl odsouzen v roce 1980 a následující rok stanul před popravčí četou.

Bělehradský sociolog Ivan Janković v objevené a vědecky poctivě monografii o okolnostech vynášení a vykonávání trestů smrti v Srbsku (a Jugoslávii) uvádí ještě jeden příklad vykonaného trestu smrti za politický delikt. V roce 1982, v době krajně výbušné etnické situace v Kosovu, kdy úřady s velkým vypětím a malými úspěchy čelily revoltě radikální části albánské populace, se objevily pokusy protestující zastrašovat klasifikováním běžných kriminálních činů jako politické delikvence. Takto byl obžalován Albánec Ferat Muja, který v roce 1982 řešil dlouholetý spor o rozhraničení polnosti zabitím srbského souseda. Obžaloba však jeho – tehdy v Kosovu v žádném případě nikoliv raritní – skutek vyhodnotila jako vraždu ovlivněnou nacionální nenávisí a nepřátelskými pohnutkami proti SFRJ. Tento krok přitom nebyl motivován mstou proti pachateli, který mohl být k nejvyššímu trestu odsouzen za „standardní“ úkladnou vraždu, ale měl demonstrovat rozhodnost úřadů při eliminaci nacionálně motivovaných excesů. Srov. Ivan JANKOVIĆ, *Na belom hlebu*, s. 498–503.

Při soudech s kriminálními zločinci byl absolutní trest jugoslávskou justicí nadále být v omezené míře – využíván. V letech 1970–1977 bylo například popraveno 23 kriminálních zločinců, vesměs vrahů. Srov. AJ, f. 803-PSKJ, k. 645, přehled vykonaných trestů smrti v letech 1970–1977. K tomu též: Ivan Janković, *Na belom hlebu*, s. 469–472.

rové proudy, ke kterým se jednotliví vězni hlásili. Navíc policie i prokuratura ve snaze obžalované co nejvíce diskreditovat přiřazovaly jejich aktivity v rámci zaběhlého ideologického rámce takřka automaticky k četnickým. S vědomím, že jde do určité míry o odhad, dělíme tuto skupinu do tří částí. Do první řadíme osoby odsouzené za snahy oživit ve vlasti, bez zřejmých kontaktů na emigraci, četnickou ideologii a program, jehož podstatou byl monarchismus, velkosrbský nacionalismus, anebo integrální jugoslávství. K podobné ideové základně zřejmě inklinovaly i osoby, které se dostaly do vězení za kontakty se srbským exilem. Byť v srbské emigraci existovaly i názorově odlišné proudy, klíčové místo v ní zaujímali přívrženci pravicového srbského nacionalismu, spjatého s tradicí dynastie Karadjordjevićů a navazujícího na odkaz nekomunistického odboje za druhé světové války. Do třetí, zřejmě shodou okolností nejpočetnější kategorie, řadíme potrestané osoby, které podle všeho hledaly vzor v tehdejších západních demokraciích a jejich politické a ekonomické praxi. Politické postoje žádné z těchto skupin ani v srbské, tím méně v jugoslávské populaci výrazněji nerezonovaly. Tyto nelegální aktivity nepředstavovaly pro existující mocenský systém významnější hrozbu. Režim pokusy o vytvoření prvních náznaků opoziční platformy v zárodku potlačoval a stejně tak snadno se dokázal vypořádat s ryze individuálními pokusy o šíření opozičních stanovisek a idejí blízkých srbským exilovým kruhům.

Nelegální skupina, která se – podle rozsudku – pokoušela vlastními silami oživit tradice meziválečné Jugoslávie a četnického odboje byla odhalena v Čačku, okresním městě v centrální části Srbska. Její dva členové si vyslechli pravomocné rozsudky v roce 1979, řízení s třemi dalšími členy skupiny ještě na podzim 1980 neskončilo. Třicetiletý elektromechanik, který patřil k zakladatelům nelegální skupiny, dostal devět let, o tři generace staršímu důchodci, který se až posléze k početnické skupině připojil, soud uložil trest v délce tři a půl roku.

Početnější, ale nikterak dlouhý byl výčet jugoslávských občanů srbské národnosti odsouzených za podobné skutky v Bosně. I v tomto případě šlo o individuální aktivitu, která podle všeho neměla širší společenskou základnu. Souvisela s výrazným uvolněním státní kontroly nad cestováním do zahraničí, ke kterému došlo na počátku druhé poloviny 60. let. Exilové organizace záhy poté začaly k jugoslávským občanům vyjíždějícím do ciziny cílit pozornost, zejména se soustřeďovaly na gastarbeiterů pracujících v západních zemích. V úsilí gastarbeiterů názorově ovlivňovat a získávat je do svých řad dosáhla nesporných úspěchů emigrace chorvatská. Ve srovnání s ní srbské exilové organizace v podstatě jen paběrkovaly. Ilustruje to skutečnost, že se na podzim 1980 ve výkonu trestu za nedovolené kontakty s nepřátel-

skými zahraničními organizacemi nacházelo pouze pět jugoslávských občanů srbské národnosti. Všechny v individuálních kauzách odsoudily k dlouholetým trestům bosenské soudy. V rámci této pomyslné množiny figurovali čtyři relativně mladí dělníci (ročníky 1942 až 1951), kterým soud kladl za vinu kontakty s exilovými organizacemi. Všem byl vyměřen trest těsně pod hranicí deseti let. Specifickým případem byla kauza již téměř sedmdesátiletého bývalého ředitele cihelny v západní Bosně, který byl v roce 1976 odsouzen na 15 let za vazby na četnickou emigraci a současně za rozkrádání majetku ve společenském vlastnictví. Z dokumentace nevyplývá, které z provinění bylo při projednávání jeho případu stěžejní.

Nejpočetnější ilegální skupinu vymezující se proti existujícímu režimu z pravicových pozic, která se zformovala v rámci srbské populace, tvořilo deset odsouzených působících v severozápadní části užšího Srbska, jehož centrem je město Šabac. Dokumentace uvádí, že se odsouzení spolčili do organizace Realistické sjednocení Evropy. Oproti očekávání, které navozuje název ilegálního sdružení, o nabízející se analogii s podobně nazvanými disidentskými subjekty ve státech sovětské mocenské sféry, nešlo o skupinu intelektuálů. Z deseti osob odsouzených za členství v Realistickém sjednocení Evropy bylo osm zaměstnáno v dělnických profesích, dva další se živili jako zootechnik a hasič. O politických cílech ilegálního kruhu se můžeme pouze dohadovat. Šlo možná jen o naivní pokus skupiny na periferii žijících velmi mladých mužů vytvářet ilegální politickou či jen názorovou platformu, která by byla alternativou proti již vyhořelému ideovému náboji titoismu. Nelze přitom vyloučit, že vznik ilegální organizace, jejíž členové byli pozatýkáni v roce 1978, byl výsledkem provokace státní bezpečnosti. Hovořila by pro to i skutečnost, že souzení dostali relativně nízké tresty. Trestní zákon za skutky, pro které byli žalováni, stanovil horní sazbu ve výši 15 let. Jugoslávské soudy se v jiných případech nikterak nezdráhaly trest blížící se tomuto limitu uložit. V tomto kontextu se soud k většině členů skupiny zachoval relativně milosrdně. Tři z obžalovaných, kteří zřejmě vznik ilegální organizace iniciovali, se ocitli ve vězení na pět a půl roku. Tresty ostatních se pohybovaly kolem dvou let.

Dokumentace signalizuje, že pravicové a nacionalistické ilegální aktivity spjaté se srbským prostředím tehdy nepředstavovaly pro jugoslávský režim vážnější nebezpečí. Až kontrastně odlišná byla hrozba přicházející z modelově podobně názorově vyhraněných kruhů chorvatských. Víme již, že podíl osob chorvatského původu, které byly potrestány za verbální delikty, v zásadě odpovídal procentuálnímu zastoupení Chorvatů v jugoslávské populaci, někdy byl i nižší. Toto tvrzení však neplatí pro nejzávažnější protistátní zločiny. V listopadu 1980 se kvůli tomu ve vě-

zení nacházelo 48 osob chorvatského původu, tedy skoro polovina všech pachatelů nejzávažnějšího typu politické kriminality. Zneklidňující nebyl pouze absolutní počet delikventů, ale neméně také skutečnost, že jejich politická orientace byla v zásadě shodná nebo dosti podobná. Analogický byl i charakter trestných činů. V drtivé většině případů šlo o napojení následně odsouzených osob na exilové kruhy, o jejich aktivní spolupráci s nimi a v mnoha causech pak i o pokus přenést jejich činnost do vlasti (vyřizování instrukcí, převážení nelegálních tiskovin, zapojení se do konspiračních struktur, pašování zbraní, příprava atentátů a diverzí). Seznam takřka padesáti osob potrestaných za tyto skutky dokumentuje, že kriminální činnost tohoto typu probíhala kontinuálně, jen s určitými výkyvy, zejména větší intenzitou na počátku 70. let, kdy se v souvislosti s maspokem činnost chorvatského exilu zaktivizovala. Sociální a vzdělanostní profil pachatelů v mnoha ohledech odrážel tehdejší strukturu chorvatské společnosti. Mezi odsouzenými v Bosně převládali muži středního a mladšího středního věku, živící se povětšinou manuální prací, které během jejich pobytu na Západě dokázala oslovit některá z organizací chorvatské emigrace. Podobné charakteristické rysy měla i třidvacetičlenná skupina osob potrestaná za obdobné zločiny chorvatskými soudy. Nacházíme mezi nimi šest dělníků, ale převládají muži s vysokoškolským vzděláním. Mezi osobami odsouzenými za protistátní činnost byli také tři studenti. Špičky SKJ si v tomto ohledu jistě musely klást hořké otázky. Biografie většiny odsouzených, kteří se zapojili do činnosti chorvatských exilových organizací, totiž nenaznačovala, že šlo o extrémistické radikální sektáře. Údaje o jejich vzdělání, věku a profesi naopak signalizují, že většina vězňů potrestaných za participaci na činnosti organizací prosazujících chorvatské nacionalistické postoje, již patřila ke generacím, které prošly edukací za Titova režimu. Svaz komunistů přitom počítal s tím, že se právě od takových sociálních skupin, v jejichž zájmu chtěl vládnout, dočká adekvátní podpory. Zdá se, že vedení SKJ si bylo hrozby přicházející z této strany vědomo, ale její nebezpečí v žádném případě nepřeceňovalo. Zapojení desítek osob do posttusašovských a jim blízkých organizací vnímalo jako nepřijemný, ale nikoliv hrozivý jev, související s historickým dědictvím, jehož odumírání bylo zpomaleno událostmi počátku 70. let.²³

S náladami v chorvatské společnosti a rozdílnými vazbami jejích jednotlivých teritoriálních celků na relativně nedávné dějinné události korespondovalo, že v porovnání s počtem obyvatel byl tento typ kriminality zcela jasně nejvíce přito-

23 AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 1786, podkladový materiál pro schůzi Svazové rady pro ochranu ústavního pořádku, 23. 5. 1980.

men mezi chorvatskou populací v Bosně a Hercegovině. V této republice bylo odsouzeno za nejzávažnější zločiny politického charakteru 25 Chorvatů, v samotném Chorvatsku, pak jen 23 pachatelů. Počet etnických Chorvatů žijících v Bosně a Hercegovině přitom tvořil pouze necelou pětinu celé chorvatské populace v SFRJ.

Délka trestů u této skupiny delikventů dosti kolísala. Výše sankcí vynesených za podobné skutky se zpravidla časem mírně snižovala. Soudy při stanovení trestu zřejmě přihlížely i k tomu, k jakému proudu emigrace se obžalovaní připojili. Mírně převažovaly tresty mezi pěti a deseti léty vězení, ale více jak třetina z této skupiny odsouzených si odpykávala tresty vyšší, přibližující se horní hranici trestní sazby 15 let odnětí svobody. V kategorii nejpřísněji sankcionovaných nacházíme i dvě osoby, které strávily či měly strávit ve vězení ještě delší dobu. Jedním z nich byl dělník Ilija Toljić, odsouzený již v roce 1963 jako třiatřicetiletý na 14 let. Ve vězení údajně v konspirační činnosti pokračoval, přemlouval propouštěné spoluvězně, aby pokračovali v teroristických aktivitách. Za to dostal další trest ve výši osmi let. Druhým odsouzeným k výjimečné sankci, tedy k trestu vyššímu než 15 let byl Ludwig Pavlović, jediný přeživší z takzvané bugojnské skupiny. V červnu 1972 přešel na Západě zformovaný devatenáctičlenný ozbrojený oddíl hranice SFRJ a pokusil se v centrální Bosně zahájit aktivní odboj. Po těžkých bojích, v nichž bylo patnáct diverzantů zabito, a o život přišel zhruba stejný počet policistů, byl pokus o vytvoření jádra rezistence v zárodku zmařen. Čtyři přeživší dostali trest smrti. Jen u jednoho z nich, tehdy jednadvacetiletého stavebního dělníka L. Pavloviće, bylo s přihlédnutím k jeho mládí vyhověno žádosti o milost a absolutní trest byl změněn na dvacet let vězení.²⁴

Údaje o vězňených osobách albánské národnosti jsou pro rok 1980 podle všeho nižší, než byl skutečný stav. Problém zřejmě souvisel především s tím, že v Kosovu, jako v jediné z osmi samosprávných součástí federace, neexistovala věznice pro odsouzené k delším trestům. Velká většina osob odsouzených v Kosovu trest vykonávala ve věznicích v jiných částech SFRJ. Zdá se, že někteří z politických důvodů potrestaní Albánci se do evidence omylem nedostali. Příslušná republiková a oblastní ministerstva spravedlnosti v Chorvatsku, Srbsku a Vojvodině se podle všeho domnívala, že osoby odsouzené v Kosovu, které se nacházely ve výkonu trestu mimo tuto autonomní oblast, vykáže administrativa v Prištině. Zdejší úřady však ústředí zaslaly seznam s údaji o třech politických delikventech umístěných ve věznicích v Kosovu.

24 K bugojnské skupině a k dalším osudům L. Pavloviće srov. S. CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića*, s. 277–278.

Databáze z listopadu 1980 obsahuje jména 15 Albánců, které tehdy úřady považovaly za politické vězně. Tento výčet jsme rozšířili o údaje týkající se dalších deseti občanů SFRJ albánské národnosti, kteří se s největší pravděpodobností v uvedené době nacházeli ve výkonu trestu v Chorvatsku, Srbsku a ve Vojvodině. Šlo o Albánce odsouzené v Kosovu před rokem 1980, kteří i na podzim 1982 zůstávali ve vězení a jsou podchyceni v další databázi. Vycházeli jsme z předpokladu, že tyto osoby nastoupily do vězení nejpozději do podzimu 1980. Námí stanovený počet albánských politických vězňů lze tedy považovat za minimální, mohou v něm chybět Albánci propuštění z výkonu trestu od listopadu 1980 do poloviny roku 1982.

Kromě tří obyvatel Makedonie albánského původu a jednoho Albánce souzeného v užším Srbsku bylo dalších 21 albánských politických vězňů podle všeho obyvateli Kosova. Více než dvě třetiny z nich byly odsouzeny za závažnější typ politické kriminality, tedy za nepřátelskou protistátní činnost. Zpravidla šlo o ilegální spolčování, tedy podíl na vytváření a činnosti nelegálních konspirativních organizací. Délka sankcí udílených soudy za tyto delikty se časem snižovala. S přísnějšími tresty odcházeli od soudů pachatelé, kteří před nimi stanuli v první polovině 70. let. V jejich případech rozsudky oscilovaly kolem deseti let. Týkalo se to i mladých, dříve netrestaných pachatelů. Nejdelší, patnáctiletý trest byl v roce 1975 uložen Adem Demaçimu. O několik málo let později soudy posuzovaly obdobnou činnost již blahovlněji, za analogické delikty padaly zhruba poloviční tresty. Šlo zřejmě o důsledek politického rozhodnutí přístinského vedení.²⁵ Mocenské špičky svůj postup zdůvodňovaly argumentem, že přílišná tvrdost při uplatňování zákona vyvolává v albánské společnosti solidaritu s pachateli a má tedy kontraproduktivní efekt.

Sociální a věkový profil Albánců odsouzených za politickou kriminalitu naznačoval, že aktivisté tehdy ještě málo viditelného, ale pod povrchem rychle akcelerujícího národního (národněosvobozenického) hnutí převážně patřili k humanitní inteligenci. Převládali mezi nimi studenti a učitelé. Jen ojediněle se tehdy mezi politickými vězni albánského původu objevovali dělníci a rolníci. Takřka bez výjimky šlo o lidi náležející k mladším generacím. Na rozdíl od pachatelů podobných kriminálních činů spjatých s chorvatským a částečně i se srbským prostředím, kteří často udržovali nedovolené kontakty do zahraničí, byly v albánském prostředí 70. let, alespoň v kontextu souzených skutků, takové vazby věcí spíše raritní. Za

25 Kosovské vedení o tom údajně rozhodlo po konzultaci s bělehradským centrem. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 117, podkladový materiál ke schůzi předsednictva SFRJ, 14. 1. 1982.

převážení exilových publikací byl v roce 1980 ve vězení jen jeden gastarbeiter albánského původu.

Výše jsme charakterizovali Slovince, Makedonce, Černohorce a v jistém ohledu i Muslimy za jugoslávské národy spokojené s politickou realitou přelomu 70. a 80. let. Do tohoto výčtu jugoslávští Albánci viditelně nenáleželi. Počtem 25 vězňených se z hlediska politické kriminality řadili na třetí místo za Srby a Chorvaty. V poměru k počtu obyvatel bylo z politických důvodů soudně sankcionováno více Albánců než Srbů. Mezi tehdejšími 25 albánskými politickými vězni převažovali pachatelé závažných deliktů. I deset dalších odsouzených za verbální trestné činy nespáchalo bagatelní delikty, ale do vězení se dostali za tzv. nepřátelskou propagandu. Tresty za ni se pohybovaly od dvou do šesti let odnětí svobody.

Informace o vysoké četnosti politické kriminality mezi jugoslávskými Albánci mocenské špičky tehdy ještě příliš neznepokojovaly. Nejvlivnější funkcionáři albánského původu měli tendenci tento jev bagatelizovat. Připisovali ho dozvukům nacionálního romantismu, rozšířenému především ve studentském prostředí. Jugoslávská elita se také mohla utěšovat, že velkou většinu Albánců potrestaných za protistátní činnost tvoří pozatýkaní členové dvou nelegálních skupin, které před nedávnem police rozbila. Tyto úspěšné akce mohly být vnímány jako zásadní krok k eliminaci nepřátelských sil v albánském prostředí. Bouřlivé události, které již v březnu 1981 v Kosovu propukly, ukázaly nesprávnost podobných úvah.

Dokumentace z podzimu 1980 jednoznačně ukazuje, mezi jakými etniky tehdy nejsilněji a pro postitovský režim nejnebezpečněji doutnala ohniska aktivního odporu. Podrobnější zhlédnutí shromážděných údajů ukazuje na populaci albánskou a chorvatskou, tedy na dvě centra, ze kterých – v albánském případě dříve, v chorvatském o necelých deset let později – vyšly hlavní impulsy směřující ke konfliktnímu rozpadu federace.

Za připomenutí stojí fakt, že mezi politickými vězni v roce 1980 nenacházíme žádnou větší etnicky smíšenou skupinu, která by programově cílila k zachování k jugoslávské federace v podobě existující od roku 1945. Jedinou výjimku tvořili informbyrovci. S tímto politickým proudem spjatí delikventi však byli takřka všichni srbského nebo černohorského původu. Paradoxně o něco etnicky pestřejší soubor osob byl spjat s chorvatským nacionalistickým exilem, jemuž se dařilo s vizí rozbití Jugoslávie získat do svých řad – byť jistě jen ojediněle – i osoby muslimské, albánské, slovinské a makedonské národnosti.

Upozornujeme také na absenci některých skupin politických vězňů, které bychom v Jugoslávii vzhledem k jejímu dramatickému vnitropolitickému vývoji po

brionském plénu²⁶ v létě roku 1966 mohli hypoteticky očekávat. Mezi osobami zbavenými svobody však nenacházíme ani přívržence srbských liberálů, ani stoupence Rankovićovy linie, tedy osoby odmítající samosprávný model socialismu a údajně sympatizující s jugoslávským unitarismem, ani policisty odsouzené za porušování práv zadržených osob. Stručné charakteristiky skutků, kvůli kterým se zhruba dvě stě osob ocitlo z politických důvodů ve vězení, také nesignalizují, že by mezi nimi byli protagonisté či aktivní sympatizanti maspoku, anebo osoby spjaté s tehdy nepočtenými disidentskými kruhy či s tzv. kritickou inteligencí. Jeden z důvodů jistě spočíval v tom, že od událostí spojených s Rankovićovým mocenským pádem uplynulo již skoro patnáct a od tenzí provázející bouřlivý chorvatský rok 1971 téměř deset let. Osoby v souvislosti s tím perzekuované si tresty odpykaly, anebo byly předčasně propuštěny na svobodu. Současně absence takto politicky profilovaných osob ve výkonu trestu naznačuje ještě jednu okolnost. Levicově autoritativní exekutiva v Jugoslávii si při eliminaci tohoto typu politických odpůrců počínala obratněji a racionálněji než většina dalších režimů leninsko-stalinského typu ve východní Evropě. Poučena mezinárodním ohlasem perzekucí reagujících na disidentské aktivity v Sovětském svazu či Československu se snažila – pokud to bylo možné – vyhnout se soudnímu stíhání či ostentativním policejním a úředním šikanám v zahraničí známějších osob, eventuálně se v takových případech snažila dosáhnout kompromisu.²⁷ Tak byl v roce 1978 na svobodu předčasně propuštěn vůči režimu kriticky vystupující publicista Mihajlo Mihajlov. Přerušeni trestu bylo ovšem podmíněno jeho příslibem, že odjede natrvalo do zahraničí.

* * *

Nejvyšší státní vedení Jugoslávie si přehledový materiál o politických věznicích opět vyžádalo o dva roky později. I tentokrát byla jedním z důvodů snaha získat systematictější informace o problematice, kvůli které se elita vládnoucí v SFRJ

26 Míněno zasedání pléna ÚV SKJ, které se uskutečnilo 1. července 1966 v Titově letní rezidenci na souostroví Brioni. Zasedání zbavilo moci viceprezidenta SFRJ Aleksandara Rankoviće a výrazně oslabilo vliv s ním úzce spojených státně bezpečnostních institucí. Vytvořilo také prostor pro rychlou emancipaci stranických funkcionářů albánského původu v rámci politických a mocenských struktur v Kosovu.

27 Na jedné schůzi předsednictva SFRJ tuto praxi kritizoval Radovan Vlajković, zastupující v kolektivním státním vedení Jugoslávie Vojvodinu. Konstatoval, že jugoslávská policie stíhá každého na poměry nadávajícího opilce a osobám Djilasova typu, které představují pro stabilitu země skutečné nebezpečí, se obkloukem vyhýbá. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 117, přepis stenografického záznamu ze schůze předsednictva SFRJ 17. 1. 1982.

dostávala pod mezinárodní tlak. Pro naši analýzu je důležité, že zhotovitelé dokumentace z větší části zachovali podobu i vnitřní strukturu, jakou měl materiál předložený před dvěma lety. V roce 1982 měli předkladatelé na přípravu materiálu více času, zpracovali ho velmi podobně, bez větších odchylek a zjevných hrubých pochybení. V dokumentaci tentokrát registrovali v rámci údajů o každém odsouzeném i jeho etnicitu.

Údaje uváděné v podkladech předložených v listopadu 1982 a zpracovávaných ke stavu k 30. červnu 1982 signalizují a v některých ohledech i jasně potvrzují vysokou početnost a intenzitu značně různorodých, někdy již dříve přítomných, jindy i zcela nových, mnohdy i povýtce protikladných procesů, které se tehdy v politické a sociální realitě SFRJ čím dál více projevovaly. Analýza údajů naznačuje, že větší část jugoslávské populace byla se stávajícími poměry relativně spokojena či alespoň smířena. Zároveň se ukazuje, že část ohnisek odporu proti stávajícímu stavu nejevila tendenci k vyhasínání. Navíc ještě jedno z nich, do té doby především pro svou perifernost málo viditelné, náhle vzplálo neočekávanou silou a stalo se jedním z klíčových problémů jugoslávské reality. K první vrstvě načrtnutých tendencí patřily přetrvávající či dokonce dále klesající četnost politické kriminality u většiny menších národů Jugoslávie a pokles tohoto typu zločinnosti v prostředí srbském. Druhé se pak týká poměrů, které panovaly mezi populací chorvatskou a především albánskou. Výsledek působení protichůdných procesů symbolicky, byť pouze schematicky odráží skutečnost, že přes viditelný pokles tohoto typu kriminality v srbském prostředí se celkový počet politických vězňů kvůli potlačování albánské rebelie oproti situaci před dvěma roky zvýšil o více než padesát procent. V absolutních číslech dosáhl počet politických vězňů 342 osob, stoupl tedy o 120 osob.

Setrvalý zůstal počet vězňených, kteří se dopustili verbálního deliktu. Oproti roku 1980 bylo o necelé dva roky později ve výkonu trestu z těchto důvodů pouze o tři osoby více, tedy 97 delikventů. Výsledný počet zjevně ovlivnilo snížení nápadu trestného činu hanobení SFRJ a jejich představitelů, jistě související s utlumením masové hysterie provázející umírání J. Broze Tita. V létě 1982 se za tento skutek nacházelo ve vězení pouze šest pachatelů. Okolnosti spáchání trestného činu byly analogické jako v podobných případech, které jsme načrtli v předcházejícím výkladu. Šlo povětšinou o hrubou urážku zesnulého prezidenta, vyřčenou obvykle v afektu či opilosti, nebo o poškození jeho podobizny, která visela ve všech úředních místnostech. Trestní sazba byla ve většině případů jeden rok.

Relativně nízké sankce vyřčené soudy za trestný čin urážky SFRJ a jejich představitelů se týkaly jen caus, které neměly širší pozadí nebo větší společenský

ohlas. V takových případech byly verdikty více než rezolutní. Desetiletý trest si vyslechl nezaměstnaný Srb z Bosny, o jehož psychickém zdraví lze mít i podle velmi lakonických záznamů vážné pochyby. Podle rozsudku na jaře 1980 opakovaně veřejně vyzýval ke svržení režimu. I na jugoslávské poměry velmi přísnou sankci však dostal především za to, že do nemocnice, v níž byl Tito před smrtí hospitalizován, posílal na jeho adresu urážlivé dopisy. Takový rozsudek nebyl zcela výjimečný. S trestem jen o tři roky menším odešel od soudu chorvatský truhlář, který jako gastarbeiter opakovaně vyzýval své spoluobčany pracující v SRN ke svržení levicového režimu v jejich vlasti, urážel umírajícího prezidenta a velebil poměry v Chorvatsku za ustašovské éry.

Stagnoval či se v některých regionech zmenšoval, pomineme-li Kosovo, počet nově odsouzených osob potrestaných za urážky z důvodů etnicity, víry či rasy. Nemůžeme relevantně stanovit, zda to byl důsledek opadnutí nacionálních tenzí a averzí, které vyplývaly na povrch při drobných konfliktech provázející každodenní realitu, nebo se projevila snížená kontrola státu nad touto oblastí. Přikláníme se spíše k druhé možnosti. Je také možné, což nemůžeme na základě námi shromážděné dokumentace posoudit, že se více případů tohoto typu porušení zákonů začalo předávat do přestupkového řízení.

Ve sledovaném dvouletém období bylo za porušení norem chránících původ, národnost a víru odsouzeno jedenáct mužů, kteří příznačně žili v etnicky smíšených částech SFRJ – Bosně, Vojvodině a Chorvatsku. Šlo o čtyři Muslimy, čtyři Chorvaty, dva Srby a jednoho Maďara. Až na dva z Bosny pocházející duchovní se všichni ostatní živili manuální prací. S dvouapůlletým trestem odešel od soudu ještě ani ne třicetiletý srbský pop. Byl potrestán za zpěv písně urážející Muslimy a Chorvaty. O rok a půl vyšší sankci dostal muslimský duchovní, který si veřejně stěžoval, že všichni velitelé teritoriální obrany v Bosně jsou pravoslavní, a v proslověch v mešitě šířil nacionální nenávisť. Stejnou výši trestu soud uložil muslimskému dělníkovi, který nelegálně vytiskl provolání poukazující na nerovnoprávné postavení Muslimů v SFRJ. S tresty ve výši patnácti a devatenácti měsíců odešli od soudu dva mladí chorvatští dělníci, kteří v létě 1980 slovně napadli rodinu občanů Iráku, rekreující se ve Splitu. Za urážku národa byly odsouzeny dvě osoby také ve Vojvodině. Vynesené rozsudky až barvotiskově ilustrují jistě reálný a upřímný zájem státu na udržení národnostní harmonie. Jedním z odsouzených byl třicetiletý vojvodinský Maďar, který zdejší Srbům výhružně připomínal pogromy srbského obyvatelstva, ke kterým v roce 1942 došlo v tehdy Maďarskem okupovaném Novém Sadu. Za své výroky byl potrestán dvěma a půl lety odnětí svobody. Jen o šest

měsíců nižší trest dostal sotva dvacetiletý srbský dělník za urážky chorvatských spoluobčanů.

Počet rozsudků vynesených od podzimu 1981 do léta 1982 za nejzávažnější kategorii verbálních deliktů – ponecháme-li stranou prostředí albánské – se mírně snižoval. Za tento typ delikvence přestaly být ukládány delší nepodmíněné tresty vězení nejen v Makedonii, Slovinsku či Černé Hoře, ale také v užším Srbsku a ve Vojvodině. Za necelé dva roky od listopadu 1980 bylo v Bosně za nepřátelskou propagandu odsouzeno sedm osob. V profesi i věkem různorodé skupině delikventů, zřejmě spíše náhodou, převažovali Srbové. Také ukládané tresty se dosti lišily. Na základě stručných charakteristik souzených deliktů nemůžeme exaktně určit, nako-lik se jednotlivé skutky svou závažností od sebe lišily. Celkově však uložené tresty v porovnání s těmi, které na základě stejného paragrafu soudy stanovovaly v předcházející dekádě, vykazovaly tendenci k jistému snižování. To však neznamená, že by rozsudky byly mírné či dokonce milosrdné. Sotva pětadvacetiletý srbský auto-
mechanik se na čtyři roky ocitl ve vězení za to, že neohlásil a sám dále šířil leták prosazující četnický program. Ke stejném trestu byl odsouzen o pět let mladší chorvatský středoškolák, který kolportoval letáky se šovinistickým obsahem a veřejně chválil Ante Paveliće. Muslimský inženýr, který v době prezenční služby v armádě veřejně prosazoval změnu politické situace v SFRJ, odešel s relativně nízkým trestem patnácti měsíců. Ze spáchání závažného politického zločinu byl obviněn i aktivní armádní důstojník, což bylo v rámci tohoto typu delikvence v SFRJ velmi neobvyklé. Nestandardní byl ovšem současně i mírný, jednoročný trest, se kterým třicetiletý kapitán srbského původu za údajnou opakovanou nepřátelskou propagandu od soudu odešel.

Také v Chorvatsku došlo na počátku 80. let k proměnám v charakteristice deliktů souzených jako nepřátelská propaganda. Změnily se i některé typologické rysy jejich pachatelů. Ve vězení se ocitli lidé, které můžeme řadit k předním osobnostem tehdejšího chorvatského disentu. V analyzované databázi tak nacházíme Franja Tudmana, který se v roce 1982 nacházel ve výkonu tříletého trestu.²⁸ Figuruje v ní i jméno pozdějšího čelného představitele šovinistického proudu chorvatské politiky Dobroslava Paragy. Do této kategorie politických provinilců patřil i spisovatel a publicista Vlado Gotovac, byt byl k dvouletému trestu odsouzen za pomlou-
vání socialistické Jugoslávie.²⁹

28 Budoucí chorvatský prezident si z něho odseděl třináct měsíců. K tomu: Darko HUDELIST, *Tudjman: Biografija*, Zagreb 2004.

29 K tomu: Vlado GOTOVAC, *Moj slučaj, Ljubljana*, Zagreb 1989.

Mezi vězni odsouzenými v Chorvatsku za nepřátelskou propagandu nena-
lezneme žádnou osobu srbské národnosti. Srbové nefigurují ani mezi dalšími kate-
goriemi politických delikventů vězněnými v Chorvatsku. V této souvislosti pouze
můžeme zopakovat, že tyto skutečnosti naznačují vysokou míru loajality v Chor-
vatsku žijících Srbů k poměrům panujícím v této době v jugoslávské socialistické
federaci.

Přítomnost tří osob patřících takřkajíc k obecně známému typu východo-
evropských disidentů mezi chorvatskými politickými vězni (politickými vězni
v Chorvatsku) nebyla jedinou změnou v charakteristických rysech nejčastějších
verbálních politických deliktů. V Chorvatsku, a ještě častěji v některých dalších
částech svazového státu, se objevují případy politické kriminality spjaté s albánskou
nacionální revoltou v Kosovu. Tyto případy naznačují, že masová hysterie, na kte-
rou jsme poukázali s ohledem na četnost trestních kauz provázejících Titův od-
chod ze života, se krátce na to opakovala v podobě přepjaté, byť zřejmě ne tak silné
reakci represivních složek na aktuální dynamizaci dění v Kosovu. V dubnu 1982
nastoupil roční trest dvaatřicetiletý chorvatský elektromontér. Do ohniska zájmu
orgánů činných v trestním řízení se dostal proto, že veřejně obhajoval oprávněnost
albánských protestů. Tvrdil, že Albánci mají nízké platy a že jich při demonstracích
mnoho zahynulo. Křivolaké spojnice sympatií a antipatií propojující jednotlivé ná-
rody SFRJ pak ilustroval delikventův výrok, že ustašovci jednou přijdou Albáncům
pomoci. O půl roku vyšší trest uložil soud v Šibeniku místnímu albánskému zlatní-
kovi. Do vězení se dostal za výrok hájící požadavek přeměny Kosova v sedmou re-
publiku federace. Třetí případ, o kterém rozhodovala justice v Chorvatsku, se týkal
albánského středoškolského studenta povolaného na prezenční vojenskou službu
do jednoho z chorvatských garnizonů. Soud mu uložil tříapůlletý trest za to, že
další odvedence lživě informoval o událostech v Kosovu a pochvalně se vyslovoval
o poměrech v Albánii.

Podobné případy přehnané reakce státní byrokracie na ohlas demonstrací
v Kosovu jsme registrovali i v dalších částech federace. Soud v Bosně poslal na rok
a půl do vězení triadvacetiletého albánského úředníka. Odsouzený od dubna do
srpna 1981 zdravil v Banja Luce, kde pracoval, albánské vojáky sloužící v místní
posádce hlasitými pozdravy „Ať žije Enver Hoxha!“, „Ať žije Albánie!“, „Kosovo
bude albánské!“. Spoléhání na to, že v Bosně albánsky nikdo nerozumí, se mu nevy-
platilo. O několik málo let starší albánský dělník, který se tohoto skutku, klasifiko-
vaného jako nepřátelská propaganda, dopouštěl spolu ním, si měl odsedět ještě
o půl roku více. Ještě přísnější trest v délce tři a půl roku uložil v říjnu 1981 sarajev-

ský soud tehdy jednadvacetileté albánské studentce žijící zřejmě v Kosovu, jedné z mála žen, které se v dokumentaci z roku 1982 objevují. Za vinu jí kladl, že v dopisech posílaných příteli, který v Bosně absolvoval prezenční vojenskou službu, v alegoriích nepřátelsky líčila demonstrace v Kosovu. Přitížilo jí, že podobné názory opakovaně pronášela v soukromých rozhovorech.

Soudy v takzvaných severních republikách jugoslávské federace se tímto typem trestné činnosti zabývaly víceméně ojediněle. Počet obdobných kauz, ve kterých se na lavici obžalovaných kvůli nepřátelské propagandě či protistátní činnosti ocitli Albánci, výrazně narostl především v jižních republikách SFRJ. Již jen základní údaje o Albáncích odsouzených za politický delikt v Makedonii a v Černé Hoře odrážely výrazné obavy politických elit těchto republik z možného rozšíření protestního hnutí z Kosova na jejich teritorium. Změna přístupu k místní albánské menšině byla patrná zvláště v Černé Hoře. V této republice se v listopadu 1980 nenacházel ve výkonu trestu žádný Albánc odsouzený z politických důvodů místními soudy. O necelé dva roky později jich zde již bylo registrováno jedenáct. Všichni se provinili verbálním deliktem. Šlo vesměs o manuálně se živící muže, jejichž výroky byly kriminalizovány jako schvalování protestů v Kosovu. Výjimečnost situace ilustrovala skutečnost, že v průběhu dvou uplynulých let nebyl v Černé Hoře z politických důvodů nikdo další odsouzen. Albánci přitom tvořili nanejvýš sedm procent obyvatelstva nejmenší jugoslávské republiky. Z krátkých anotací skutkové podstaty spáchaných trestných činů lze vyrozumět, že represivní složky potíraly veřejné vyjadřování sympatií kosovským protestujícím velmi důsledně. Některé případy lze považovat za šikanu cílící k zastrašení příslušníků albánské minority, byť nejvyšší tresty nepřekračovaly tři a půl roku odnětí svobody.

Tento trest dostal i albánský dělník, který jen jednou na veřejnosti řekl, že jugoslávští Albánci jsou předurčení pouze k práci s koštětem a lopatou. Podobné platí o rozsudku nad příslušníky dvou generací albánské rodiny žijící v jedné z periferních horských oblastí. Sedmasedmdesátiletý (!) otec byl se svými dvěma dospělými syny odsouzen k trestům v rozmezí jednoho až dvou let. Soud je všechny uznal vinnými za to, že ve společně obývaném domě ukrývali tiskoviny prosazující program vytvoření Velké Albánie. Trestu neunikl ani nejstarší ze souzených. Soud nevzal v úvahu ani fakt, že je negramotný a nemohl se tedy sám přesvědčit o závadném obsahu schraňovaných tiskovin.

Mezi politickými delikventy odsouzenými v Černé Hoře nacházíme i dva muže s albánskými jmény a příjmeními, u kterých je jako národnost u jednoho uvedeno Muslim a u druhého Jugoslavec. Oba byli potrestáni za veřejné vyjadřování

sympatií pro společenský pohyb v Kosovu. Z hlediska etnicity šlo zřejmě o osoby, v jejichž národnostní příslušnosti se kloubila tradiční identita s identitou moderní. Před úřady se deklarovali jako muslimové³⁰ a veřejně, byť pro své vlastní osudy poněkud nešťastně, vyjadřovali sympatie pro nacionální požadavky moderního národa, za jehož příslušníky se považovali či považovat začínali.

Slova o zastrašování albánské části populace prostřednictvím soudních potíhů plně platí i pro poměry v Makedonii. Za verbální delikty, jejichž skutková podstata ve většině případů v tom či onom směru mířila k projevování sympatií s demonstranty v Kosovu, dostávali makedonští Albánci tresty v rozmezí od jednoho do pěti let. Nejprůšněji byl potrestán jednadvacetiletý student za to, že v dopise poslaném do Albánie nepravdivě líčil situaci v SFRJ. Také většina dalších osob odsouzených za verbální delikt patřila k dospívajícím mužům, kteří většinou byli středoškolskými nebo vysokoškolskými studenty. Nejmladším Albáncem odsouzeným z politických důvodů v Makedonii byl sedmnáctiletý středoškolák. Soud vyhodnotil to, že napsal dvě protistátní hesla, jako nejzávažnější verbální delikt – nepřátelskou propagandu – a poslal ho na půldruhého roku do vězení.

Několik verdiktů, vynesených za verbální delikty v Makedonii, se dotýkalo složitých mezietnických vztahů a v jejich rámci existujících vzájemných sympatií, negativních sentimentů a nevyhraněných či vícečetných identit. Do vězení byl na dva roky poslán dělník hlásící se k turecké národnosti, který na veřejnosti obhajoval tezi o Albáncích jako autochtonním obyvatelstvu této části Balkánu a veřejně schvaloval kosovské demonstrace. Stejně jako on byl za šíření nacionální nenávisti odsouzen k ročnímu trestu bitolský číšník, který jednoho z hostů kavárny přesvědčoval, že není Rom, když mluví albánsky.

V listopadu 1982 bylo ve výkonu trestu za verbální delikt celkem 39 Albánců. Jen čtyři z nich byli odsouzeni před propuknutím nepokojů v Kosovu. Pouze necelou třetinu Albánců potrestaných za verbální delikt poslaly do vězení soudy v Kosovu, větší část byla žalována v jiných částech SFRJ, především v Makedonii a Černé Hoře. V dalších republikách byl nápad této specifické kategorie trestné činnosti mnohem menší. Mezi pachateli lze jako specifickou skupinu registrovat albánské vojáky vykonávající prezenční službu daleko od domova. Počet albánských vojáků trestně stíhaných za verbální delikt, ale především za nepřátelskou

30 Jako Jugoslávci se v prvních poválečných sčítáních obyvatelstva deklarovala většina slovanských (bosenských) M/muslimů a i část dalších příslušníků islámské náboženské obce, jejichž rodným jazykem byla makedonština, turečtina, albánština či některý z dalších jazyků.

činnost (vytváření ilegálních sítí v posádkách a jejich vzájemné propojování) postupem času narůstal.

Počet osob, které se na podzim 1982 nacházely ve výkonu trestu za verbální delikt, ve většině částí federace a i většině etnických prostředí ve srovnání s rokem 1980 buď stagnoval, nebo i výrazně poklesl. Prvé platilo o Muslimech a Chorvatech. Ve vězení se v roce 1982 za tyto skutky nacházelo 8 bosenských Muslimů a 20 Chorvatů, převážně žalovaných v Chorvatsku. Podobný zůstával počet delikventů z prostředí národnostních menšin – z tohoto okruhu registrujeme jako vězněné pachatele verbálního deliktu dva Maďary, jednoho Turka a jednu Bulharku. Na méně než polovinu (z 49 na 24 osob) se snížil počet Srbů odsouzených za tento typ protiprávních skutků. Poklesl ve všech Srby osídlených regionech, výrazněji v Bosně. Žádný Srb nebyl za verbální, ani za žádný jiný politický delikt odsouzen v Chorvatsku.

Na podzim 1982 se ve výkonu trestu za politický delikt nacházeli pouze čtyři Černohorci. Všichni byli odsouzeni již v 70. letech za závažnější typ kriminality – tři jako informbyrovci za nepřátelskou protistátní činnost, jeden za špionáž. Všichni byli žalováni a souzeni mimo Černou Horu. Tyto údaje můžeme vyhodnotit jako odraz relativní spokojenosti nejmenšího národa federace s panujícími poměry. Mohou však být i odrazem větší koncentrace represivních složek státního aparátu na politické aktivity menšinových etnik, především Albánců.

Ještě větší pokles politické kriminality jsme zaznamenali v případě Slovinců. V červnu 1982 se z politických důvodů nacházeli v jugoslávských věznicích pouze dva příslušníci tohoto národa. Jedním z nich byl již v polovině 70. let odsouzený penzista zapletený do příprav teroristického útoku v Záhřebu. Druhým pak mladík, který si od roku 1978 odpykával šestiletý trest za špionáž. Po roce 1980 tedy nebyl žádný Slovinec odsouzen k delšímu trestu vězení za skutek náležející do kategorie politické kriminality. Námi zjištěné údaje signalizují oslabení ostří každodenního policejního dohledu nad politickou loajalitou běžných občanů žijících v této republice, současně však i absenci aktivních politických oponentů režimu, jejichž činnost by vyvolávala mezi mocenskými strukturami neklid či větší znepokojení.

Také v roce 1982 můžeme Makedonce přiřadit k etnikům relativně spokojeným se situací ve své vlasti. Ve vězení zůstávali tři muži, u nichž je uvedena makedonská identita (jeden za nepřátelskou, zřejmě proreckou činnost v zahraničí, druhý za spolupráci s chorvatskou emigrací, další za psaní nepřátelských hesel). Do tohoto výčtu přibyl ke čtyřem letům odsouzený třiapadesátiletý středoškolský uči-

tel srbského původu. Do vězení se dostal za kontakty s nepřátelskou emigrací, které údajně navázal při pobytech v zahraničí.

Dokumentace z roku 1982 dosti jednoznačně ukazuje, že počet osob, které se nalézaly ve výkonu trestu kvůli verbálnímu deliktu, takřka ve všech etnických prostředích stagnoval, nebo v případě Srbů a Slovinců i výrazně klesal. Přesto se v roce 1982 v SFRJ za tento typ kriminality nacházelo za mřížemi více osob než před dvěma lety. Byť šlo o minimální přírůstek (v roce 1980 se jich bylo 94, o dva roky později pouze o tři více), i tento údaj signalizoval, že se ohniska odporu proti stávajícímu režimu překomponovala a napětí v Kosovu se stalo klíčovým problémem posttitovských elit. Během dvaceti měsíců se zněkolikanásobil počet Albánců nepodmíněně odsouzených za verbální delikt. Zatímco v roce 1980 jich bylo registrováno sedm, v listopadu 1982 již čtyřicet. V této kategorii politických vězňů se Albánci stali – v absolutních číslech – jednoznačně nejpočetnější etnickou skupinou. Šlo přitom jen o výrazně menší část Albánců zbavených po roce 1980 z politických důvodů svobody. Tyto osoby byly většinou souzeny za činy spáchané mimo Kosovo, nejčastěji v Černé Hoře, Makedonii; v dalších částech federace pak především vojenskými soudy za porušení zákonů během prezenční služby. V napjaté politické a společenské atmosféře, která se náhle vyhrotila po demonstracích v březnu 1981, opustily kosovské represivní složky a justiční instituce dřívější benevolentní přístup. Převážná většina *caus* byla žalovaná a pak i souzena na základě přísněji posuzovaných článků trestního zákona jako protistátní podvrtná činnost.

Křivka pomyslného grafu znázorňujícího na časové ose počet a etnický původ osob vězněných za nejzávažnější protistátní zločiny by se v základních rysech podobala analogickému grafu týkajícího se pachatelů verbálních deliktů. V případě osob odsouzených za nejzávažnější politické zločiny by ovšem výkyvy této křivky byly ve srovnání s rokem 1980 výrazněji ostřejší. V případě nejzávažnějšího typu politické kriminality počet vězňů chorvatského původu zůstal v zásadě konstantní, počet Srbů nacházejících se ve výkonu trestu za podobné skutky se mírně snižoval. Pachatelé trestných činů tohoto typu dostávali mnohaleté tresty vězení a jejich seznamy pro rok 1980 a 1982 se i proto pramálo liší. Důležitý je tak poznatek o relativně malém počtu osob chorvatského a srbského původu, které byly za nejzávažnější protistátní delikty v tomto dvouletém období odsouzeny. Nově se do vězení za protistátní činnost dostalo sedm Chorvatů, z toho čtyři z nich uznaly vinnými soudy v Bosně. Větší proměnou neprošla ani typologie pachatelů. Šlo povětšinou o mladší manuálně pracující muže. Provinilci obvykle při pracovním pobytu na Západě navázali kontakty s některou exilovou organizací, pro níž se zavázali plnit díl-

čí úkoly (propaganda, shromažďování zbraní, ale i teroristické akce). Ve srovnání s justiční praxí v předcházejícím desetiletí dostávali za analogické delikty kratší, zhruba poloviční tresty. Například čtyřladvacetiletý chorvatský dělník, který se jedné z ustašovských organizací údajně zavázal, že zabije agenta tajné policie, dostal tříletý trest. Jako relativně mírné lze hodnotit i sankce, které soud vyměřil dvěma katolickým duchovním z Bosny. Mladší, sotva třicetiletý kněz se ve vězení ocitl na 2,5 roku za to, že při cestě po Kanadě pronesl z tribuny ověncené velkým „U“ projev útočící na společenské zřízení v Jugoslávii. O tři roky delší trest dostal o třicet let starší kněz, který publikoval nenávislné články v exilových časopisech. Soud při rozhodování o délce trestu přihlédl k tomu, že pachatel byl za podobný delikt již dříve trestán.

Viditelně klesající trend registrujeme i u nejzávažnějších případů politické kriminality, které spáchaly osoby srbského původu. Kromě více tušeného než doložitelného většího přimknutí se srbského etnického prostředí k aktuální jugoslávské realitě a několika dalších spíše nahodilých okolností to zřejmě ovlivnilo zmírnění dohledu represivních státních orgánů nad touto národní entitou. O sedm, tedy zhruba o třetinu, se snížil počet osob vězněných za informbyrovskou činnost. Důležité ovšem bylo, že se žádný další sympatizant stalinsko-dogmaticky orientované nelegální opozice na počátku 80. let do vězení nedostal.

Tresty si odpykalo také sedm členů Realistického sjednocení Evropy. Ve vězení z něho zůstaly poslední tři osoby. Nově bylo za nejzávažnější protistátní delikty odsouzeno pouze pět občanů SFRJ srbského původu. Jedním z nich byl již zmíněný středoškolský učitel souzený v Makedonii za kontakty s exilem. Tři další byli spjati s pravicově nacionalistickými skupinami již dříve odhalenými v užším Srbsku. I v tomto případě šlo o věkem mladší muže, kteří pracovali jako řemeslníci. Tresty v rozmezí pěti až devíti let byly poměrně přísné, zvláště když se závadová činnost pachatelů víceméně omezovala na obstarávání artefaktů spjatých s četnickou ikonografií. Nejdelší trest dostal třiatřicetiletý opravář televizorů odsouzený za členství v tajné četnické organizaci a za to, že hákovými kříži pomalovával památníky připomínající partyzánský odboj. Devítiletý trest si měl podle rozsudku bosenského soudu odpykat také další sympatizant srbských pravicově nacionalistických vizí, ještě ne třicetiletý dříve netrestaný srbský dělník. Byl uznán vinným za to, že navázal styky s četnickou emigrací a distribuoval v Jugoslávii její letáky.

V přehledech osob vězněných v Jugoslávii v listopadu 1982 z politických důvodů i dále figurují pachatelé válečných zločinů z let 1941–1945 a nejzávažnějších trestných činů v oblasti hospodářské kriminality. V průběhu necelých dvou let

nebyl nikdo další za takové trestné činy k trestu odnětí svobody odsouzen. Do této množiny by však náležel již dříve vzpomenutý, v roce 1982 popravený Vojislav Rajčič. Ve vězení tak zůstávaly dvě osoby odsouzené za trestnou činnost během války a tři pachatelé potrestaní za hospodářskou kriminalitu.

Podobný zůstal i počet osob vězněných kvůli špionáži. Tři z nich se nacházeli ve výkonu trestu již na podzim 1980, nově bylo pravomocně odsouzeno dalších pět osob. Vedle pětatřicetileté bulharské knihovnice, kterou soud v Kragujevci poslal na čtyři roky do vězení za dlouhodobé předávání informací zahraniční zpravodajské službě, se za mřížemi na deset let ocitl nezaměstnaný osmatřicetiletý Chorvat z Bosny. Západoněmecké tajné službě měl poskytnout údaje o německých levičových teroristech internovaných v Jugoslávii a o jejich výcvikových střediscích SFRJ. Až další výzkum ukáže, nakolik tato kauza korespondovala s realitou.

Další případy špionáže již souvisely se společenským pohybem v Kosovu a snahou zastráit početnou albánskou populaci v Makedonii. V červnu 1981 byla odsouzena tříčlenná skupina Albánců ze západní Makedonie obžalovaná z předávání zpráv o nepokojích ve Struze a Ochridu albánským diplomatům. Padesátiletý hodža³¹ byl potrestán třemi a půl lety odnětí svobody. O patnáct let mladší právník měl ve vězení strávit ještě o rok více. Čtyřicetiletý řidič, který měl být vůdcem špionážní skupiny, odešel od soudu s desetiletým trestem. Ještě přísnější tresty uložil soud ve Skopji třem Albáncům, kteří se svým relativním stářím (ročníky narození 1938–1948) minimálně o jednu generaci odlišovali od většiny pachatelů podobných skutků v tomto etnickém prostředí. Učitele a dva dělníky uznal vinnými za podíl na zformování ilegální organizace a také za to, že o své činnosti informovali albánskou rozvědku. Za to byli zbaveni svobody na deset až třináct a půl roku.

Mezi léty 1980–1982 počet delikventů vězněných za nejzávažnější formy politické kriminality v chorvatském prostředí stagnoval, v srbském se snižoval a ze všech ostatních (vyjma albánského) se postupně vytrácel. Případy Slovince zapleteného před skoro deseti lety do ustašovské diverzní akce, či tří Černohorců odsouzených zhruba ve stejné době za činnost v informbyrovských strukturách byly v rámci jejich národních skupin ojedinělými excesy. To samé platilo o Muslimech v Bosně – žádná osoba této národnosti se v listopadu 1982 nenacházela ve výkonu trestu za protistátní činnost. Znepokojení nebylo na místě ani v případě tří osob slovanského původu vězněných za podobná provinění v Makedonii. Dvě z nich byly odsouzeny relativně dávnou. Srbské nacionalistické koncepce, za jejichž prosazování se

31 Muslimský duchovní, učitel náboženství.

v roce 1980 dostal do vězení třetí delikvent, nepředstavovaly tehdy pro stabilitu nejjihnější části jugoslávské federace větší hrozbu.

Varovně jistě působil dlouhodobě vysoký a nesnižující se počet politických vězňů chorvatského původu, zejména těch, kteří byli odsouzeni za protistátní činnost. Tento stav nepochybně odrážel jak přetrvávající nespokojenost významné části chorvatské společnosti s existující společenskou realitou, tak vysokou vitalitu chorvatského nacionálního, možná spíše nacionalistického programu. Pro mocenské elity bylo skličujícím poznáním, že mnoho Chorvatů pracujících na Západě nejen oslovovaly programové koncepce či slogany exilových organizací, ale především že se nepřehlédnutelná část gastarbeiterů chorvatského původu neváhala do jejich činnosti aktivně zapojit. Počet osob souzených za tyto skutky ovšem na počátku 80. let nerostl. Protikomunistický exil byl tehdy sice schopen připoutávat pozornost nemalé části chorvatských gastarbeiterů, ale současně se mu nedařilo tyto aktivity ve větší míře přenášet do vlasti. Exekutivní elity se tak mohly utěšovat tím, že politická kriminalita je v chorvatské společnosti především spjata s fenoménem gastarbeitřů a je víceméně nezbytnou daní za jinak pro SFRJ z mnoha ohledů výhodný vývoz pracovní síly.

S uvedenými trendy mohly být jugoslávské elity, pokud by neexistoval kosovský (albánský) problém, relativně spokojeny. Po odečtení osob albánského původu klesl totiž za období let 1980–1982 počet politických delikventů skoro o čtvrtinu (ze 197 na 154). Takové úvahy však nebyly v žádném případě na místě. Masové a bouřlivé protesty, které z pohledu mocenských špiček náhle a nečekaně vzplály v březnu 1981 v Prištině, významným způsobem ovlivnily celý další vývoj země a zákonitě i počet, etnickou strukturu politických vězňů a délku jejich trestů.

Dřívější benevolentní přístup represivních a justičních orgánů k albánské nelegální opozici vzal po prvních nepokojích naráz za své. Rychle byly odsouzeny desítky osob, které se do protestů zapojily. Rozsudky odkazovaly na nejprísnejší články trestního zákoníku. Přestože policejní složky prováděly masové represe, zůstával soudní postih vzhledem k počtu osob, které se protestů účastnily, v zásadě namátkový. Týkal se podle všeho zjištěných organizátorů nepokojů, dále protestujících, kteří se zapojili do násilných excesů, a ovšem také náhodně vybraných osob. Případy mnoha desítek dalších, kteří porušili zákon podobným způsobem, byly předávány do přestupkového řízení.³² V něm mohl soudce udělit maximální sankci

32 Podle svazového ministra vnitra Franja Herljeviće bylo od propuknutí nepokojů v březnu 1981 do února 1982 v Kosovu za účast na demonstracích a další přečiny politického charakteru potrestáno v přestupkovém řízení asi 1 200 osob. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 1789, prepis stenogra-

tříměsíční odnětí svobody. V dokumentaci je registrováno zhruba sto Albánců, odsouzených trestním soudem za organizaci demonstrací nebo účast na nich.

Hlavním cílem narychlo organizovaných soudních procesů bylo odstrášení radikální části albánské společnosti.³³ S tím souvisely i relativně vysoké tresty ukládané ve spěšně vedených procesech. Značný rozptyl délky trestů zřejmě koresponduje s mimořádnými poměry, absencí sjednocující soudní praxe, chybějící politickou instrukcí a možná i osobním postojem členů soudních senátů k nepokojům. Relativně mírnější tresty pohybující se okolo tří až čtyř let dostávali mladší řadoví demonstranti, kteří nebyli zapojeni do ilegálních organizací. I tak délka sankce u navenek podobných případů kolísala. Osmadvacetiletý učitel zatčený při demonstracích byl zbaven svobody na půldruhého roku, devatenáctiletý středoškolský student zadržený při protestech měl ve vězení strávit šest let. Odsouzení, které soud potrestal jako iniciátory či organizátory demonstrací, museli počítat s větším postihem. Třinácti lety vězení byl potrestán třiadvacetiletý vysokoškolák. Soud ho uznal vinným, že při prvních studentských nepokojích v Prištině v březnu 1981 organizoval demonstrace a ničil vybavení studentských kolejí. Ještě o rok delší dobu měl za mřížemi strávit jeho jen o rok starší vrstevník, který již pracoval jako učitel v provinčním Glogovci. Byl potrestán především za to, že v tomto městečku zorganizoval demonstraci, na kterou odvedl žáky své školy.³⁴

Vedle stovky delikventů potrestaných za účast na kosovských demonstracích se ve vězení v listopadu 1982 nacházelo dalších 72 Albánců odsouzených za delikt politické povahy. Dílem šlo o osoby, které nastoupily výkon trestu před rokem 1981. Další skupinu tvořili makedonští a černohorští Albánci. Jedenáct mužů albánského původu, začalo být vyšetřováno, když vykonávali základní vojenskou

fického záznamu schůze Svazové rady pro ochranu ústavního pořádku z 16. 2. 1982, vystoupení F. Herljeviće.

Pro ilustraci uvádíme i postup represivních složek proti protestujícím po demonstracích, které proběhly začátkem dubna 1982 v Prištině a několika dalších kosovských městech. Odhadem se do nich zapojilo asi 1 500 osob. Policie zatkla 194 demonstrujících, 132 zadržených bylo potrestáno v přestupkovém řízení. Trestní řízení bylo zahájeno vůči 52 osobám, na 40 z nich byla uvalena vyšetřovací vazba. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 1789, zpráva svazového ministerstva vnitra o bezpečnostní situaci v SFRJ z 26. 4. 1982.

33 K tomu srov. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 117, podkladový materiál ke schůzi předsednictva SFRJ 14. 1. 1982.

34 Vysoké tresty vězení, které soudy v Kosovu v této době nad albánskými účastníky nepokojů vynášely, kritizovali jako nepřiměřené i členové nejvyšších mocenských grémií SFRJ. Viděli v nich snahu kosovské justice kompenzovat donedávne velmi blahovolné zacházení s aktivisty albánského národního hnutí. Srov. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 1787, usnesení Svazové rady pro ochranu ústavního pořádku z 21. 8. 1981.

službu. Sedm z nich (a jeden aktivně sloužící poručík albánské národnosti) bylo odsouzeno za verbální delikt. Vina zpravidla spočívala v tom, že obvykle v kruhu dalších vojáků vyjadřovali sympatie protestujícím v Kosovu, eventuálně tyto a další obdobné myšlenky sdělovali v soukromých dopisech. Tresty se pohybovaly kolem tří až čtyř let odnětí svobody. Procesy se čtyřmi dalšími vojáky v základní službě signalizovaly pro velící složky armády velmi nepříznivou hrozbu v podobě konspirativních sítí vojáků albánského původu s již koncepčně vytvářenou organizační strukturou a s jasně stanovenými cíli.³⁵ Do června 1982 pravomocně odsouzení čtyři albánské mladíci byli tedy předzvěstí rychle se blížících zásadních problémů.³⁶ Jeden z nich byl potrestán pěti lety odnětí svobody za pokus vytvořit v posádce v Makedonii, kde sloužil, tajnou skupinu. Obdobnou sankci si u soudu vyslechli i tři vojáci albánského původu společně sloužící ve Slovinsku. V jejich případě se nepodařilo prokázat podvratnou protistátní činnost, a tak byli odsouzeni za „šíření albánské iredenty“.

Zbývající větší skupinu politických vězňů albánského původu tvořily osoby odsouzené krátce po propuknutí nepokojů v Kosovu za členství v nelegálních organizacích. Policejní složky již dříve disponovaly aspoň kusými informacemi o některých členech konspirativních sítí a po březnových demonstracích tyto osoby pozatýkaly a rychle je předvedly před soud. Relativně nízká výše trestů (většina se pohybovala mezi čtyřmi až sedmi lety odnětí svobody) naznačuje, že nešlo o aktivisty, kteří by hráli v albánské ilegalitě klíčovou roli.

Účastníci protestů v Prištině tvořili jen část potrestaných. Lokace místa, kde další odsouzení spáchali podobný delikt, jasně ukazuje, že nepokoje propukly ve většině lokálních center Kosova. Represivní orgány jim musely čelit i v některých menších městech, respektive městysech. Mezi potrestanými tak např. nacházíme demonstranty z Kačaniku, Dečan, Podujeva, Uroševce, Glogovce, Istoku či Prizrenu. Je současně možné, že exekutivní moc, aby rozšířila dopad zastrašujícího efektu vynesených rozsudků, záměrně vybrala k exemplárnímu potrestání vždy jednoho či několik protestujících z různých míst.

35 K tomu srov. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 1798, podkladový materiál pro schůzi Svazové rady pro ochranu ústavního pořádku, 9. 7. 1986. Podle této zprávy bylo pro sympatie s kosovskou revoltou od roku 1981 do 1. 6. 1986 soudně potrestáno 11 aktivních armádních důstojníků albánského původu.

36 AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 125, podkladový materiál pro schůzi předsednictva SFRJ 28. 4. 1982: Informace o nepřátelské činnosti v Jugoslávské lidové armádě na bázi albánského iredentismu.

Typickým rysem protestů byla masovost, spontánnost a přerůstání v násilný živelný odpor vůči státní moci. Značný počet kosovských Albánců se ocitl ve vězení za násilné činy v průběhu demonstrací, útoky na skupiny vojáků a především za napadení policejních vozidel či dokonce jejich kolon. Ještě neplnoletého středoškolačka poslal soud na dva roky do vězení pro mladistvé za to, že během demonstrací v Podujevu holí rozbíjel výklady obchodů. Dva, ještě ne třicetiletí rolníci ukradli ve vesnici Resnik v západní části Kosova bystu jednoho ze srbských hrdinů partyzánského odboje. Byli potrestáni čtyřmi a pěti lety odnětí svobody. Docházelo však i k mnohem závažnějším excesům. Při jedné demonstraci v Prištině najžděl dvacetiletý dělník nákladním automobilem do kordonu policie. Následně se pokusil zvednout a na členy zásahových jednotek hodit zpět nevybuchlý granát se slzným plynem. Ten mu však explodoval v ruce. Soud možná přihlédl k tomu, že mladík ztratil při výbuchu několik prstů, a vyměřil mu relativně nízký čtyřletý trest. O tři roky déle měl ve vězení zůstat čtyřiašedesátiletý zámečnický zloděj, který odcizil ze zapáleného policejního vozidla samopal. Nejzávažnější incident se odehrál ve vesnici Besinje poblíž Prištiny, kde zhruba pětisetřicetletý dav albánských výrostků a neplnoletých mladíků 2. dubna 1981 napadl několik projíždějících policejních automobilů. Útočníci házeli na kolonu kameny, jeden automobil zapálili, z dalšího nákladního vozidla odnesli značné množství zbraní. Za tento incident se do vězení dostalo třináct mladistvých a jeden sotva plnoletý osmnáctiletý středoškolský student, označený za organizátora útoku. Soud mu udělil exemplární trest sedmi let vězení. Ostatní, mezi kterými byli také tři patnáctiletí a čtyři šestnáctiletí Albánci, dostali tresty mezi jedním a třemi lety odnětí svobody.³⁷

Politických vězňů albánského původu měli specifický profesní profil i věkovou strukturu. Převládali mezi nimi mladiství a sotva zletilí muži (ročníky narození 1960–1966), kterých bylo vězněno 60. Spolu s osobami, jejichž věk se pohyboval mezi 22 a 27 lety, jich bylo celkem 98. Tvořili tedy výrazně větší polovinu všech Albánců vězněných v roce 1982 z politických důvodů. Výrazně malý byl v této skupině podíl osob, které se narodily před skončením druhé světové války. Tyto osoby tvořily jen necelých 14 % albánských politických vězňů.

Věkové struktúře odpovídal i profesní profil politických vězňů albánského původu, který byl viditelně odlišný od podobných charakteristik chorvatských či

37 V následujících letech počet mladistvých Albánců odsouzených za politické delikty k nepodmíněnému trestu vězení dále rostl, na jaře 1984 jich bylo ve vězení kolem stovky. Mocenské elity SFRJ tento trend oprávněně považovaly za jeden z příznaků nepříznivého vývoje situace v Kosovu. Srov. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 1791, přepis stenografického záznamu ze schůze Rady pro ochranu ústavního pořádku, 13. 9. 1984, vystoupení S. Dolance.

srbských politických delikventů. Mezi vězňenými Albánci jednoznačně převládali středoškolští a vysokoškolští studenti. V listopadu 1982 jich bylo ve vězení 74. Druhou nejpočetnější skupinu představovali dělníci, kterých se podle našich propočtů ve vazbě nacházelo 44. Údaje nepřímou potvrzují, že hybnou silou albánské národního hnutí v Kosovu byly tehdy mladší generace městského obyvatelstva. Většina albánské populace tak zachovávala na počátku 80. let k bouřlivým událostem v kosovských městech pasivní či vyčkávací postoj. Mezi uvězněnými bylo totiž jen sedm rolníků. V této době přitom zemědělci nadále tvořili absolutní většinu kosovské populace. Mezi vězňenými nechyběli ani absolventi vysokých škol. Podle našeho soudu bylo pro tehdejší situaci v kosovské společnosti příznačné, že mezi nimi nenalzáme ani lékaře, ani inženýry; dominovala humanitní inteligence. Setkáváme se s novinářem, překladatelem a čtyřmi právníky, jednoznačně nejpočetněji byli zastoupeni učitelé. V seznamech jich nacházíme dvacet – učitele základních a středních škol i dva ředitele. Mezi nimi byli jak učitelé nedávno aprobovaní, tak lidé narození před rokem 1945. Krátké charakteristiky trestných činů, za které byli odsouzeni, naznačují, že právě z této skupiny inteligence se počátkem 80. let formovalo vůdčí jádro albánského národně osvobozenického hnutí.

Počet žen vězňených v roce 1982 v SFRJ z politických důvodů zůstával přibližně stejný, tedy takřka zanedbatelný. Ve výkonu trestu zůstávaly jedna Chorvatka, jedna Srbka a jedna Bulharka, vězňené již v roce 1980. První dvě pomáhaly v trestné činnosti svým manželům, Bulharka byla odsouzena za pomlouvání SFRJ. K nim přibyla kragujevacká knihovnice bulharského původu odsouzená za špionáž. Kosovské nepokoje nově přivedly mezi politické vězňe i čtyři ženy albánského původu. Příběh jedné z nich, odsouzené za obsah dopisů posílaných příteli do kasáren, jsme již nastínili. Další dvě velmi mladé dívky (ročníky narození 1961 a 1962) byly odsouzeny za účast na demonstracích v Istoku a Glogovci. První z nich, středoškolskou studentku, poslal soud do vězení na dva roky. Druhá, nezaměstnaná písářka, dostala trest o rok vyšší, neboť se podílela i na organizaci nepokojů. Poslední z albánských žen byla o generaci starší středoškolská profesorka. Tři roky odnětí svobody dostala za členství v ilegální organizaci.

Analogickou souhrnnou informací o osobách vězňených v Jugoslávii z politických důvodů zpracovanou v některém z dalších roků jsme při sondážních výzkumech v rozsáhlém fondu Předsednictva Jugoslávie zatím nenašli. Poznatky, na které jsme narazili, se zpravidla týkají jednotlivých osob či skupin politických vězňů a – nejčastěji – delikventů albánského původu, kteří mezi politickými vězňi v Jugoslávii začali stále více převládat. Ve zprávě ministerstva spravedlnosti týkající

se politické kriminality se uvádí, že k 1. červenci 1985 bylo v SFRJ ve výkonu trestu 446 osob odsouzených z politických důvodů. Pokud je tento údaj relevantní, pak za tři roky stoupl počet politických vězňů o 104 osoby. Výrazně se přitom mezi nimi zvýšil podíl Albánců. Mezi osobami odsouzenými v letech 1981–1985 za politický delikt bylo až těžko uvěřitelných 87 % Albánců.³⁸ Tento trend pak v následujících letech pokračoval. Podle další zprávy se k 31. březnu 1987 ve výkonu trestu nacházelo již 663 osob. Početně mezi nimi nadále jednoznačně převládali Albánci. Mělo jich být 486, tedy 73 %.³⁹ Počet politických delikventů jiných národností i jejich etnické rozvrstvení zůstávalo zhruba na stejné úrovni jako v roce 1982.⁴⁰ Tak jako v roce 1982 zůstával mezi nimi nápadně vysoký počet Chorvatů a stejně nápadně nízký (z hlediska jejich podílu v populaci SFRJ) počet Srbů a ovšem také Slovinců.

Debaty vedené na nejvyšší úrovni o trvale stoupajícím počtu z politických důvodů vězněných Albánců ukazovaly bezradnost jugoslávské mocenské elity. Její členové nevěděli, jak odporu v Kosovu čelit. Uvědomovali si, že s růstem počtu uvězněných osob stoupá nespokojenost albánské populace, přičemž zatýkáním rozbité organizace se rychle obnovují a vznikají další.⁴¹ Velmi dobře také věděli, že není možné takové množství internovaných od sebe navzájem izolovat a přeplněné věznice⁴² se pro albánskou rezistenci stávají místem pro indoktrinaci nových sym-

38 AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 205, Informace o rozsudcích týkajících se příslušníků albánské národnosti odsouzených po kontrarevolučních událostech v SAP Kosovo kvůli trestným činům proti základům socialistického samosprávného společenského zřízení a bezpečnosti SFRJ z 23. 7. 1985. Členové předsednictva SFRJ, kteří tuto informaci obdrželi v souvislosti se schvalováním návrhu na vyhlášení široké amnestie k 40. výročí vítězství nad fašismem, velmi energicky varovali před politickými škodami, které by případné uniknutí tohoto údaje mohlo vyvolat. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 205, přepis stenografického záznamu ze schůze předsednictva SFRJ 2. 5. 1985, vystoupení B. Mikuliće, J. Vrhovce, V. Djuranoviće.

39 AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 273, podkladový materiál pro schůzi předsednictva SFRJ dne 7. 10. 1987.

40 Podle citovaného materiálu mělo být ve výkonu trestu k 31. 3. 1987 486 Albánců, 10 Bulharů, 3 Černohorci, 91 Chorvatů, 7 Jugoslávců, 10 Makedonců, 19 Muslimů, 2 Maďaři, 1 Rom, 1 Rus, 1 Rusín, 2 Slovinci, 31 Srbů, 1 Slovák a 3 ostatní. Srov. AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 273, podkladový materiál pro schůzi předsednictva SFRJ dne 7. 10. 1987.

41 AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 1810, přepis stenografického záznamu ze schůze Svazové rady pro ochranu ústavního pořádku 13. 2. 1986, vystoupení P. Matije a S. Dolance.

42 Lazar Mojsov situaci ve vězeních charakterizoval slovy, že „pokud nejsou peklem, tak jsou rozhodně očištěm.“ AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 273, přepis stenografického záznamu ze schůze předsednictva SFRJ 7. 10. 1987.

patizantů. Zlověstně působil i fakt, že mezi nově odsouzenými politickými delikventy z Kosova byla polovina recidivistů.⁴³

* * *

Jak jsme již výše konstatovali, náš článek je výsledkem pilotního výzkumu doposud historickou vědou nepovšimnuté problematiky. Nečiníme si proto ambice v této fázi shromažďování dokumentace a její nutně pouze parciální analýzy předkládat obecnější závěry a hodnocení. Dílčí shrnující postřehy a teze jsme zařadili do výkladu. Provedený výzkum ukazuje vysokou výpovědní hodnotu významné části písemností, které v souvislosti s fenoménem politické delikvence vznikly činností předsednictva SFRJ, kolektivní hlavy federace. V příslušném archívním fondu schraňované dokumenty nezaznamenávají pouze charakter a proměny institucionálních represí nelegálních politických aktivit, ale mohou napomoci ozřejmit řadu souvislostí spjatých mimo jiné s vývojem národnostních vztahů v SFRJ či každodenním životem jejích občanů. Významným zdrojem poznatků se v této souvislosti mohou například stát písemnosti spojené s vyřizováním žádostí politických vězňů o milost, o kterých členové předsednictva SFRJ rozhodovali nejméně dvakrát ročně.

43 AJ Beograd, f. 803, PSFRJ, k. 439, přepis stenografického záznamu porady o Kosovu z 2. 4. 1986, vystoupení S. Dolance a N. Ljubičiće.

SUMMARY

This study represents one of the pilot attempts at analyzing the state, intensity, and development of institutional political repression in Yugoslavia in the first years after the death of Josip Broz Tito. It is primarily based on a detailed analysis of two compendious internal documents created for the top leaders of the SFRY, which register persons imprisoned in Yugoslavia for political reasons in November 1980 and in November 1982. On the basis of a detailed analysis of these two voluminous documents it registers the numbers of political offenders and the categories of crimes for which they were imprisoned. It also captures and evaluates the regional affiliations of persons who were imprisoned for political reasons. It additionally takes into account their ethnic identity, age, gender, and the level of sanctions applied against them, and it registers what changes had taken place in these indicators in 1982 in comparison with the situation two years earlier.

Analysis of the above-mentioned documentation supported the following key conclusions. The number of persons imprisoned for political reasons in Yugoslavia in the autumn of 1982 was around 220. Less than half of the offenders were sent to prison due to less serious verbal offenses (insulting the socialist federal state and its representatives, defamation of nationalities or confessions, etc.), while more than half were there for active, purposeful anti-state activities. From the perspective of local and ethnic affiliations, Serbs and Croats, as members of the two most numerous ethnic groups of the SFRY, were most frequently represented among the political prisoners, both absolutely as well as proportionally to their representation in the population. A closer analysis then shows that the Croatian resistance movement, which was effectively linked to emigrant organizations, was much more agile and dangerous for the political elite in Yugoslavia. The analysis also showed a small and quite minor degree of political delinquency in the Macedonian and Slovenian communities, and even among Bosnian Muslims. A minimal number of persons who had been imprisoned for political reasons also came from the Serbs living in Croatia.

Similar results were obtained in some respects from the analysis of data on political prisoners from November 1982. Thus, women continued to be sent to prison for political reasons only sporadically, and judicial repression against persons who favored the Soviet model of socialism over the Yugoslav model showed a declining trend. The fundamental difference, which was also reflected in the increase in the overall number of political prisoners in the SFRY by 120 persons represents a sharp increase in the number of political offenders of Albanian origin. Their numbers multiplied as a result of repressive measures against participants in protests in Kosovo, which began in March 1981 and culminated in a long-lasting Albanian revolt. In November 1982 they made up around half of the persons

who were imprisoned in Yugoslavia for political reasons. At the same time, most of them were persons who were barely adults or who were still underage. The sanctions imposed on them by courts were very severe in many cases. In the following years, the share of Albanians among political prisoners continued to rise steeply and right before the breakup of the Yugoslav Federation they represented nearly 75 %.

RECENZE / BOOK REVIEWS

Krasimira MARCHOLEVA,
Istorija na pražkoto studentsko družestvo „Balgarska sedjanka“ (1880–1954),
Veliko Tärnovo, Faber 2021, 259, [1] s.,
ISBN 978-619-00-1373-0.

Bulharská historička Krasimira Marcholeva (Marholeva), žijící a působící již řadu let v Praze, vydala svou první, bulharsky psanou monografii, jejíž počestěný název by zněl *Dějiny pražského studentského spolku Bulharská sedjanka (1880–1954)* (tentoto i další překlady jsou mé; M. Č.). Je zvláštní, že samostatného vědeckého zpracování se tato vzájemnostní organizace dočkala teprve nyní (ostatně právě tato skutečnost byla pro autorku „základním motivem“, který rozhodl o volbě vlastního tématu knihy, vznikající bez přestávky celé jedno desetiletí; srov. s. 19, 21), ač průpravné historické přehledy a kronikářsky pojaté články vznikaly již dříve.¹

1 Za průkopnickou lze považovat stať hlavního inspektora bulharského ministerstva školství Petra Kjurkčieva, původně určenou pro plánovaný sborník k půlstoletému jubileu existence spolku (1930), z jehož realizace nakonec sešlo, a přeloženou do češtiny Antonínem Frintou: Pet[ã]r KJURKČIEV, *Bulharská sedjanka ve svém vývoji*, Česko-bulharská vzájemnost 2, 1935, č. 1, s. 7–8, č. 2, s. 21–23, č. 3–4, s. 33–40; s nepatrným krácením ji opět vydala Marie MOTEJLOVÁ-MANOLOVA [ed.], *Uchováno v paměti. Bulharská sedjanka a její pokračovatelé v českých zemích*, Praha 2006, s. 21–37. Sám jsem počátky organizace popsal a v dobových souvislostech česko-bulharských vztahů vyložil ve studii věnované jedné ze zakladatelských osobností spolku – Vladislavu Šakovi. Srov. Marcel ČERNÝ, *Matematik s básnivou duší. Nad bulharistickým dílem Vladislava Šaka (1860–1941)*, in: Marcel Černý – Dobromir Grigorov (eds.), *Roljata na českata inteligencija v obštestvenija život na sledosvoboždenska Balgarija / Úloha české inteligence ve společenském životě Bulharska po jeho osvobození*, Praha 2008, s. 220–257; Kjurkčievovu zásadní stať autorka sice cituje v textu, ale položka chybí v závěrečné Bibliografii (s. 239–255), ostatní dvě publikace jsou zcela opomenuty. – K. Marcholeva některé části vznikající monografie publikovala již dříve v odborném tisku či konferenčních sbornících, např. Krasimira MARCHOLEVA, „Balgarska sedjanka“ – *kulturen anklav v „slavjanskija Jerusalim“*, in: Christina Dejkova – Vladimír Penčev (ed.), *Balgarskata bochemistika dnes. Dokladi ot Nacionalnata naučna konferencija „Balgarskata bochemistika dnes“*, Sofija 2012, s. 302–316; Eadem, *Štrichi ot dejnostta na pražkoto akademično družestvo „Balgarska sedjanka“ v meždvoenna Česhoslovakija (1919–1938)*,

Bulharská sedjanka² nebyla prvním pražským spolkem sdružujícím Bulhary a Čechy (měla počátkem 60. let 19. století svého předchůdce ve spříseženeckém Pobratimu). Z českých bulharofilů stál u jejího zrodu matematik a pozdější překladatel z bulharštiny Vladislav Šak. V Praze se stýkal s tehdejšími bulharskými studenty, kteří sice po osvobození Bulharska ještě neměli svůj vlastní pražský spolek, avšak mnozí z nich už svými neoficiálními schůzkami (např. v hospodách) „spolkařili“ a brzy uzrála i myšlenka na založení vzájemnostního sdružení.

Počátkem existence *Bulharské sedjanky* byla schůzka v pražském hostinci U Seidlerů v říjnu 1880. V jejím průběhu byl schválen název, jež vymyslel Ilija Iliev, a stanovy spolku, které vypracoval akademický malíř Jan Václav Mrkvička. Výměrem z 9. prosince 1880 pražské policejní komisařství Mrkvičkovi sdělilo, že c. k. místodržitelství v Praze rozhodnutím ze 4. prosince toho roku povoluje ustavení spolku Bulharská sedjanka. Na 18. prosince 1880 byla do téhož hostince znovu svolána schůze, kde byl zvolen první spolkový výbor: předseda – student chemie Vasil Atanasov Ivanov, podpředseda – Karel Lukáš, tajemník – filolog Aleksandăr Teodorov-Balan, zapisovatel – V. Šak, knihovník – Pavel Zlatov, pokladník – Aleksandăr Conev.³ Jak vzpomíná A. Teodorov-Balan,⁴ spolek musel vést oficiální jednání pouze česky, ale příležitostně bylo povoleno mluvit i bulharsky a promluva byla zástupci pražského policejního komisařství tlumočena. Sám komisař, národností Čech, byl prý přesvědčen o neškodnosti bulharského jazyka, a tak v jeho užívání nebránil. Zápisy ze schůzí vedl český jednatel – již jmenovaný V. Šak. Program

Istoričeski pregled 69, 2013, kn. 3–4, s. 109–132; Eadem, *Pražkoto studentsko družestvo „Balgarska sedjanka“, balgarskijat nacionalen vāpros i češkata obštesvenost (1901–1914)*, in: Vladimír Penčev (ed.), 20 godini „Bochemija klub“. Jubileen sbornik, Sofija 2014, s. 289–300; Eadem, *Novi štrichi kām dejnostta na pražkoto akademično družestvo „Balgarska sedjanka“ po vreme na mandata na balgarskija pālnomošten ministār v Čechoslovakija Boris Vazov (1927–1932 g.)*, Slavjanski dialozi 15, 2018, č. 21, s. 21–36.

2 Bulharismus „sedjanka“, etymologicky i sémanticky odpovídající českému „sedánka“, znamená přátelské (zpravidla večerní) posezení venkovanů, při němž se často zpívalo, popíjelo, dralo peří (v užším smyslu přástky či táčky) nebo příjemně vyprávělo a besedovalo, název organizace bychom tedy mohli přeložit i jako Bulharská beseda.

3 Srov. Balgarski glas 2, 1881, č. 10, 22. 1., s. 4; cit. dle Aleksandăr TEODOROV-BALAN, *Kniga za mene si*, Sofija 1988, s. 156.

Funkce se zřejmě rychle měnily. Např. jako pokladník se objevil i K. Lukáš, jméno V. Šaka je rovněž spojováno s funkcí sekretáře, resp. jednatele apod. Srov. F. [= Antonín FRINTA], *60 let Bulharské Sedjanky*, Česko-bulharská vzájemnost 7, 1940, č. 5, s. 1.

4 Aleksandăr TEODOROV-BALAN, *Ze studentských vzpomínek* [VIII. 1879–VII. 1882 v Praze], in: Theodor Syllaba – Sáva Heřman, A. Teodorov-Balan na univerzitě v Praze, Praha 1987, s. 146–147.

spolku byl zaměřen na poznávání bulharské země a její kultury, na cvičení a zdokonalování v bulharském jazyce, na pěstování vzájemnosti mezi členy formou osvětových přednášek i zábavních večírků. Zároveň sdružení mělo být jakýmsi emigračním „bulharským ohniskem“, jež bude Bulhary připravovat pro práci ve vlasti, a současně organizací, která zaručí koordinaci všestranné spolupráce bulharských studentů s českou veřejností a s českými akademickými kolegy.

V Bulharské sedjance nabytá znalost bulharských reálií a jazyka a přátelské styky s V. Atanasovem zřejmě u Šaka spolurozhodovaly o jeho dalších osudech a bulharistické orientaci: jak podotkl Josef Páta, Šak byl ke svému zájmu o mladé knížectví přiveden díky kontaktům s bulharskými studenty v Čechách jako naši ostatní četní krajané, kteří po osvobození Bulharska v 80. letech 19. století přišli do nejjihnějšího slovanského státu, aby „tu našli svou existenci a částečně také splatili dávný český dluh za obětavou a významnou kulturní činnost cyrilometodějskou u nás“.⁵

Monografie K. Marcholevy je přehledně členěná a analytickou předmluvu *Studentská směrovka v bulharsko-českých vztazích* (s. 7–9), pochvalně hodnotící celou práci jako přínosnou a aktuální, k ní napsal přední znalec vzájemných kontaktů, antropolog, folklorista, bohemista a slavista Vladimír Penčev.

Autorčin *Úvod* (s. 11–22) shrnuje dosavadní přehled odborného bádání o historii spolku, seznamuje s hlavními osobnostmi jak ve spolku působícími (u Michaila Arnaudova by bylo na místě uvést více charakteristik než pouhé „folklorista“ – vedle etnografických zájmů má za sebou především ohromné literárněhistorické dílo), tak se jím zabývajících jakožto svým odborným předmětem (v souvislosti s charakteristikou spolku jakožto „fašistického“ [s. 14], formulovanou Zdeňkem Urbanem, by bylo záhodno odkázat k přesnému místu citátu, nikoli jen k monografii⁶). Jak vidno, K. Marcholeva se ve svých dějinách musela vyrovnat s řadou dobových klišé, mýtů a ideologemat, aby našla moderní, objektivně vyrovnaný narativ, což i vzhledem k faktu, že je sama Bulharka, nemuselo být vždy jednoduché.

První kapitola *Bulharská inteligence v českých zemích a počátek bulharsko-českého mezikulturního dialogu (50.–70. léta 19. století)* (s. 23–46) seznamuje s prů-

5 Josef PÁTA, *Profesor Vladislav Šak osmdesátníkem*, Česko-bulharská vzájemnost 7, 1940, č. 3, s. 1 (celý text 1–4).

6 Zřejmě šlo autorce o tento citát: „[...] Bulharská Sedjanka se začala politicky orientovat doprava, stávat se jakýmsi „vládním“, oficiálním bulharským spolkem, v němž bylo pro pokrokové studenty méně a méně místa. Tento proces vyvrcholil pak za první republiky, za které se spolek posléze za vydatné podpory vyslanectví i naší policie změnil ve spolek vysloveně fašistický [...]“. Srov. Zdeňk URBAN, *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, Praha 1957, s. 52.

kopníky vzájemných vztahů, kteří u nás působili v období do osvobození Bulharska z osmanské nadvlády (zevrubnějši pozornosti se dostalo Ivanu Šopovovi, Natanailu Ochridskému, Vasilu D. Stojanovovi,⁷ Atanasi Ilievovi, studentům spojeným se středními školami v Táboře, Písku, Hradci Králové aj. Velice agilním bulharským studentem v Praze, jehož význam v přehledu přišel až příliš zkrátka (jeho jméno se jen mihne na s. 26), byl Konstantin Dimitriev Petkovič, autor cestopisů, publicistických textů i průkopník překladu české poezie do bulharštiny (díky kontaktům s I. I. Sreznevským, V. Hankou a P. J. Šafaříkem se jako první Bulhar pokusil o překlad *Libušina soudu* a o ukázky z *Rukopisu královédvorského*, tedy ještě před překladatelskými počiny I. Šopova a R. Žinzifova).⁸

Úkol podobný tomu, který si předsevzala K. Marcholeva, zpracovala v nedávné době historička Teodorička Gotovska-Henze v rozsáhlé, širěji koncipované bulharsky psané studii, jejíž překlad by zněl *Modernizace bulharského vzdělávání v kontextu vzájemné slavistické výměny (do roku 1878)*.⁹ Autorka se soustředila na rozvoj moderního počátečního vzdělávání v bulharských zemích v předosvobozeneckém údobí, zasazený do širšího kontextu bulharsko-rusko-českých slavistických kontaktů. Došla k pozoruhodnému zjištění, že ačkoliv byl individuální odborný profil tehdejších představitelů bulharské inteligence povětšinou skromnější, dokázali tito „čestní odchovanci“ dobře splnit své společenské poslání a cestou osvěty – iniciovanou právě oplodňujícím českým prostředím – se spolupodíleli na formování mladé nacionálně uvědomělé elity ve své domovině a rovněž se zapojili do duchovní výchovy intelektuálního dorostu. Podobný závěr vyvozuje z účasti Bulharů v českých spolcích a zájmových organizacích (Sokol, Umělecká beseda, pražský tajný spolek Pobratim, tábořský čtenářský spolek Postojanstvo aj.) i K. Marcholeva

7 V souvislosti se Stojanovem bych upozornil na syntetizující, zásadní studii o jeho vazbách k českému prostředí, jež je úvodem k prvnímu svazku jeho moderních sebraných spisů: Dočo LEKOV – Venceslava BECHINJOVA, *Nepoznatijat Vasil Dimitrov Stojanov*, in: Vasil D. Stojanov, *Sačinenija*. Tom I, Sofija 2001, s. 5–42.

8 Podrobněji o Petkovičovi srov. Ivan DOROVSKÝ, *První překlady Rukopisu Královédvorského a Zelenohorského do makedonštiny: (Kapitola z dějin makedonsko-českých kulturních styků)*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. Řada literárněvědná D 22, 1975, č. 20, s. 243–259; Idem, *České země a Balkán. Kapitoly z dějin česko-makedonských a makedonsko-českých styků*, Brno 1974, s. 49–72; Zdeněk URBAN, *K významu díla K. D. Petkoviče*, in: *Slavica pragensia* XXIX (AUC – Philologica 1987, č. 2–3), Praha 1989, s. 7–15; Idem, *Kām značienieto na tvorčestvoto na K. D. Petkovič*, *Ezik i literatura* 46, 1991, č. 1, s. 120–126.

9 Srov. Teodorička GOTOVSKA-HENZE, *Modernizacijata na bālgarskoto obrazovanie v konteksta na slavističnija obmen (do 1878 g.)*, in: Marcel Černý (et al.), *Sounáležitost a soudržnost k vzájemnému pozná(vá)ní: sondy z kulturních vztahů mezi Čechy a Bulhary do vzniku ČSR*, Praha 2021, s. 425–528.

v první kapitole recenzované knihy – totiž tato sdružení jsou jednak „prostředkem kulturní integrace bulharské mládeže v cizím prostředí“, jednak „představují sui generis institucionalizovanou formu kulturního transferu a bulharsko-českého mezi-kulturního dialogu“ (s. 45).

Druhá kapitola *Vznik a kulturně-společenská činnost Bulharské sedjanky v letech 1880–1914* (s. 47–119) podrobně popisuje „zrození“ první oficiálně povolené bulharsko-české studentské organizace v českých zemích a první desetiletí její existence. Nově byla na základě archivních dokumentů odhalena bezprostřední návaznost Bulharské sedjanky na aktivity pražské studentské skupiny Zora, kterou vedl A. Teodorov-Balan (s. 50). Sedjanka se velice rychle zapojila do kulturního života Prahy, její členové všemožně propagovali bulharskou kulturu, sblížovali se s českými bulharofilskými kruhy (Josef Jakub Toužimský, Eliška Krásnohorská, Jan Neruda, Josef Barák, Adolf Heyduk, skladatel Mořic Stanislav Anger), pořádali jazykové kurzy, přednášeli, spolupracovali s ostatními českými a slovanskými studentskými sdruženími, organizovali literárně-hudební večery, zasvěcené význačným Bulharům (L. Karavelovovi, G. S. Rakovskému, Ch. Botevovi, P. R. Slavejkovovi, Paisiji Chilendarskému, bratřím Miladinovovým, V. Levskému, Sofroniji Vračanskému či V. Aprilovovi) nebo se angažovali ve vybudování pomníku Chadžimu Dimitrovi u příležitosti 25. výročí jeho smrti (1893), avšak návrh českého sochaře Viléma Amorta nakonec nebyl realizován (srov. s. 88). O jejich činnosti pravidelně informoval český i bulharský tisk (hlavně *Národní listy*, *Národní politika*, *Slavjanin* a *Marica*), sami Bulhaři se dokonce snažili seznamovat s českou literaturou bulharskou veřejnost prostřednictvím vlastních překladů v rámci přidruženého kroužku Prosveta, tj. Osvěta (např. A. Teodorov-Balan přeložil úryvky z děl J. Kollára, K. Světlé, V. Hálka aj.).¹⁰ Částečně se s literárními projevy Bulharské sedjanky překrývá i almanach *Jutro* vydaný ve prospěch Bulharské matice (Bálgarska majčica) v Praze roku 1883 (Marcholeva publikaci a s jejím financováním souvisejícímu sporu věnuje s. 67–74).

Na počátku 20. století se v Praze sice ocitají noví prostředníci bulharsko-české vzájemnosti, např. již jmenovaný M. Arnaudov, budoucí jazykovědec Stefan Mladenov, pěvkyně Christina Morfová, pozdější levicová politička Stela Blagoeva

10 K těm nejmenovaným, ale důležitým bych doplnil jméno učitele a prozaika Františka Procházky, známějšího pod pseudonymem Franta Župan (1858–1929), který publikoval rozsáhlou historickou novelou *Z Přeslavského dvora. Historický obraz z konce IX. století* (časopisecky 1882, knižně 1885). Prózu již z rukopisu překládal právě A. Teodorov-Balan, ale o dílo *V přeslavskija dvorec* nebyl zájem, a proto je vydal až v roce 1894 (na pokračování v prvním ročníku časopisu *Bálgarski pregled*); knižně pak překlad vyšel pod tímž názvem v ediční řadě *Drevna Bálgarija* v Sofii 1941.

či skladatel (Dvořákův žák) Dobri Christov, avšak celkově vzato, spolek nevyvíjí tak bohatou a Čechy společensky reflektovanou činnost, jako tomu bylo ve dvou desetiletích 19. století. Pozitivní je spolupráce s novou generací českých bulharofilů, např. s Václavem Klofáčem, který v českém tisku pomáhal prosazovat názor o bulharském charakteru Makedonie, dostává se ovšem do střetů s českými serbofily (srov. s. 100–104), dále s Adolfem Černým, Františkem Tichým (užívajícím pseudonym Zdeněk Broman), Alfrédem Rudolfem, Stanislavem Formanem či začínajícím Josefem Pátou. Plánovaný sborník k 30. výročí vzniku Bulharské sedjanky bohužel nakonec nespátřil světlo světa, ač se jako vzpomínkový památník mohl stát základem k budoucímu detailnímu zpracování jeho dějin (srov. s. 107). Autorka komentuje i konflikt pozdějšího oddaného zastánce Bulharska Vladimíra Síse s pražskými bulharskými studenty během balkánských válek, kdy většina české společnosti přijala prosrbskou pozici (s. 110–112); v téže době se bulharsko-srbské napětí projevovalo i v pražských kruzích slovanského studentstva (s. 114–117). Existence spolku byla po 34 letech přerušena krátce po sarajevském atentátu na Františka Ferdinanda d'Este, arcivévodu a následníka rakousko-uherského trůnu. Poslední bulharský student musel opustit hranice habsburské monarchie nejpozději na podzim roku 1916 (s. 119).

Třetí kapitola *Činnost Bulharské sedjanky v meziválečném Československu v letech 1919–1939* (s. 120–219) začíná okolnostmi obnovení spolku v pražském hostinci U Černého pivovaru 26. listopadu 1919 a nástinem jeho hlavních kulturně-spoločenských akcí v mladém slovanském státě. Jen v Praze počátkem 20. let 20. století studovalo kolem 400–500 Bulharů, bohaté základny pro novou etapu mládežnického akademického sdružení, u jehož obrody stál „honorární konzul Bulharského království v ČSR“ Vladislav Šak (tuto čestnou funkci zastával v letech 1920–1932) a poslední místopředseda Bulharské sedjanky před jejím rozpuštěním Veljo Debeljanov.

V meziválečném Československu více méně přetrvávaly předválečné negativní nálady vůči Bulharsku (i politicky byla republika více napojena na Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, jež od roku 1929 přijalo název Jugoslávie), proto tím více spolek usiloval o vytváření pozitivního obrazu („image“) Bulharů a jeho státu v československém veřejném životě a současně všichni členové Bulharské sedjanky následovali příkladu bulharských oficiálních kruhů i bulharských diplomatů v Praze, jejichž prioritou bylo zlepšení vztahů s jižními Slovy a překonání mezinárodní izolace za přispění Československa jakožto prostředníka. Spolek ve jménu tohoto bulharsko-československého a bulharsko-jihoslovanského sblížení vyvíjel mno-

hostranné aktivity, získáváje k těmto cílům i řadu českých intelektuálů a umělců (archeologa a prvního předsedu nově zřízeného Slovanského ústavu Lubora Niederleho, již zmiňované bulharisty V. Síse či J. Pátu, malíře Jana Mrkvičku, Alfonse Muchu či Ludvíka Kubu, pianistku Ludmilu Prokopovou). V této době již existovaly i další bulharské (bulharsko-české) spolky (levicové Národní studentstvo neboli Narstud a na něj navazující Vasil Levski, zemědělské spolky Rajko Daskalov a Canko Bakalov, Jednota slovanských žen, Československo-bulharská vzájemnost, disponující v letech 1934–1940 dokonce stejnojmenným vlastním tiskovým orgánem, celostátní Bulharský národní studentský svaz, brněnský Cyril a Metoděj aj.), s nimiž se Bulharská sedjanka snažila takticky spolupracovat, třebaže oba levicové spolky vznikly jako vzdoropodniky a jejich členstvo se částečně rekrutovalo z odpadnuvších „sedjankářů“ (v bulharštině „sedjankadžii“); v letech 1930–1932 část členstva, která nesouhlasila s tehdejším vedením, ze spolku vystoupila a založila – s podporou bulharského vyslanectví v Praze – pražský spolek Sv. Cyril a Metoděj, avšak na konci roku 1932 došlo po volbě nového představenstva k opětovnému sloučení obou spolků a celý spor byl urovnán (s. 186–198). V březnu 1937 Bulharská sedjanka dosáhla sjednocení s další organizací pražských Bulharů, se spolkem Vasil Levski (s. 204–205).

Pokud jde o styky s ostatními Bulhary v Praze, zvláštní vzájemnostní kapitolu představují bulharská politická emigrace po červnových událostech 1923 a pražský atentát na Rajka Daskalova koncem srpna toho roku (viz speciální podkapitolu na s. 133–149), pražská léta (1929–1938) básníka a spisovatele Kirila Christova či hvězdné působení Christiny Morfovy;¹¹ důležitým spoluhráčem spolku bylo také bulharské vyslanectví, s nímž „sedjankáři“ většinou udržovali korektní vztahy, zvláště za mandátu Dimitra Michalčeva (1880–1967) a Borise Vazova (1873–1957), kteří byli v přátelském kontaktu s prezidentem T. G. Masarykem;¹² docházelo však i k občasným konfliktům – zejména v osobní rovině –, a tak jednota spolku byla podrobována těžkým zkouškám.

U šifry „J. F.“ (s. 150, pozn. 508) se domnívám, že zprávami s bulharistickou tematikou (tou je i na uvedeném místě citovaná glosa o půlstoletí Bulharské sedjanky) do *Slovanského přehledu* přispíval publicista Josef Fiala; ostatně v rejstřících některých ročníků časopisu je šifra takto rozepsána a autor některé příspěvky podepi-

11 V Praze studovala již před válkou (1906–1909), pak žila v Brně, ve Francii a v Bulharsku a do české stolice se vrátila roku 1916, kde působila zejména ve 20. letech 20. století.

12 Téma vztahu Bulharů k Masarykovi autorka nově zkoumá ve zvláštní studii: Krasimira MARHOLEVA, „*Druhý život*“ T. G. Masaryka v Bulharsku (1937), *Studia historica Brunensia* 68, 2021, č. 2, s. 117–140.

soval i celým jménem. V souvislosti s osobností pozapomenutého básníka a propagátora literární vzájemnosti mezi oběma národy Christa Boriny (vl. jm. Caneva Mineva; 1882–1967) je škoda, že tento aktivní čechofil nebyl charakterizován detailněji s ohledem na recepci jeho díla v českém prostředí. Je pouze letmo zmíněn např. na s. 160, 171–173 (v souvislosti s divadelním skandálem – pražským uvedením Shawovy hry *Hrdinové*, v níž byli Bulhaři dehonestováni jako balkánští primitivové nedbající o hygienu¹³) či na s. 186–187 (ve spojitosti s dalším skandálem, vyvolaným nezařazením Bulharské sedjanky mezi spoluorganizátory slavnostního večera na počest K. Christova v květnu 1930). Jeho verše se např. dostaly – spolu s Christovými básněmi – do vlastenecko-apologeticky angažované antologie *Ta krásná země. Čechy v zrcadle světové poesie* z roku 1941 a jeho jméno bylo spojeno i s mnohostrannými propagačními aktivitami – v letech 1924–1931 působil jako tajemník a kulturní referent (někdy bývá funkce nazývána „tiskový přidělenec“, podle bulharského „presataše“) bulharského vyslanectví v Praze, roku 1930 se stal činným členem I. odboru Slovanského ústavu a hojně publikoval i v českém tisku.

A ještě několik dalších konkrétních poznámek: Jméno (transliterované do cyrilice) „prof. M. Vajngard“ (s. 174) by mělo být s -t na konci, neboť se jedná o slavistu Miloše Weingarta. Profesorský titul opakovaně uváděný u Josefa Páty (např. s. 124, 175, 179) je ve 20. letech anachronismem – od roku 1922 byl docentem Filozofické fakulty české Univerzity Karlovy, profesorem se stal (tamtéž) teprve až roku 1933. Renesanční osobnost Ludvíka Kuby adekvátně nevystihuje označení „folklorista a muzikolog“ (s. 162, 181), neboť byl také cestovatelem, spisovatelem (zejména cestopiscem a memoáristou) a především ve své době evropsky proslulým malířem ve stylu pozdního impresionismu a secese (ostatně samostatné výstavy jsou mu pořádány dodnes). Identifikace současného Velehradu s „někdejší stolicí

13 Mimočodem, o inscenaci Divadla na Vinohradech z dubna 1929, připravené Josefem Kodíčkem (režisér) a Josefem Čapkem (výprava), bohatě psal český tisk a z imagologického hlediska by bylo zajímavé provést hlubší recepční analýzu všech českých jevištních konkretizací této hry, jejíž originál *Arms and the Man* (1894) byl do češtiny překládán různě: *Válku a hrdinu*, *Hrdinové*, *Čokoládový hrdina*. – Např. Miloslav NOVOTNÝ, *Shaw s překážkami*, Cesta 11, 1928/1929, č. 30 (1929), s. 461; o skandální inscenaci napsal: „[...] došlo i před vinohradskou premiérou k několika výměně režisérských a diplomatických nót. Jejich výsledky byly nulou. U bulharských studentů nic neplatily výklady i úpravy režiséra J. Kodíčka, u divadla zase ne intervence a výhrůžky. A proto nakonec došlo k premiéře s ozbrojenou asistencí a s letákem, který prý byl o představení Bulhary rozdáván. Ke skutečné bouři však nedošlo, neboť naši bulharští bratři se spokojili s tím, že na jevišti jednou místo Bulharsko řekli Albánie. Řekli byste, že je to vlastenectví směšně maličerné, když lze utišiti a uspokojiti pouhou záměnou jména, nota bene, když kdekdo ví, že je to jenom záměna ad hoc! Ale vezměme v ochranu své balkánské bratry! Co my jsme takových svých vlastních bouří prožili, ač jsme byli vždycky kultivovanější než oni!“

Velké Moravy“ (s. 200) je diskutabilní, neboť z pramenů je znám jen název (Veligrad), ale nikoliv jeho přesná lokalizace. Během historického bádání býval Veligrad ztotožňován s mnoha místy na dnešní východní Moravě či západním Slovensku, nejčastěji pak se Starým Městem u Uherského Hradiště a Valy u Mikulčic. Jméno Matyáše (Matije) Murka (s. 204, 207) je spojováno s funkcí „ředitele Slovanského ústavu“, ve skutečnosti stanul v jeho čele jako historicky druhý předseda (struktura instituce odpovídala spíše malé akademii věd než ústavu v klasickém smyslu slova), navíc Murko byl již od roku 1920 profesorem jihoslovanských jazyků a literatur na Filozofické fakultě české Univerzity Karlovy (autorka uvádí titul doktorský).

Poslední kapitola, nazvaná vzhledem k zániku spolku *Epilog. Poslední léta Bulharské sedjanky (1939–1954)* (s. 220–233), je nejstručnější částí celé monografie, neboť autorka se musela omezit na pouze torzálně dochované archivní prameny. Navíc existence spolku byla omezována a citelně utlumována dvěma, téměř kontinuálně po sobě jdoucími totalitami – nacistickou a poúnorovou. Počátek kapitoly plasticky popisuje těžkou atmosféru protektorátní Prahy krátce po zániku Československa i nespokojenost bulharského (jak v Sofii, tak v Praze a Brně) a českého (podrobně jsou komentovány události 17. listopadu 1939) studentstva s německou okupací, jen k formulaci, že německé správní úřady uzavřely „všechny české vyučovací ústavy“ (s. 223), je třeba dodat, že šlo pouze o vysoké školy, jež měly být původně (podle vyhlášky říšského protektora Konstantina von Neuratha) uzavřeny na tři roky, avšak k obnovení chodu českých vysokých škol za protektorátu již nedošlo. Sluší se ovšem podotknout, že někteří bulharští občané již před válkou studovali na pražské Německé univerzitě a že za protektorátu mohli dle vlastního uvážení na německé ústavy z české Univerzity Karlovy přejít (takový byl např. případ muzikologa Georgiho Nikolova Bakardžieva-Jantarského, jenž získal německý doktorát a v Praze několik let působil i po roce 1945).¹⁴

Na rok 1940 plánované oslavy 60. výročí založení Bulharské sedjanky se uskutečnit nepodařilo, spolkový časopis partnerské organizace *Česko-bulharská vzájemnost* (musel za protektorátu změnit jméno ztrátou adjektiva „slovensko-“) zanikl pátým číslem sedmého ročníku (v prosinci 1940) a ve veřejném prostoru bylo stále méně příležitostí k manifestaci vzájemného přátelství mezi Bulhary a Čechy. Kulturní akce byly zrušeny zcela, neboť valná většina bulharských studentů

14 O jeho studiích a českém pobytu viz Marcel ČERNÝ, *Georgi Nikolov Bakardžiev-Jantarski mezi slavistikou a muzikologií (jeho přínos pro studium česko-bulharských kulturních a hudebních vztahů)*, Nauční trudove 56, 2019, kn. 1B – Filologija [Paisievi četenija – Literaturoznanie, prevod; Plovdiv 8.–10. 11. 2018], s. 69–88.

v Praze cítila antinacisticky a nechtěla s Němci proti Čechům kolaborovat, zatímco např. brněnský, pravicově orientovaný spolek Cyrila a Metoděje se zaměřil na „propagaci bulharství a prezentaci bulharského ducha“ mezi Němci (s. 226).

Téma bulharsko-českých kulturních styků za protektorátu je doposud zpracováno nedostatečně a K. Marcholeva svou monografií podala solidní základ k detailnějšímu výzkumu tohoto odbornou literaturou přehlíženého mezidobí.

Poválečné dějiny Bulharské sedjanky jsou krátké. Činnost spolku čítajícího kolem 60 členů byla obnovena valnou hromadou 21. září 1945. Část členstva se nato oddělila a založila spolek Vasil Levski, který však nebyl oficiálně uznán československými vládními kruhy. Nicméně Bulharská sedjanka měla po odchodu odštěpenců pouhých 20 členů (s. 228). „Sedjankáři“ byli představiteli domácí mládeže (např. předsedou Ústředního svazu československého studentstva dr. Ladislavem Tůmou) ještě před únorem 1948 házeni do jednoho pytle s ostatními bulharskými studenty, kteří údajně za protektorátu sympatizovali s okupanty nebo s nimi spolupracovali. Navíc na oficiální úrovni, krátce po podpisu bilaterální kulturní dohody (1947), vznikla v srpnu 1948 nová, konkurenční vzájemnostní platforma – Bulharská kulturně-osvětová organizace Georgi Dimitrov (s. 230). Bylo jasné, že popřevratové Bulharsko (prostřednictvím Výboru pro vědu, umění a kulturu, od roku 1951 nesoucího název Výbor pro přátelství a kulturní vztahy se zahraničím, srov. s. 229–232) chce mít všechny v zahraničí pobývající studenty a jejich uskupení pod přímým politickým dozorem. Bulharská sedjanka v posledních letech existence doslova živořila a 17. června 1954 vymazáním ze Spolkového katastru zanikla nadobro.

Monografie K. Marcholevy je opatřena syntetizujícím *Závěrem* (s. 234–238), *Bibliografií* (s. 239–255) a anglickým *Summary* (s. 256–259). Obsahuje i několik ilustračních příloh (tvoří je černobílé i barevné reprodukce fotografií, portrétů, knižních obálek, pamětní desky slovenských věrozvěstů na Velehradě, prospektů, pozvánek na akce pořádané Bulharskou sedjankou apod.), jež jsou výstižně voleny a vhodně oživují výkladové pasáže knihy. Škoda jen že přínosné a poctivě napsané dílo postrádá osobní rejstřík, který by usnadnil vyhledávání v jinak málo přehledném a mnoha jmény nasyceném textu. Vzhledem k stykovému charakteru práce by bylo na místě i české resumé.

Navzdory několika výše vytknutým drobným připomínkám, jež nikterak nesnižují kvalitu recenzovaného spisu, jsou první dějiny vzájemnostního spolku Bulharská sedjanka cenným příspěvkem k výzkumu života bulharské menšiny v Čechách a trvalým, vědecky fundovaným a naše dosavadní sporé znalosti oboha-

cujícím zpracováním důležité kapitoly z bulharsko-českých kulturních kontaktů, z něž mohou spolehlivě čerpat řadu ověřených a kriticky osvětlených faktů jak historici, tak etnologové (zejména emigrantologové) a vůbec všichni bulharisté zkoumající bilaterální vztahy s českým prostředím v široké konfrontativní perspektivě.

Marcel Černý

Mariusz MAZUR,
Antykomunistycznego podziemia portret zbiorowy 1945–1956. Aspekty mentalno-psychologiczne,
Warszawa – Lublin, Bellona – UMCS 2019, 495 s.,
ISBN Bellona 978-83-11-16148-1 – ISBN UMCS 978-83-227-9269-8.

Mladí, s příkladnou katolickou a vlasteneckou výchovou, rozhodnutí bránit nezávislost své země do poslední kapky krve, což mnozí z nich prokázali již během německé okupace, aby pak shodně se svým přesvědčením pokračovali v boji i po skončení války, tentokrát proti tvořícímu se komunistickému režimu pod patronátem Sovětského svazu. Navzdory těžké situaci a proti mnohonásobné převaze nevyčitatelného nepřítele si uchovali čistý morální profil a hodnoty pojící se s vojenskou uniformou, kterou nosili. Podobný portrét účastníků polského protikomunistického odboje s trochou nadsázky leckdy přináší část současné polské historiografie. Přestože uvedený popis pochopitelně nelze zcela odmítnout, a zejména v souvislosti s hlavními závěry by bylo možné stvrdit jejich platnost, je zároveň zřejmé, že takový obraz v konfrontaci s rekonstrukcí skutečného vývoje příliš neobstojí. Jak totiž některé historické práce naznačují, realita v poválečném Polsku nebyla černobílá a léta utrpení, stresu a ohrožení ovlivnila velkou část obyvatel země, příslušníků partyzánských oddílů nevyjímaje, resp. právě je samotné.¹

Složité osudy některých partyzánů v recenzované práci zohledňuje i Mariusz Mazur, přednášející na Univerzitě Marie Curie-Skłodowské v Lublinu. Jak naznačuje její podtitul, svou pozornost autor primárně soustředil na snahu proniknout do myšlení, motivace a psychiky osob, které se rozhodly proti totalitnímu režimu aktivně vystoupit. Recenzovaná kniha tak není jen dalším pomyslným

1 K realitě Polska po druhé světové válce zejména srov. Marcin ZAREMBA, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Warszawa 2012. Srov. též recenze Jiřího Friedla: Slovanský přehled 99, 2013, č. 1–2, s. 195–199.

kamínkem při budování pomníku a kultu „prokletých vojáků“ (żołnierze wyklęci), ale práci, která se snaží nad některými jevy hlouběji a kriticky zamyslet a v souvislosti s tím si též klade zajímavé a někdy i dosti nelehké a kontroverzní otázky.

Nejedná se o první práci, která se problematikou psychologie v souvislosti s totalitním režimem v Polsku zabývá.² Již dříve se též objevily knihy, které psychologické hledisko v souvislosti s rezistencí zohledňují.³ V případě organizovaného ozbrojeného odporu se však v tomto směru jedná o jednu z prvních ucelenějších prací. Jejím předmětem je totiž psychologická analýza partyzánů z „lesních“ oddílů (s. 31), tedy té části účastníků protikomunistické rezistence, která je též v polské historiografii i obecně společnosti nejsledovanější. V této souvislosti se pochopitelně nabízí otázka, je-li zkoumaná skupina (demografická kohorta – s. 32) dostatečně reprezentativní pro přijímání obecnějších závěrů. Mariusz Mazur odpovídá, že ano, neboť vlastní jednání a myšlení lidí není závislé pouze na jejich osobnosti, ale rovněž na prostředí a situacích, kterým jsou vystaveni (s. 34). Určení, jak velkou skupinu zástupců partyzánských oddílů Mazur pro potřeby své analýzy zkoumal, by však k přesnějšímu vymezení tématu jistě přispělo.

Jedním z podstatných kritérií předurčujících možné zařazení do zkoumané skupiny, byl též dostatek pramenů, které – jak přiznává i sám autor – jsou značně limitující. Pro analýzu podobného druhu jsou totiž zcela zásadní nejrůznější ego-dokumenty, umožňující nahlédnout do myšlení daného jedince. Výčet vzpomínek, výpovědí, deníků a dalších pramenů, nicméně dokládá, že určitý reprezentativní základ se pro provedení stanoveného výzkumu přece jen podařilo shromáždit (s. 455–458). Naopak jako málo využitelné, vzhledem ke zkoumanému tématu, autor shledal materiály z provenience bezpečnostních složek (např. výslechové protokoly, hlášení apod.). V rozboru pramenů a literatury naopak nejsou vůbec zmíněny orálně historické prameny. Je zřejmé, že svědectví většiny účastníků odboje se již zaznamenat nepodařilo, k dispozici jsou však vzpomínky svědků těchto událostí, z nichž by rovněž bylo možné čerpat (např. archiv Fundace Centrum Karta). Jestliže tento pramen není pro sledovaný výzkum využitelný, mělo by to být v práci uvedeno.

Autor sám koneckonců uvádí, že v případě absence pramenné základy k určité problematice se rozhodl sáhnout po metodě *per analogiam* (např. v otázce cho-

2 Srov. např. Hanna ŚWIDA-ZIEMBA, *Człowiek wewnątrznie zniewolony. Mechanizmy i konsekwencje minionej formacji – analiza psychologiczna*, Warszawa 1997.

3 Srov. např. Jacek Witold WOŁOSZYN, *Niepodległościowa konspicja młodzieżowa na ziemiach polskich w latach 1944/45–1956*, Lublin – Warszawa 2019.

vání lidí v krizových situacích) a částečně využil též metodu *argumentum ex silentio* (zejména pak v souvislosti se zabíjením lidí – s. 35). Celkově lze konstatovat, že metodologický přístup autora se projevil – alespoň tedy z laického hlediska – poměrně důkladným proniknutím do oblasti psychologie a její aplikace při zpracování historického tématu. Jaké výsledky tedy Mariusz Mazur na základě kombinace těchto dvou vědních oborů ve své knize představil?

V první části práce je řešena otázka motivace a impulsů vedoucích k boji proti komunistickému režimu se zbraní v ruce. V určité míře to nepochybně byly čistě ideové a vlastenecké pohnutky, jako touha po svobodné zemi, hrdost a čest pojící se s vojenskou uniformou, či pocit povinnosti vyplývající z dějinného odkazu (např. polsko-bolševická válka). Podstatnou roli sehrály i represe ze strany etablovaného režimu, které některým leckdy ani jinou volbu, než boj, neumožňovaly a v zásadě vedly k vytvoření či alespoň posílení ozbrojeného odporu (s. 68). Jeden z impulsů autor spatřuje též v „syndromu konspirátora“, tedy stavu, kdy se někteří z účastníků konspirace z doby války a bezprostředně po jejím skončení nedokázali vrátit do běžného života a sami tak vlastně dobrovolně v podzemí zůstávali nebo se do něj vraceli (s. 76). Jak autor uvádí, zcela vyloučit nelze ani snahu uniknout trestnímu postihu za ryze kriminální činy a s tím často související materiální motivaci (s. 86). Velmi výstižně se jeví i další konstatování, že působení v podzemí bylo motivováno několika faktory, které se prolínaly (s. 88). Těžko lze tak hovořit výlučně o vlasteneckých a ideových pohnutkách.

V dalších částech své práce se Mazur zabývá mj. vnímáním účastníků rezistence jak společností, tak jimi samotnými, což nezřídka též vedlo ke konfliktním situacím. Odbojáři totiž vnímali svoji činnost jako obětování se pro dobro vlasti a od zbytku národa očekávali podporu, podobně jako během druhé světové války (s. 200). Situace se však oproti létům válečným značně změnila a také vnímání režimu v čele s komunisty výrazně lišilo od přístupu společnosti v letech války (s. 161).

Nelze říct, že by se ze strany autora jednalo o jakýsi revizionistický přístup k historii komunismu v Polsku, ale spíše o snahu o střízlivý, nezaujatý a předsudky nezatížený pohled, který bere v úvahu komplikovanost situace a leckdy i diametrálně odlišné zájmy jednotlivých částí polské společnosti. Shodně s nastíněným rozbohem se totiž nepřáteli podzemí postupem času stávali v podstatě všichni, kdo nový režim akceptovali (s. 211). Existence ozbrojeného odboje, zejména pak v souvislosti se zajišťováním jeho potřeb (např. rekvizice, přepady), jako i s radikálním odporem a likvidací nepřátel, se tak stávala stále problematictější.

Nejedná se však o jediné kontroverze, jichž se Mazur ve své práci dotýká. Další se pojí s často skloňovanou otázkou antisemitismu v podzemním hnutí. Na rozdíl od jiných současných polských historiků autor recenzované publikace tento problém neneguje a jako nesmyslné odmítá tvrzení, že některé činy národoveckého proudu odboje (např. osvobození vězenkyň koncentračního tábora v Holýšově příslušníky Národních ozbrojených sil nařčení z antisemitských tendencí vyvracejí (s. 164–166).⁴

Velká pozornost je v práci logicky věnována samotné psychice partyzánů a tomu, co ji ovlivňovalo. I zde Mazur nabízí velmi zajímavé závěry, které poněkud kolidují s dosavadním většinovým výkladem. Akceptuje sice termín „selská válka“, jenž reflektuje sociální původ většiny účastníků ozbrojené rezistence (s. 55), v souvislosti s tím však zároveň poukazuje na značně omezené možnosti rozvoje osob pocházejících z tohoto prostředí. Nejlépe patrné je to v otázce úrovně venkovských škol. V této záležitosti totiž polemizuje se závěry některých historiků o vysoké úrovni vzdělání a z toho vyplývajícího ideového přístupu účastníků odboje (s. 50–52). S tím souvisí i jejich celková vyspělost, vždyt po výbuchu války mnohé z nich ovlivňovaly a formovaly spíše strasti a dramatické chvíle spojované s těmito tragickými léty, než rodina či příslušné instituce (s. 180). Obraz uvědomělých a příkladně vychovaných „synů a dcer“ polského národa tak pod tíhou Mazurovy věcné argumentace dostává další trhliny. Psychiku a jednání účastníků rezistence však vedle minulosti ovlivňovaly i aktuální problémy, jako byl neustálý stres, strach před zatčením či zabitím, obavy o rodinu a blízké, ale též pocit beznaděje či ryze materiální a praktické záležitosti, např. hlad, ubytovací podmínky nebo počasí. Možností, jak stres a tlak redukovat, přitom nebylo mnoho. To vše se na chování a činech partyzánů zákonitě podepsalo.

Jednou z diskutabilních oblastí je např. zabíjení, které se s ozbrojeným odbojem logicky pojí. Na základě dosavadního výzkumu této problematiky Mazur mj. poukazuje na určité „společenství viníků“ – tedy situace, kdy je pocit viny za spáchané činy v rámci určité společenské skupiny redukován a činy samotné jsou jejími členy vzájemně ospravedlňovány jako nevyhnutelné a potřebné (s. 424). Dále poukazuje na míru brutality, jako i poměrně zajímavý závěr, že většina účastníků ozbrojeného odboje ve skutečnosti nikoho nezabila (s. 261). Specifické prostředí, jímž „lesní“ oddíly byly, a okolnosti pojící se s jejich existencí představovaly jeden z dalších faktorů, které přímo ovlivňovaly jejich příslušníky. Vedle autority velitele to

4 K tématu srov. např.: Jiří FRIEDL, *Vojáci – psanci. Polská Svatokřížská brigáda Národních ozbrojených sil na českém území v roce 1945*, Praha 2015.

byl i pocit sounáležitosti, bratrství ve zbrani, kdy vnímání jedince („já“) degraduje ve prospěch kolektivu, alespoň tedy dle psychologických interpretací (s. 274). Závěrečná část práce pak přibližuje postavení a myšlení posledních účastníků ozbrojeného odboje (tzv. grupy przetrwania). Na rozdíl od řady svých spolubojovníků z doby dřívější již tito partyzáni neměli žádnou možnost volby ani záchrany a jejich činnost se omezovala na vlastní přežití, nikoliv již boj s komunistickým režimem (s. 430–431).

Z hlediska faktograficky orientované historiografie může meritum Mazurovy práce poněkud paradoxně představovat i její hlavní úskalí. Veškeré závěry totiž jsou značně teoretické, opírají se o analogické výzkumy a závěry spřízněných vědních oborů (např. psychologie či sociologie). Jak však v úplném závěru uvádí sám autor recenzované knihy, hlubší poznání minulosti „se nepodaří, jestliže zůstaneme u číslování oddílů, popisu jejich struktur, nebo dokonce u jednotlivých biografických pojednání. A jestliže samozřejmě nelze rozporovat váhu tohoto druhu prací, stejně tak by měly být začátkem pro další reflexe prováděné v perspektivě všech proudů historiografie“ (s. 454).

S přihlédnutím k závěrům a kvalitě představené práce, nelze než s Mazurovými závěry souhlasit. Tato kniha totiž dokazuje možnosti historického výzkumu, neomezí-li se výlučně na faktografický výklad, a přínosy plynoucí z tolik diskutovaného a některými badateli i zavrhaného interdisciplinárního přístupu. V souvislosti s tím též automaticky vyvstává otázka, je-li vlastně vůbec možné hlouběji a s relevantními výsledky analyzovat určité konkrétní skupiny společnosti (ať již odpůrce či přívržence komunistického režimu), nebudeme-li schopni jejich jednání (v tomto případě i myšlení a motivaci) konfrontovat se společností většinovou či její zbývající částí. Je totiž zřejmé, že tyto jednotlivé celky se vzájemně ovlivňovaly a mnohé i předurčovaly. Co je však asi nejpodstatnější, výsledky tohoto výzkumu jsou logické a věrohodné. Rozhodně více než ideově zatížený černobílý obraz, jaký o antikomunistickém odboji prezentuje část polských historiků.⁵

Adam Zítek

5 Nejvýraznější kontroverze se pojí s historiografií zabývající se tzv. národoveckým proudem odboje, jež v některých případech zcela účelově některá problematická témata opomíjí, nebo je dokonce i zcela účelově interpretuje. Srov. např. Michał OSTAPIUK, *Komendant „Bury“*. *Biografia kpt. Romualda Adama Rajsa „Burego“ 1913–1949*, Białystok – Olsztyn – Warszawa 2019. Srov. též recenze Adama Zítka: *Slovanský přehled* 106, 2020, č. 2, s. 368–377. Dále např.: Mariusz BECHTA – Wojciech J. MUSZYŃSKI (eds), *Przeciwno Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, Warszawa 2017.

Goran MARKOVIĆ,
Česká škola neexistuje.

Praha, Akademie múzických umění v Nakladatelství AMU 2020, 141 s.,
ISBN 978-80-7331-527-6.

Filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění v Praze, všeobecné známá (nejen v českém prostředí) také svou zkratkou – FAMU, se tentokrát objevila ve dvojí roli: jako vydavatelka a zároveň jako instituce, stojící v centru vypravování o období druhé poloviny 60. a začátku 70. let 20. století, kdy „hostila“ mj. desítky jugoslávských studentů včetně autora zde recenzovaných memoárů, úspěšného jugoslávského a dnes pořád aktivního srbského režiséra Gorana Markoviće. Svě vzpomínky na FAMU, Prahu a české prostředí popsal poprvé v 70. letech 20. století. Dílčí kapitoly vyšly koncem 80. let na pokračování v bělehradském listu Svazu spisovatelů Jugoslávie *Književne novine* (Literární noviny), aby se poprvé objevily v celku jako kniha v roce 1990, kterou vydalo bělehradské nakladatelství Prosveta. Český překlad vyšel až v roce 2020 podle druhého vydání z roku 2009 (nakladatelství Prosveta a Altera). Na rozdíl od něj přináší český překlad několik novinek. Vedle úvodního slova Jiřího Fialy a Milana Kostelníka z Filmového klubu ve Vsetíně obsahuje i předmluvu Markovićova spolužáka z FAMU a blízkého přítele, také známého jugoslávského a chorvatského režiséra, Rajka Grliće. V poznámkách pod čarou pak nabízí jednotlivé biografické medailonky, které čtenářům pomohou přiblížit některé osobnosti ze světa českého a jugoslávského filmu. Na konci publikace je interview filmové historičky Marie Barešové s autorem vzpomínek, vedené postupně v letech 2014, 2015 a 2019.

Název Markovićových memoárů, které byly do češtiny doslovně přeloženy ze srbštiny, *Česká škola neexistuje* (Češka škola ne postoji) by mohl u českého, popřípadě slovenského čtenáře, který o Markovićovi či o jiných tehdejších jugoslávských studentech na FAMU moc neví,¹ vyvolat dojem, že autor o FAMU píše negativně, popřípadě vůbec popírá její existenci. Ovšem J. Fiala a M. Kostelník v úvodním slovu zdůraznili, že Marković upozorňuje na něco úplně jiného a že pro něj existuje právě ta jediná česká škola – FAMU. Také R. Grlić se ve své velmi zajímavé předmluvě dotýká názvu „česká škola“. Píše, že po absolvování FAMU se na začátku profesní kariéry a během 70. let začalo o několika jugoslávských režisérech

1 Od poloviny 60. let do začátku 70. let na FAMU studovali mj. studenti režie hraného filmu: Srđan Karanović, Lordan Zafranović, Rajko Grlić a Goran Paskaljević, kteří se později podobně jako Goran Marković stali velmi úspěšnými filmovými režiséry.

mluvit jako o jedné společné skupině, o „pražské škole“, i když tvorba každého z nich měla zcela odlišný styl. A Marković chtěl v memoárech a potom ještě jednou i v interview vysvětlit, proč takový název a proč se snažil demystifikovat výraz „česká škola“.²

Markovićovy vzpomínky se zabývají obdobím od roku 1965, kdy začal na FAMU studovat, do začátku 70. let, kdy studia ukončil a stanul na začátku kariéry filmového režiséra. Občas se vrací i do minulosti ještě před studiem nebo k životu a tvorbě po studiích. Nejedná se však o chronologický popis, autor si spíš vybírá témata, přidává plno osobních detailů, tu a tam zábavné historky ze života svého i svých pražských spolužáků, Jugoslávců navštěvujících FAMU. Jak již bylo zdůrazněno, text vznikl během 70. let 20. století. Markovićovi tehdy bylo kolem 30 let (narozen 1946), což zmínil R. Grlić v předmluvě. I když memoáry píše obvykle autoři pozdějšího věku, Marković je psal jako mladík krátce po době, o které píše. Z dnešního pohledu a po veškerých změnách, které zažily společnosti československá, posléze česká, i jugoslávská, resp. postjugoslávská, přináší autor autentický obraz FAMU, Prahy a českého prostředí druhé poloviny 60. a začátku 70. let očima jednoho ze zahraničních studentů. Čtenář má možnost seznámit se z většího časového odstupem s některými událostmi v Československu i prostřednictvím interview, které s Markovićem postupně vedla M. Barešová. Obeznámí se i s Markovićovými kontakty s Čechy v pozdějších letech. Autor v rozhovoru srovnává politické a společenské změny v československém, českém, jugoslávském a v postjugoslávském prostředí od konce 60. let do současnosti (např. velmi kriticky se vyjadřuje ke státům, které vznikly na troskách socialistické Jugoslávie, nesouhlasně mluví o velké emigraci mladých lidí ze Srbska, Chorvatska a ostatních zemí bývalé Jugoslávie do ekonomicky rozvinutých částí Evropy).

Memoáry obsahují 13 hlavně tematicky koncipovaných kapitol. Některé z nich Marković pojmenoval podle názvů svých nebo cizích filmů, např. podle svého prvního krátkometrážního filmu *Bez naziva* (Bez názvu) z roku 1971 nebo

2 Prakticky každý ze zmíněných jugoslávských režisérů, který po sobě zanechal memoárové zápisky, nebo o nichž byly napsány monografie, nepopíral význam FAMU ve vzdělávacím slova smyslu, ale nechtěl připustit zařazení své filmové tvorby do jedné skupiny, tzv. pražské nebo české školy filmařů, jak byli obvykle označováni tehdejšími jugoslávskými novináři, případně jejich kolegy po rozkladu jugoslávské federace. Na rozdíl od Gorana Markoviće vzpomínali jiní jugoslávští režiséři na své studium a pobyt v Praze ve druhé polovině 60. a začátkem 70. let většinou s odstupem 20 let, ale i větším. Srov. Ron HOLOVEJ, *Goran Paskaljević, ljudska tragikomedija*, Beograd – Kragujevac 1996; Srđan KARANNOVIĆ, *Srđan Karanović*, Beograd – Kragujevac – Ljubljana 2000; Svetlana ĐOKIĆ, *Monodrama života. Šolja čaja i očaja. Ispovesti poznatih*, Beograd 2007; Rajko GRLIĆ, *Neispričane priče*, Zagreb 2018.

podle filmu Miloše Formana z roku 1963 *Černý Petr*, který podle Markoviče zásadně ovlivnil jeho život. Jiné pojmenoval podle osob, se kterými byl v kontaktu během studia. Velmi zajímavá je epizoda z kapitoly s názvem *Evženie*, v níž Markovič popsal, jak se jedna ze studentek, kolegyně Evženie, stala jednou ze stran milostného trojúhelníku tvořeného ještě jedním studentem a československým generálem Janem Šejnou, který s ní nakonec utekl na Západ.³ Další kapitoly pojmenoval podle míst, na nichž tehdy často pobýval (např. podle studentských kolejí v Praze na Strahově, kde jugoslávští studenti FAMU hlavně bydleli). Hodně prostoru věnují memoáry přípravám a natáčení některých studentských filmů i samotnému studiu na FAMU (Markovič zvláště zmiňuje přednášky a profesní kontakty s vyučujícími profesory Otakarem Vávrou, Bořivojem Zemanem, Elmarem Klosem a spisovatelem Milanem Kunderou), věnuje se také tehdejšímu světovým filmovým novinkám.

Příběhy a zkušenosti z osobního života svého i svých spolužáků vypraví autor velmi přitažlivě a „čtivě“, čímž jistě zaujme. Připomíná i obchodování se zbožím v Československu nedostupným, lépe řečeno zabývá se i pašováním v Československu nedostatkového zboží z Jugoslávie. Líčí je jako jeden z hlavních finančních zdrojů jugoslávských studentů FAMU (zde konkrétně šlo o kakao – Markovič s humorem popisuje obchodování s jednou Bulharkou v jejím bytě i to, jak se po ukončené „transakci“ vracel s kolegy na kolej a všichni se na ulici vyplašeně rozhlíželi „jako bychom prodávali drogy, a ne kakao“, s. 27). Vtipně líčí i jistý druh stereotypu ve vztazích mezi jugoslávskými muži a českými děvčaty: „Jugoslávci tedy kvůli své primitivnosti a balkánské patriarchální tradici vybudovali jednu poněkud podezřelou fámu, protože prohlašovali Češky, které s nimi vstupovaly do kontaktu, za „lehké“ ženy (jako by to tvrzení nebylo už samo od sebe paradoxní – potřebují snad takoví milovníci lehké zboží?)“ (s. 38).

Jiné vzpomínky a poznámky byly vážnější a pro dnešního čtenáře důležitější, zvláště pro odborné kruhy, které zkoumají dějiny české společnosti 60. let, a zejména postavení cizinců v Československu. Markovič detailně popisuje život na studentské koleji na Strahově, kde vedle Čechů a Slováků žili i studenti z Polska, Bulharska, Vietnamu a afrických států. Všimá si rozdílů mezi studenty, kteří byli podporováni svými státy, tedy stipendisty, a těmi, kteří jimi (stejně jako sám autor

3 G. Markovič špatně datoval událost s generálem Šejnou (konec roku 1966 a začátek roku 1967). Jeho útěk z Československa se však odehrál pravděpodobně koncem února 1968. Srov. Jan KALOUS, *Generál Jan Šejna – předmět zájmu vojenské kontrarozvědky*, *Securitas Imperii* 8, 2001, s. 102.

vzpomínek) nebyli. Také zmiňuje detail, že studenti FAMU ze Západu bydleli ve městě v pronajatých pokojích a bytech. Občas uvádí příběhy jednotlivců, do jejichž osudů zasahovaly události v jejich zemích (např. studenta z Vietnamu, v němž tehdy zuřila válka, který měl hodně problémů s komunikací, neboť kromě mateřské řeči neuměl žádný jiný jazyk a kvůli tomu neustále používal slovníky česko-ruský a rusko-vietnamský, aby si alespoň něco z přednášek odnesl) nebo běžné životní záležitosti (smrtná nemoc matky jednoho polského studenta, který kvůli tomu pravidelně jezdil do Polska tak, že ilegálně překračoval hranici kdesi v Tatrách).

Další důležité autorovy poznámky zdůrazňují podobnosti a rozdíly mezi českým a jugoslávským prostředím, mezi Čechy a Jugoslávci. Podle Markovičova názoru „Češi tehdy měli nás Jugoslávce upřímně rádi. Líbilo se jim to, co oni neměli: naše moře, dobrá nálada a ignorování pravidel a řádu.“ (s. 36). U milostných poměrů mezi Jugoslávci a Čechami potřhl autor i možné rozdíly mezi nimi: „Spíše se tady jednalo o střet dvou civilizací; jakýsi ‚Rašómonův efekt‘. Každopádně jedno bylo nesporné: oni naléhali a ony souhlasily, tzn. chovaly se jinak, než jak byli Balkánci u žen zvyklí (mimochodem i Jugoslávci si počínali jinak než ve své zemi, ve které vládlo množství zákazů a předsudků) [...] Přitažlivost mezi těmito dvěma druhy lidí, kteří se v mnohém lišili, byla více než evidentní a podle příběhů, které se šeptaly mezi muži, sahala do dávné minulosti.“ (s. 38).

Markovič píše i o pražském jaru, tedy o roku 1968. Uvádí některé běžně známé události, zmiňuje osobnosti spjaté s politickými změnami ve vedení státu a v komunistické straně Československa, zdůrazňuje například, že on a jeho kolegové tehdy už nebyli považováni za cizince, neboť mluvili česky. Zároveň si všímá, že se „Češi od nás velmi liší – je to tichý a nenápadný svět. Ale ve všeobecném osvobození od různých frustrací se naši čeští přátelé začínají chovat jako utržení ze řetězu.“ (s. 71).

Po intervenci sovětské armády a vojsk některých členů Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 a jeho okupaci si Markovič začal všimnout dalších jevů v české společnosti: začátku emigrace, demoralizace a všudypřítomné deprese, jež podle něj vrcholila ihned po Novém roce 1969. Uvádí své osobní pocity a vzpomínky na tu dobu, ze kterých je patrné, že se s vývojem události v Československu po srpnu 1968 neztotožnil. I když to přímo nespecifikuje, vyplývá z jeho slov, že se domnívá, že lidé v Jugoslávii by něco podobného na svém území nedovolili (s. 91). Zároveň sám sobě klade otázku: „Češi byli jiní než já, než můj národ [...] Myslím, že jsem je chápal [...] Kdyby nebyli takoví, jací jsou, vyjímala by se

snad tady nade mnou tak nádherná a fantastická stavba, jakou je Týnský chrám?“ (s. 93).

Pozorný čtenář si také všimne, že Marković nepíše jen o FAMU, Praze a českém prostředí ve druhé polovině 60. a na začátku 70. let, ale také prezentuje některé své názory na Jugoslávii a tehdejší jugoslávskou společnost. Jeho studijní kolegové pocházeli ze všech částí socialistické Jugoslávie, ale, píše Marković, když zmiňuje např. studenta, rodáka ze Záhřebu, Rajka Grliće, „nikoho nenapadne řešit naši národnost [...], o vlasti vždy hovoříme se svatou úctou, bez známky místní nebo šovinistické stylizace. Možná tomu napomáhá i silné kosmopolitní klima, které vládne na FAMU,“ (s. 73).

Během svého pobytu na studiích v Praze měl autor také možnost poznat některé lidi pocházející z Jugoslávie, kteří dlouhodobě žili v Československu. Vedle zajímavého příběhu o jugoslávské dívce, která žila se svou rodinou v Praze, ke které Marković se svými jugoslávskými kolegy a kamarády chodil prakticky pravidelně „nejlépe v době oběda“ (s. 47), by mohlo čtenáře také zaujmout vyprávění o jednom Jugoslávci, který do Prahy přijel v roce 1947, aby studoval teoretickou fyziku, ale s vypuknutím rozkolu mezi J. Stalinem a J. B. Titem a vyhlášením rezoluce Informbyra v létě 1948 se rozhodl zůstat v Československu kvůli české přítelkyni. Toto rozhodnutí mu změnilo život navždy, neboť se do Jugoslávie jako informbyrovec, který byl alespoň oficiálně proti Titovu režimu, už nemohl vrátit. S jugoslávskými studenty FAMU se seznámil v místní hospodě, do které Marković se svými kolegy pravidelně chodil. Z počátku u jejich stolu jen seděl a poslouchal svou mateřštinu, která mu dvacet let v Československu velmi chyběla. Po nějaké době přestal do hospody chodit, neboť, uvádí Marković, byl upozorněn jugoslávskou ambasadou v Praze, že se s jugoslávskými studenty jako informbyrovec nesmí stýkat a kamarádit.

Markovićovo vyprávění o studiu a životě v Praze netrpí přílišnou nostalgií po vlasti a rodném Bělehradě, ale závěrečné myšlenky memoárů ponechávají prostor pro přemýšlení o minulosti jednoho státu: „Dívali jsme se na svou zemi, svět, ve kterém jsme do té doby žili a do kterého se jednou vrátíme, s odstupem. Na chvíli jsme se vzdálili, sundali si brýle na blízko a nasadili ty na dálku. Žili jsme v neznámé zemi, abychom pochopili tu svou,“ (s. 92). Zároveň se zase dotkl svého pobytu v Praze, který po úspěšném absolvování studia na FAMU v roce 1970 skončil: „Těch pět roků strávených tady mě naučilo dívat se vlastními očima, osvobodit se od chlapeckých obsesí, klamu provinčních nálad a spárů primitivního prostředí, dívat se tvář v tvář pravému životu a účastnit se velkého dramatu, které se zde odehrálo,“ (s. 94).

Memoáry *Česká škola neexistuje* končí Markovičovou stručnou biografií a zmíněným rozhovorem filmové historičky M. Barešové s autorem o jeho pozdější kariéře a také o režisérových aktuálních názorech na vývoj nebo spíš úpadek dnešní společnosti na území bývalé Jugoslávie. Běžný čtenář bude pravděpodobně potěšen zajímavým vyprávěním známého jugoslávského a srbského filmového tvůrce o životě v Praze a o studiu na FAMU ve druhé polovině 60. a na začátku 70. let 20. století. Historici a odborníci z podobných oborů, kteří mají zájem o zkoumání české / československé a také jugoslávské společnosti v tomto období budou vděční za každý detail z Markovičova díla, který s dalšími drobnostmi vytváří neobvyklý, ale autentický obraz minulosti dvou států, které již neexistují.

Milan Sovilj

Irina MARIN,

Peasant Violence and Antisemitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe,

[Cham], Palgrave Macmillan 2018, 304 s.,

ISBN 978-3-319-76068-1.

Rumunská historička Irina Marinová, která po předchozích profesních zkušenostech z univerzit v Londýně, Oxfordu, Leicesteru a z vídeňského Wiesenthalova Ústavu pro studium holocaustu působila v době vydání knihy na univerzitě v Augsburgu, zpracovala publikaci, jež si rozhodně i s jistým časovým odstupem zaslouží širší pozornost kvůli aplikaci moderních metodologických přístupů k rozboru jedné symptomatické události dějin východní Evropy na počátku 20. století.

Těžiště knihy spočívá v analýze rolnického povstání z roku 1907, které se v průběhu měsíce dubna přelilo od severu na jih a razantně otřásl celým státním organismem Rumunského království. Autorka si vzhledem k tomu, že povstání propuklo velmi blízko hranic s ruskou Besarabií a rakouskou Bukovinou, položila kruciální otázku, proč se tyto rolnické nepokoje šířily pouze v rámci Rumunska a nenalezly následování v sousedních státech. V rámci řešení tohoto problému autorka především provedla komparaci agrárních poměrů v tehdejších Rumunsku, Rakousku-Uhersku a carském Rusku. Rumunské povstání roku 1907 tu plní roli středobodu, kolem nějž autorka vrší obecnější úvahy o agrárních poměrech, úloze antisemitismu ve veřejném životě a obecněji o úrovni politické kultury v Rumunsku i v okolních státech východní Evropy. Základní metodologické podloží knihy

tvoří uplatnění teorií komunikace. Velký význam proto autorka přikládá otázkám komunikace mezi národními, etnickými a sociálními skupinami, procesům tvorby mýtů, projevům antisemitismu i modernizačním tendencím.

Při zpracování této monografie se autorka opírala především o studium v rumunských archivech a o dobovou publicistiku. Pro analýzu mezinárodního kontextu povstání provedla sondy v archivech v Budapešti, Vídni, Berlíně a Londýně. Vzhledem k zaměření celé publikace bylo samozřejmostí hojně užití dobového tisku.

Marinová v úvodní kapitole nastínila charakteristické rysy rolnického povstání, a poté v dalších šesti kapitolách podrobně analyzovala několik tematických okruhů. Nejprve se věnovala informačním kanálům, jimiž se šířily fámy a zvěsti spjaté s vypuknutím nepokojů a násilím použitým samotnými rolníky vůči majitelům velkostatků a naopak státními orgány vůči povstalcům. Podrobně rozebrala komunikační úlohu železnice, tisku, odvodů, pravidelného obnovování smluv ve velkých městech, které dohromady vytvářely prostředí pro výměnu informací i pro místně velmi vzdálené rolníky. V další kapitole se Marinová v dvojím ohledu zabývala úlohou židů, příchozích a cizinců v rolnickém povstání. Autorka jednak ukázala na skutečnou roli těchto sociálních skupin v konfliktu, a současně v nemenší míře i na instrumentalizaci jejich transformovaného obrazu. Věnovala se například roli „studentů“ jakožto údajných šířitelů zpráv, podněcovatelů a hybatelů celého konfliktu. Jednu kapitolu Marinová zasvětila „očím“ státu, tj. především schopnosti státních úřadů a jejich informátorů (místních politických a soudních úředníků, policejních orgánů, špiclů aj.) reálně zhodnotit okolnosti spjaté s povstáním, nalézt příčiny jeho vzniku a zvolit řešení k uklidnění situace v krátkodobé i střednědobé perspektivě. Poslední dvě kapitoly jsou soustředěny na obraz povstání v domácím a zahraničním tisku, jakož i na způsob, jakým o průběhu povstání informovaly zastupitelské orgány sousedních států i o jejich konkrétních diplomatických krocích.

Klíčem k řešení nastíněného komplexu otázek je nepochybně čtvrtá kapitola knihy pojednávající o struktuře pozemkového majetku v Rumunském království v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Autorka konstatovala, že všechny sledované země (Moldavsko, Valašsko, Besarábie, Bukovina, Sedmihradsko) se vyznačovaly podobným protikladem malých až trpasličích rolnických usedlostí a rozsáhlých šlechtických latifundií, primitivní technikou obdělávání půdy, zanedbatelnou mechanizací, vysokou mírou negramotnosti a pro drobné rolníky velmi obtížnou cestou k dosažení zemědělského úvěru či hypoték. Marinová však shledala podstatný rozdíl v právním prostředí, jež panovalo v jednotlivých sledovaných zemích. Pokud jde o samotné Rumunsko, tak za velmi problematický autorka považuje způsob,

jakým byla v podunajských knížectvích roku 1864 provedena emancipace rolnictva, neboť místo ní bylo fakticky zavedeno nevolnictví v novém hávu a do zemědělství implementovány principy polokoloniálního *Raubwirtschaft* (polokoloniálního hospodaření devastujícího stávající ekonomické zdroje bez ohledu na jejich další osud). Drtivá většina rumunských rolníků nedisponovala dostatečnou výměrou půdy k zajištění výživy rodiny a byla finančně připoutána pachtýřskými kontrakty k majitelům velkostatků. Rolníci se jimi zavazovali nejprve obdělávat půdu velkostatkářů a teprve poté vlastní, na což jim mnohdy nezbyval čas. Druhým podstatným rysem rumunského zemědělství byl systém pronajímání velkostatků nájemcům (*arendasi*) za fixní částky, které umožňovaly bojarům pohodlný život mimo Rumunsko a nechávaly nájemcům volnou ruku ke zvyšování zisku na úkor rolnictva. Nájemci se často rekrutovali z řad židovských podnikatelů, ale vedle nich se tohoto výnosného podnikání ujímali i nežidovští nájemci (rumunští, arménští, cizinci). Stinnou stránkou tohoto systému byla absence zájmu o dlouhodobý rozvoj spravovaných pozemkových majetků, neboť nájemci se v drtivé většině orientovali na krátkodobý zisk.

Při komparaci s okolními státy se autorka pokusila najít podstatné odlišnosti. Hlavní rozdíl mezi předlitavskou Bukovinou a poměry v samotném Rumunsku spočíval v existenci fungujícího právního státu, s rozvinutým systémem politické soutěže mezi stranami a národy. V tomto prostředí byly rozvíjeny různé podoby rolnické svépomoci, podporované politickými stranami, státními úřady i stranickým tiskem. V Bukovině měli rolníci větší šanci nalézt právní a soudní ochranu proti různým projevům svévole než v Rumunsku. Židovské obyvatelstvo tu bylo vybaveno nejenom osobními právy, ale uznáno i jako kolektivní národní entita. V případě Uherského království a jeho rumunských zemí (Sedmihradsko, Banát) akcentovala Marinová mnohem lepší připravenost státního aparátu na řešení rolnické otázky. Tato skutečnost vyplývala z důkladnější znalosti agrárních poměrů. Na základě studia v budapeštských archivech mohla Marinová dokumentovat velmi propracovaný systém profylaktických opatření namířených proti projevům nevole rolníků v Uhersku. V Besarábii těžili rolníci naproti tomu z mocenské soutěže provinčních a imperiálních elit. Postavení místní židovské komunity se podle Marinové vyznačovalo četnými protikladnými jevy, jež oscillovaly od pogromu v Kišíně (1903), laxního provádění protizidovských zákonů, od chudých rolníků po bohaté nájemce velkostatků, až po obdiv ruského gubernátora knížete Sergeje Dmitrijeviče Urusova k modernímu vzorovému židovskému statku v Soroce.

Výsledkem tohoto srovnání se stalo autorčino konstatování, že Rumunské království i půlstoletí po vzniku státu představovalo mladý, rozvíjející se mecha-

mus, v němž byly mnohé ideje západní demokracie a nezávislé státní správy přejaty velmi povrchně bez pochopení jejich skutečného obsahu. Rumunské úřady zavíraly oči před skutečným stavem agrárních poměrů v království, protože vysocí státní úředníci byli sami hmotně zainteresováni na existenci vykořisťovatelského systému. Pro úřady i představitele politických stran (konzervativce i liberály) bylo mnohem snazší vydávat nastalý konflikt za antisemitský, za projev přirozeného antagonismu mezi pravoslavnými rolníky a nelítostnými židovskými nájemci. Marinová charakterizovala poměr rumunského státu k židům jako vztah nenávisti a závislosti, poněvadž byli jako cizorodý element neplnoprávními občany, kterým byla sice dána možnost vyplňovat mezery v obchodu, financích i živnostech, ale ve vhodných případech se z nich stávali vhodní obětní beránci.

Marinová upozornila na to, že podobně absurdní přístup projevovaly rumunské úřady i vůči bývalým námořníkům křižníku Potěmkin, kteří sice našli v Rumunsku azyl, ale zároveň byli vystaveni až chorobně podezřívavému dohledu. Autorka kladla tuto skutečnost do obecnějšího rámce obviňování Ruska z vnášení nepokojů do Rumunska, čímž se rumunská mocenská elita snažila přenést vinu za vlastní pochybení na zlovolnou činnost cizích mocností a elementů. Autorka se zabývala i otázkou, zda se rumunský stát dokázal z povstání poučit a dospěla k názoru, že nikoliv. V Rumunsku byly sice podniknuty kroky k analýze rolnických poměrů, ale jakákoliv snaha o zemědělskou reformu vyšla vniveč kvůli již zmíněné provázanosti rumunských politiků s celým systémem zemědělských vztahů.

Recenzovaná kniha rumunské historičky dokládá z mnoha úhlů, s jakými problémy se ve východní Evropě potýkaly klopotné snahy o povznesení zdejších zaostalých agrárních regionů i nesoustavné úsilí o modernizaci státního aparátu podle západního vzoru.

Pavel Cibulka

Hrvoje KLASIĆ,

Mika Špiljak. Revolucionar i državnik,

Zagreb, Ljevak 2019, 256 s.,

ISBN 978-953-355-317-7.

Ačkoli je historie Jugoslávie předmětem velkého zájmu odborné i laické veřejnosti, na knižním trhu najdeme jen málo seriózních pokusů o biografie komunistických představitelů země. Předmětem déle trvající pozornosti historiků je pouze prezi-

dent Tito,¹ zatímco první životopisy byt i jeho nejbližších spolupracovníků, kteří spolu s ním po dekády utvářeli poválečné osudy země, se objevily teprve několik desítek let po jejich smrti.² Proto lze za překvapivé a přínosné považovat vydání knihy o Mikovi Špiljakovi (1916–2007), který do nejužšího Titova okruhu nikdy nepatřil. Špiljak se přesto 40 let pohyboval ve vysokých politických funkcích a v jeho životní dráze se tak odrážejí téměř celé dějiny socialistického Chorvatska a Jugoslávie, ve kterých i on sám zanechal určitý otisk. Vrcholu svého politického vlivu přitom dosáhl až v samotném závěru politické kariéry v letech 1982–1986, kdy mimo jiné předsedal prezidiu Jugoslávie a chorvatskému stranickému vedení. Do značné míry nezaviněně se Špiljak stal předmětem polemik o některých událostech z 80. let. Zejména dvě záležitosti, totiž jeho eventuelní účast v organizaci atentátu na chorvatského emigranta Stjepana Đurekoviće v Mnichově v roce 1983 a v mocenském vzestupu pozdějšího prezidenta nezávislého Chorvatska Franja Tuđmana, obestírají protagonistu recenzované knihy určitým mystériem.

Autor knihy, známý chorvatský historik Hrvoje Klasić, v úvodu přiznává, že jej se Špiljakem pojí rodinné vazby, neboť autorova babička byla sestrou politikovy manželky. Ať již tato skutečnost vyznění knihy ovlivnila, či nikoli, Klasić pojednává politické působení Miky Špiljaka se shovívavostí, která je místy až rušivá a přesahuje obvyklou intenzitu osobního postoje, s níž je v historiografii jinak nutné počítat. Autor svůj pozitivní pohled na Špiljaka signalizuje již podtitulem knihy „revolucionář a státník“, jehož druhá část je přinejmenším sporná. Za „státnické“ období Špiljakova života lze totiž považovat jen tři roky: působení v čele svazové vlády (1967–1969) a v čele prezidia Socialistické federativní republiky Jugoslávie (dále SFRJ) v letech 1983–1984. Přídomek „státník“ však Špiljakovi určitě nenáleží za celé období 1967–1986, ačkoli právě tak zní název příslušného oddílu knihy. V tomto duchu se nese celá kniha. Navzdory tomu, že Klasić v úvodu hovoří o „někdy dobrých, a jindy špatných rozhodnutích“ Špiljaka během jeho kariéry (s. 12), prakticky žádná konkrétní politikova rozhodnutí jako špatná v textu hodnocena nejsou, a negativní stránky jeho činnosti jsou téměř vždy vyloženy jen jako projev loajality ke komunistické straně a jejím ideálům. Například Klasićovo nepodložené zdůvodnění, proč Špiljak v roce 1982 po letech strávených v nepřilíživé funkci předsedy odborové organizace SFRJ přehodnotil svůj odchod do penze a přijal místo v nej-

1 Srov. např. Jasper RIDLEY, *Tito. A Biography*, London 1994; Jože PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, Ljubljana 2011; Ivo GOLDSTEIN – Slavko GOLDSTEIN, *Tito*, Zagreb 2015.

2 Bojan DIMITRIJEVIĆ, *Ranković. Drugi čovek*, Beograd 2020; Dino MUJADŽEVIĆ, *Bakarić. Politička biografija*, Zagreb 2011.

vyšším stranickém vedení Chorvatska, zní tak, že Špiljak „usoudil, že svými zkušenostmi může a musí pomoci straně a společnosti, které očividně zabředávaly do krize,“ (s. 237). S takovou formulací se však spíše než u historiků setkáváme u samotných politiků, kteří potřebují ospravedlnit své lpění na funkcích. V daném případě se motiv osobních ambicí nabízí tím spíše, že Špiljak mohl vycítit šanci v souvislosti se zhoršujícím se zdravím Vladimira Bakariće, který byl fakticky nejmocnějším politikem v Chorvatsku již od konce války, a který se vůči Špiljakovi choval antagonisticky, jak i sám Klasić dokládá. Touto možností se bohužel Klasić vůbec nezabývá. Nepřiměla ho k tomu ani nápadná symbolika faktu, že Špiljak přímo nahradil Bakariće v jugoslávském státním prezídiu po jeho smrti v roce 1983. Klasić dokonce popisuje, že se Špiljak osobně angažoval proti předchozímu pokusu Bakariće, aby se i ve špatném zdraví udržel v pozici člena prezídia až do konce svého mandátu (s. 171–172). Ani to však autora nevede ke kritickému zhodnocení motivací protagonisty knihy během jeho politického comebacku v první polovině 80. let.

Autorův sklon k prvoplánové glorifikaci Špiljaka je v knize patrný již od začátku knihy. Špiljak, který se vyučil ševcem, byl ve 30. letech vyhledán místními komunisty v Sisku údajně kvůli své „statečnosti a bojovnému duchu“, aniž by tyto vlastnosti Klasić čímkoli doložil (s. 30). V kapitole o válečných osudech Špiljaka v partyzánském vojsku se projevuje další nešvar, který se poté v knize několikrát opakuje. Autor se nechává unést proudem myšlenek do úvah o dobových událostech s opravdu jen velmi volnou vazbou na osudy protagonisty knihy, zato v tomto případě se zjevným zápletem pro polemiku s nacionalistickými interpretacemi chorvatských dějin. Přesto naštěstí dostává prostor i Špiljakova válečná cesta od působení v prvním jugoslávském partyzánském oddílu v Sisku až po příchod do osvobozeného Záhřebu již ve funkci městského stranického tajemníka. Válka však Špiljakovi vzala několik nejbližších, neboť v řadách partyzánů padli jeho otec a bratr, a za blíže neupřesněných okolností zemřela také jeho první manželka. V následujících kapitolách stojí za pozornost výklad o poválečném stržení tří minaretů na tzv. Pavličově mešitě a historického pomníku bána Jelačiće (s. 100–103). Klasić příslušná rozhodnutí na základě pramenů připisuje vyšším politickým místům, jmenovitě Bakarićovi. Městská stranická organizace pod vedením Špiljaka měla být pouhým vykonavatelem, byť ji zvláště v kontroverznějším případě Jelačićova pomníku nescházelo patřičné nadšení. Jinak jsou ale kapitoly, pojednávající o období 1945–1967, obsahově bohužel velmi chudé, místy až odbyté. Například čtyřletému působení Špiljaka v čele chorvatské vlády (1963–1967) Klasić věnoval pouhé čtyři stránky (s. 120–124) a téměř žádné archivní bádání.

Poněkud více pozornosti autora připoutaly dva roky, které Špiljak strávil v roli předsedy jugoslávské vlády (1967–1969) jako osobní volba prezidenta Tita. Špiljak se v době rostoucího napětí mezi komunistickými elitami jednotlivých republik musel vyrovnávat s nedůvěrou chorvatského stranického vedení vůči bělehradským orgánům a zejména právě vůči svazové vládě. Měl dokonce čelit požadavkům na demisi, které ho přiměly k nebyvalému kroku v podobě žádosti svazovému parlamentu o potvrzení důvěry. Ani její takřka jednomyslné vyslovení nezastavilo další ostřelování Špiljaka, který v této době začal být v prostředí „probuzených“ národnostních emocí v Chorvatsku obviňován z jugoslávského unitarismu. Klasić uvádí i příznačné rétorické cvičení dobového záhřebského tisku, který označil žádost o parlamentní důvěru za buržoazní počín, ale ve skutečnosti měl na mušce nedostatečné „chorvatství“ Špiljaka. Klasićův důraz na obraz Špiljaka v chorvatském prostředí spolu s chybějícími podrobnostmi o politikových postojích v době jeho působení v čele jugoslávské vlády činí ze Špiljaka spíše pasivní objekt složitých okolností jugoslávského politického života konce 60. let. Tento dojem ještě podtrhuje výklad Špiljakova „vstupu na světovou politickou scénu“ na jaře 1967, kdy předseda jugoslávské vlády v OSN přečetl úředníky sepsaný projev proti izraelské invazi do sousedních arabských zemí. Klasić tyto i jiné události podává ve stylu vyprávění o chudém ševci, který se souhrou okolností ocitl ve velkém světě. Špiljakovu osobnost tím navzdory své všudypřítomné snaze o příznivé vyznění celého příběhu značně zplošťuje a redukuje. Ve výkladu následného působení Špiljaka jako předsedy Rady národů jugoslávského federálního shromáždění (1969–1974) Klasić propojuje hned několik nešťastných vlastností svého přístupu k psaní mnoha pasáží knihy: obsazení Špiljaka do role pouhého vykonavatele rozhodnutí jiných, aniž by byly představeny jeho postoje (v tomto případě ohledně nové ústavy v roce 1974, jejíž přijetí Špiljak z titulu své funkce vyhlásil), absence práce s relevantními prameny týkajícími se přímo Špiljaka a nahrazení takových informací změtí jen málo relevantních charakteristik dobové situace v Jugoslávii. Archivní prameny chybí i v pasáži o letech 1974–1979, kdy Špiljak předsedal jugoslávským odborům. Byť byl význam této organizace v politickém životě země nevelký, mohl Klasić tuto příležitost využít lépe než jen k výtahu hrstky útržků ze sborníku Špiljakových veřejných vystoupení z té doby.

Teprve období po smrti prezidenta Tita v roce 1980 zpracoval Klasić způsobem, který snese náročnější kritéria. I nadále si ale uchoval jaksi automatickou přízeň vůči politikovu počínání a nevyvaroval se přitom řady nepřesností a velmi diskutabilních tvrzení. Jak již zaznělo v úvodu recenze, Špiljak se do stranického ústře-

dí Chorvatska dostal v době, kdy vliv nemocného Vladimira Bakariće na personálie velmi slábnul. Z Klasićova vyprávění vyplývá, že chorvatský komunistický establishment zůstával věrný Titově představě o kolektivním vedení a pro čtyřleté období 1982–1986 plánoval vystřídat postupně tři stranické předsedy: Jure Biliće, Josipa Vrhovce a právě Miku Špiljaka. Tento plán, který zahrnoval důslednou rotaci politických matadorů, je poněkud v rozporu s Klasićovým hodnocením, že byl Špiljak svými kolegy do Záhřebu povolán jako jakýsi „krizový manažer“. Naopak se zdá, že chorvatští lídři žádné větší otřesy neočekávali a politiku chtěli i nadále vést rutinními metodami.

Hned na počátku působení v chorvatském stranickém vedení čekaly na Špiljaka nenadálé potíže osobního rázu, které Klasić podrobně rozebírá (s. 173–182). Během roku 1982 federální inspekce vyšetřovala účetnictví několika chorvatských podniků a následně byli pro podezření z devizových machinací zatčeni manažeri velkého chorvatského dovozce ropy a energií, společnosti INA. Špiljak měl na INA vazbu přes svého syna Vanju, který ve firmě pracoval. Vnímal jako útok na svou osobu, když si na jaře 1983 chorvatský ministr vnitra Pavle Gaži stěžoval svazovému ministru vnitra Stane Dolancovi, že vyšetřování je kýmisi obstruováno kvůli možné kompromitaci synů národních hrdinů. Kromě Vanji Špiljaka ve firmě totiž pracoval také syn samotného Tita a potomci několika dalších významných politiků (s. 173). Očividně se tedy jednalo o prestižní zaměstnání, v němž se synové politiků ocitli dost možná s přispěním svých otců. Klasić však tento dojem, potenciálně narušující vyznění jeho vyprávění, nepotvrzuje ani nevyvrací. Chorvatské úřady a později ani soud prohřešky ve firmě neshledaly. Klasić v kauze spatřuje osobní ambice Dolance, ale také boj slovinských elit za ekonomické zájmy své republiky proti „konkurenčnímu“ Chorvatsku. Dokládá to Dolancovým osobním zajišťováním publicity pro celý případ, jeho svolením k policejní prohlídce pracovního stolu sekretářky Špiljaka mladšího, a také tím, že další Slovinec v jugoslávské vládě Janez Florijančič nevyslyšel žádost INA o kontrolu postupu svazové devizové inspekce. Téhož roku 1983 měl Gaži předat svazovým orgánům jakýsi pamflet, v němž byli chorvatští politici obviněni ze spolčování se SSSR. Očividná intrika se obrátila proti samotnému Gažimu a vedla k jeho odvolání z ministerské funkce a vyloučení ze strany. Ačkoli v obecné rovině je nutno připustit, že chorvatská politická oligarchie v kauze INA měla dobré důvody pomáhat sobě spřízněným manažerským strukturám, Gažihovo počínání v dané době, alespoň soudě z výkladu Klasiće, působí podstatně méně důvěryhodně než Špiljakovo. V jiných zdrojích než v Klasićově knize se však dozvídáme o Gažihovo pozděj-

ším tvrzení, že intervence u svazového vedení ohledně sovětských vazeb chorvatských lídrů mu byla podvržena.³

V ohnisku dalších kontroverzí, trvajících až do dnešní doby, se jméno Miky Špiljaka ocitlo v souvislosti s atentátem na Stjepana Đurekoviće. Tento vysoký manažer INA a zároveň, jak se později ukázalo, agent západoněmecké tajné služby uprchl z Jugoslávie právě v době, kdy začínalo vyšetřování firmy. V Německu se okamžitě začal politicky angažovat ve spojení s chorvatskou nacionalistickou emigrací a o rok později (v červenci 1983) byl v Mnichově zavražděn nikdy neodhalenými bezprostředními pachateli. Podle jedné verze této události měl atentát iniciovat Špiljak, aby zneškodnil nežádoucího svědka nepravostí svého syna.

Když byli v Německu v letech 2013–2016 souzeni vysocí funkcionáři chorvatské tajné služby z 80. let Zdravko Mustač a Josip Perković za organizaci vraždy, Klasić zpracovával analýzy pro potřeby jejich obhajoby. V recenzované knize se věnuje dementování případné účasti otce i syna Špiljakových (s. 182–188). Klasić argumentuje tím, že se chorvatská tajná služba o Đurekoviće začala zajímat teprve kvůli jeho protijugoslávské činnosti v Německu a že se ve vyjádřeních samotného Đurekoviće během emigrace obvinění na adresu Špiljakova syna neobjevují. Soudí také, že atentáty v zahraničí musel schvalovat svazový ministr vnitra, tedy v daném případě Stane Dolanc. Ten se přitom angažoval ve vyšetřování INA, byl kvůli tomu ve sporu s chorvatskými politiky a neměl by důvod jim pomáhat v zahlazování stop podvodů managementu firmy. Verdiktem mnichovského soudu z roku 2016 byli Mustač a Perković za atentát odsouzeni k doživotí s tím, že motivem měla být v první řadě protirežimní činnost zavražděného, ale kromě toho i snaha zamést pod koberec podvody v INA. Klasić nicméně uvádí, že Mika Špiljak v rozsudku přímo zmíněn není, a jeho syn Vanja jen jako svědek, poskytující soudu věrohodné informace o INA. Dodejme, že dánský historik Christian Axboe Nielsen, jehož práce se jinak zakládá na systematictějších bádání než Klasićova, poukazuje na velký zájem chorvatské státní bezpečnosti, svazového ústředí tajných služeb a Dolance osobně o politické aktivity Đurekoviće v Německu. Naproti tomu strach z kompromitace Špiljakova syna jako motiv atentátu z Nielsenova výkladu nevyplývá.⁴

Kapitola týkající se ročního mandátu Miky Špiljaka jako člena a shodou okolností zároveň předsedy jugoslávského prezidia (1983–1984) se z největší části

3 Što je prije šest godina otkrio Pavle Gazi: *Moja istina o Dolancu, Ini, Đurekoviću, Mustaču, Špiljku i Titu*, Nacional.hr, 26. 4. 2021. Dostupné na: <https://www.nacional.hr/sto-je-prije-sest-godina-otkrio-pavle-gazi-moja-istina-o-dolancu-ini-durekovicu-mustacu-spiljku-i-titu/>, 10. 2. 2022.

4 Christian Axboe NIELSEN, *Yugoslavia and Political Assassinations. The History and Legacy of Tito's Campaign against the Émigrés*, London 2020, s. 139–164.

týká politikových kontaktů se zahraničními státníky. Z jejich velkého množství (40 setkání s hlavami států a premiéry) Klasić usuzuje na vysokou prestiž Jugoslávie ve světě, která přetrvávala i v prvních letech po Titově smrti. Špiljak z titulu své funkce zahajoval zimní olympijské hry v Sarajevu. Klasić upozorňuje na obavy jugoslávských politiků z ekonomických dopadů her v době již vleklé ekonomické krize a na chybějící identifikaci elit jednotlivých republik s olympiádou jako společným podnikem. K tomu však dává pouze nekonkrétní komentáře, aniž by přiblížil diskuse v prezidiu na toto téma a postoje či aktivity Špiljaka. Ani ohledně projednávání dalších otázek domácí politiky a ekonomiky v jugoslávském prezidiu pod vedením Špiljaka se bohužel nedozvídáme téměř nic. Autor pouze nakouzl potenciálně zajímavé téma pokusu o výběr nové jugoslávské hymny místo do té doby užívané písně *Hej Slované*, která měla být jen provizorním řešením (s. 205–206). Klasić uvádí, že v době Špiljakova mandátu proběhl konkurz na novou hymnu, ale ani jeden z bezmála 200 návrhů nebyl přijat. Tento neúspěch možná svědčí o nízké schopnosti jugoslávského vedení již brzy po Titově smrti shodnout se na symbolických atributech společného státu. K takovému, nebo jakémukoli jinému závěru však v knize chybí informace o důvodech, proč hymna z početné nabídky nebyla vybrána, a jako obvykle Klasić bohužel neseznamuje čtenáře s rolí Špiljaka v celé věci.

Po konci mandátu tehdejšího složení prezidia SFRJ na jaře 1984 se Mika Špiljak vrátil do Záhřebu, kde pro něj chorvatští lídři drželi místo předsedy republikové stranické organizace. Hned musel řešit pozdvižení, které vzešlo z orgánu, je muž nyní předsedal. Šéf ideologického oddělení v předsednictvu chorvatského ÚV Stipe Šuvar se tehdy pustil do široké, byť jen verbální akce proti nekonformní publicistice. Šuvar svolal širší fórum straníků a spřízněných intelektuálů k poradě o „nepřijatelných“ tendencích ve veřejné sféře. To by samo o sobě zřejmě větší ohlas nevyvolalo, kdyby se k novinářům nedostala sbírka výňatků z pranýřovaných publikací. Mezi nimi výrazně převažovali autoři ze Srbska, kde v první polovině 80. let vzkvétala liberální a nacionalistická publicistika. Šuvarova tzv. Bílá kniha zvedla vlnu nevole v intelektuálních kruzích napříč republikami, ale i mezi komunistickými funkcionáři, zejména právě v Srbsku. Klasić čtenáře seznamuje se Špiljakovou úspěšnou snahou tento rozruch uklidnit. Špiljak se k distanci od Bílé knihy podle autora rozhodl proto, že ji považoval za sektářskou, a navíc nechtěl narušovat vztahy Chorvatska se Srbskem, na kterých silně závisela stabilita společného státu. Klasić dodává sporům mezi Špiljakovým a Šuvarovým proudem ve Svazu komunistů Chorvatska také osobní rozměr: akademicky činný Šuvar sám sebe chápal jako ná-

sledovníka Bakariće v roli ideologa a vizionáře, přičemž na pouze vyučeného Špiljaka se díval svrchu, podobně jako před tím samotný Bakarić. Klasić však nenabízí druhý úhel pohledu na rozdíly mezi oběma chorvatskými politiky. Šušvar byl na rozdíl od Špiljaka vždy velmi vzdálený od vyhledávání materiálních privilegií pro sebe nebo svou rodinu. Po změně režimu v Chorvatsku kvůli setrvání na vyhraněné levicových a protinacionalistických pozicích, o kterých dával veřejně vědět, čelil problémům včetně fyzických útoků. Naproti tomu Špiljak po roce 1990 potíže s novou garniturou neměl, k čemuž se ještě dostaneme, a jeho syn Vanja si i dále budoval kariéru v ropném byznysu, dokonce v mezinárodním měřítku.⁵ Děni kolem Bílé knihy jinak ukazují, že již v první polovině 80. let se Šušvarův ortodoxní přístup vůči kritickým intelektuálům, i když se omezoval na výzvy pouze k ideologickému a nikoli policejnímu boji, ocitl v rámci komunistických elit v Jugoslávii v menšině. Kromě toho se jasně ukázalo, že komunistické vedení jedné republiky (v daném případě Srbska) na základě iniciativy od svých kolegů z jiné republiky nebylo ochotné se konfrontovat s domácím nacionalismem, s nímž v řadě ohledů souznělo.⁶ Již brzy po Bílé knize se tento moment měl kromě Srbska projevit naplno také ve Slovinsku.

Klasić mezi klíčovými soupeřícími Špiljaka v chorvatském establishmentu 80. let uvádí Ante Markoviće, který byl znám jako ekonomický technokrat a později se z pozice svazového premiéra snažil o radikální pozápadnění jugoslávské ekonomiky. To hovoří ve prospěch Klasićova názoru, že Špiljak byl méně ortodoxní než Šušvar nejen ohledně přístupu k nekomunistickým intelektuálům, ale i v otevřenosti ke změnám v uspořádání společnosti. Značně nekonzistentní je ale Klasić tehdy, když Špiljakovi přisuzuje také silnější orientaci na národní otázku oproti Šušvarovi. Na jiných místech v knize totiž autor energicky argumentuje, že Špiljak zůstával jednoznačným zastáncem společného státu. Dokládá to i jeho výroky z konce roku 1985 o nesmyslnosti úvah o rozdělení Jugoslávie v době integračních procesů ve světě, a o hrozbě libanonského scénáře v případě ústupu od „bratrství a jednoty,“ (s. 238). Mezi politiky, kteří původně měli blízko ke Špiljakovi, sice později během rozpadu Jugoslávie nacionalismus našel zřejmě úrodnější půdu než mezi příznivci Šušvara, nicméně jeden z hlavních Špiljakových spojenců Ante Marković se coby

5 *Sin moćnog lidera Partije gradi luku u N. Vinodolskom*, Express.hr, 18.6.2017, Dostupné na: <https://express.24sata.hr/top-news/sin-mocnog-partijskog-lidera-gradi-luku-u-n-vinodolskom-10845>, 10. 2. 2022.

6 Tento aspekt zdůrazňuje Davor Marijan ve své pozdější studii o případu Bílá kniha. Davor MARIJAN, „*Cvijete zla*“ – *Bijela knjiga Saveza komunista Hrvatske*, Časopis za suvremenu povijest 53, 2021, č. 1, s. 7–42.

poslední jugoslávský premiér až do roku 1991 vehementně snažil o zachování federace a byl proto torpédován ze Slovinska, Tuđmanova Chorvatska, ale i Miloševićova Srbska. Klasićova teze o tom, že míra „chorvatství“ se měla mezi Špiljakem a Šuwarem v polovině 80. let výrazněji lišit, tak není přesvědčivá. Spíše se zdá, že se autor navzdory své levicově-liberální orientaci účelově snaží vylepšit obraz Špiljaka i v očích národně cítícího publika. Sám tak sklouzává do pasti *ex post* imputace alespoň zárodků chorvatského nacionalismu Špiljakovi, proti čemuž se jinak vymezuje.

Klasić odmítá obvinění Špiljaka z nacionalismu mimo jiné i v závěrečném rozboru spekulací o tom, že ve druhé polovině 80. let měl Špiljak pomáhat Franju Tuđmanovi v jeho cestě k moci (s. 238–244). Protirežimně smýšlející Tuđman si koncem roku 1986 přes prostředníka domluvil setkání se Špiljakem, aby jej požádal o pomoc se získáním cestovního pasu a s přenosem ostatků svých příbuzných do Záhřebu. Již za několik měsíců chorvatské úřady Tuđmanovi pas skutečně vrátily, a ten ho začal využívat k návštěvám chorvatských emigrantů v zámoří. Klasić upozorňuje, že Špiljak svůj rozhovor s Tuđmanem okamžitě hlásil chorvatskému stranickému vedení, jemuž tehdy předsedal etnický Srb Stanko Stojčević. Z této zprávy, v níž Špiljak Tuđmana kritizuje za setrvávání na linii chorvatského nacionalismu, ani z příslušného deníkového záznamu samotného Tuđmana nelze podle Klasiće usuzovat na případnou dohodu o politickém spojení. Klasić navíc soudí, že v letech 1986–1987 situace zdaleka nenasvědčovala možnosti, že by Tuđman mohl usilovat o moc, a Tuđman tehdy nevyvíjel aktivity v tomto směru. Druhé setkání Špiljaka s Tuđmanem mělo proběhnout během roku 1989. Podle jednoho pozdějšího vyprávění Špiljak tehdy nabídl Tuđmanovi aktivní podporu v boji o moc tím, že mobilizuje své kontakty v tajných službách. Klasić zpochybňuje spolehlivost této informace, neboť Tuđman ve svém deníku tento rozhovor nezmiňuje a o setkání neexistují záznamy kromě tvrzení Josipa Manoliće.⁷ Klasić také tvrdí, že v roce 1989 již komunisté neměli Tuđmanovi mnoho co nabídnout, tedy že jeho cesta na politické výsluní již byla víceméně hotová věc. Taková představa je však velmi diskutabilní, neboť k vyhlášení voleb s účastí více stran se chorvatští komunisté až do závěru roku 1989 nechystali, a ani poté neočekávali, že v nich budou poraženi.⁸

7 Původně partyzán a komunistický funkcionář, který se obdobně jako Tuđman na přelomu 60. a 70. let přiklonil k chorvatskému nacionalismu a následně byl odstaven z veřejného života. Od roku 1989 se znovu politicky aktivizoval po boku Tuđmana.

8 V českém prostředí vyšla v nedávné době kvalitně zpracovaná kronika událostí ze samotného závěru vlády komunistů v Chorvatsku: Boris MOSKOVIĆ, *Mezi Titem a Tuđmanem. Chorvatsko v letech 1989–1990*, Praha 2017.

Bohužel bez časoprostorových souřadnic a bez odkazů na zdroje zmiňuje Klasić ještě jedno pozdější setkání Tuđmana a Špiljaka, kdy se Tuđman měl zajímat o Špiljakovo zdraví, a ten se u něj zase přimlouval za obnovu jednoho partyzánského pomníku. Z toho je zřejmé, že Tuđman se Špiljakem zůstal i po roce 1990 v dobrých vztazích. Syn Vanja Špiljak měl podle médií v roce 1999 už coby vlivný ropný magnát Tuđmanovi říci, že rodičům „je s tebou dobře“, a že se proto on osobně vynasnaží, aby Tuđman i dále zůstal u moci.⁹ Vanja jinak později uváděl, že jeho otec se s Tuđmanem vídal už v 70. letech na podkladě dřívějších vazeb obou rodin.¹⁰ Vyjádření Vanji, jsou-li pravdivá, nasvědčují tomu, že kontakty jeho otce s Tuđmanem byly těsnější, než uvádí Klasić. Přesto u Vanji nenacházíme podporu pro tezi o spolupráci Špiljak–Tuđman na změně režimu v Chorvatsku. Je překvapivé, že ačkoli Klasić psal knihu v těsném kontaktu se Špiljakovou rodinou a opakovaně označuje Vanju za důvěryhodnou osobnost, o vztazích s Tuđmanem nenechává Vanju v knize žádným způsobem promluvit.

Při čtení knihy se nelze ubránit dojmu, že se Hrvoje Klasić zaměřil na závěrečné roky politické kariéry Miky Špiljaka, a celé jeho předchozí působení jen narychlo zasadil do svého pozitivního obrazu o politikovi. Kromě informační chudoby prakticky všech kapitol vyjma těch o 80. letech je největším problémem knihy absence kritického odstupu od protagonisty. Klasić se sice (odhlédneme-li od podtitulu knihy) nesnaží zveličovat význam nebo schopnosti Špiljaka, ten je přesto prakticky v každém jednotlivém případě konfliktů, diskusí nebo rozhodnutí vyobrazěn jako kladný hrdina. Klasić vynechává mnoho argumentů a faktů, které hovoří ve Špiljakův neprospěch. Dělá mu tím medvědí službu, neboť se jeho závěry o Špiljakovi coby skromném, zásadovém a veskrze poctivém idealistovi nezakládají na důkladné práci s prameny ani na rozvaze všech pro a proti. To neznamená, že tyto autorovy závěry jsou nutně zcela nesprávné, ale nelze je bohužel přijmout bez dalšího prověření a určitě neplatí pro všechna Špiljakova rozhodnutí a životní období. Nejvíce přesvědčivý v hodnocení Špiljaka je Klasić tehdy, když ho vyobrazuje jako odpůrce nacionalismu po celých pět desítek let jeho aktivního politického působení, a jako terč pohrdání ze strany některých jeho soudruhů, kteří vyrostli ve výhodnějších sociálních podmínkách. Jinak lze Klasićovu knihu vnímat především

9 „*Vanja Špiljak: Tuđman me nije pitao za likvidaciju Đurekovića (1. dio)*“, *Večernji.hr*, 19. 1. 2014. Dostupné na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/vanja-spiljak-tudman-me-nije-pitao-za-likvidaciju-durekovića-1-dio-915926>, 10. 2. 2022.

10 *Ibidem*.

jako až příliš zaujatý, ale přesto podnětný příspěvek k obhajobě Miky Špiljaka ohledně kontroverzí kolem jeho působení v 80. letech.

Michal Janičko

Pavel KOSATÍK,

Slovenské století,

Praha, Torst 2021, 407 s.,

ISBN 978-80-7215-686-3.

Martin M. Šimečka vo svojej recenzii na Kosatíkovo *Slovenské století* reaguje na vetu, ktorú Pavel Kosatík napísal v úvode: „Být dnes mladým, dvacetiletým Slovákem, hodně bych se těšil, co v životě zažiju.“¹ Šimečka poznamenal, že „Toto je hádam jediná veta, která prezrádza, že autor si Slovákovi predsa len trochu idealizuje. Faktom totiž je, že veľa mladých Slovákov sa ide tešiť na svoju budúcnosť radšej do Česka.“² Petr Vizina sa na túto kritiku Pavla Kosatíka spýtal vo svojom podcaste *Na dotek*, a autor *Slovenského století* odpovedal mimo iného, že „[...] ani jsem tím tak nehodnotil to, jak je těm Slováčkům, ale spíš jakýsi pocit zabetonovanosti český společnosti.“³ Do istej miery je táto veta pre celé *Slovenské století* príznačná.

Aká je vlastne bádatelská otázka *Slovenského století*, nie je po jeho prečítaní celkom jasné – má ísť o (popularizačné) dejiny Slovenska v Československu, alebo o dejiny slovenského separatizmu v Československu? Podľa úvodu pravdepodobne skôr o prvé, podľa obsahu o druhé. Je to nešťastná nejasnosť – vytvára v podstate sebanaplňujúce sa proroctvo a spadá do zažitých vzorcov vnímania, že čo je československé, to je české. Slovenské dejiny, ako ich predkladá Kosatík, nič netušiac priťakávajú slovenským nacionalistom v predstave, že jediným skutočne slovenským je to, čo vedie k samostatnosti. Čechoslovakisti, inteligencia 30. rokov verná Československu zo slovenských pozícií, elity Demokratickej strany aktívne sa podieľajúce na obnovení spoločného štátu v 40. rokoch, slovenské kádre KSČ, „pražskí Slováci“ 70. rokov, tí všetci sú implicitne vykázani do pozícií slepých vývojových vetiev, ale-

1 Pavel KOSATÍK, *Slovenské století*, Praha 2021, s. 6.

2 Martin M. ŠIMEČKA, *Ako Česi nezabránili šťastnému rozvoju mladšieho brata*, Denník N, 14. 12. 2021, dostupné na <https://dennikn.sk/2647561/slovenske-storocie-ako-cesi-nezabranili-stastnemu-rozvoju-mladsieho-brata-kniha/?ref=list>, 28. 1. 2022.

3 Petr VIZINA, *Podcast Na dotek: Slováky jsem považoval za iracionální pachatele rozpadu*, 29. 12. 2021, dostupné na <https://soundcloud.com/aktualnecz/podcast-na-dotek-pavel-kosatik>, 28. 4. 2022

bo redukovaní na mocenských oportunistov. Prívrženci Československa hrajú v spätnom pohľade tragickú rolu z nesprávnej strany dejín.

Kosatíkova práca pozostáva z chronologicky radených kapitol, pričom nosnou témou väčšiny z nich je (prevažne politický alebo spoločenský) život niektovej „slovenskej osobnosti“, na príklade a cez príbeh ktorej Kosatík zobrazuje dobu, vzorce myslenia či vzťahy s centrom, všetko to, čo považuje za slovenské dejiny. Formát to nie je zlý, ale sústredenie na tú-ktorú osobu má občas tú nevýhodu, že autor opomína skutočnosti, ktoré s ňou priamo nesúvisia, ale pre celkový kontext sú dôležité, alebo si zľahka protirečí s kapitolou o inej osobe. Takéto rozpory sú viditeľné najmä v kapitolách o Vavrovi Šrobárovi a o Milanovi Hodžovi, hlavne pokiaľ ide o vplyv na udalosti roku 1918. Okrem toho Kosatík občas vynecháva informácie, akoby si ich šetril, kým budú z jeho pohľadu relevantnejšie – tak sa v kapitole popisujúcej politiku Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v 20. a 30. rokoch 20. storočia nedozvieme nič o Tukovej afére, hoci Kosatík pri tejto príležitosti píše o vystúpení HSLS z vlády v roku 1929 (s. 142), ktoré bolo priamym následkom Tukovho odsúdenia za vlastizrada. Že HSLS opustila vládu z tohto dôvodu sa dozvieme až o 30 strán neskôr, v kapitole o Tukovi, kde je tento Hlinkov krok zmieneny ako dôkaz jeho „vernosti“ Tukovi (s. 173).

V poslednej tretine práce, ktorá sa venuje udalostiam od druhej svetovej vojny ďalej, sa dôraz do istej miery prenáša z osobností k fenoménu a obsadenie kapitol sa rozrôžňuje, čo do veľkej miery zmierňuje vyššie popísané problémy. Modernjšie kapitoly bohužiaľ trpia nedostatkom priestoru – tvoria približne 100 strán z celkových 350 strán obsahu – čo v spojení so širším záberom vedie k istej plytkosti popisu, najmä keď ide o zložité fenomény. Výber osobností a problémov, ktorým sa autor rozhodne venovať, je samozrejme subjektívnou záležitosťou. Napriek tomu je škoda, že autor v podstate opomenul obdobie tzv. „asymetrickej federácie“, ako ju nazýva Jan Rychlík, obdobie hrubo ohraničené rokmi 1944–1948, kedy Bratislava požívala v Československu v praxi najväčšej autonómie. Na tomto krátkom období a jeho problémoch by bolo bývalo možné zaujímavo ilustrovať nielen nerovnaké predstavy o spolužití a pozícii štátu a národa, ale aj často nečakané problémy, ktoré improvizované delenie moci, vyplývajúce z rozdielneho vojnového vývoja, prinášalo.

Čitateľa bohužiaľ pri čítaní vyrušuje niekoľko typov drobných chýb – prvá chyba v slovenskom názve (v českých textoch často sa objavujúce „Turčianský Svätý Martin“) sa vyskytne hneď na strane 11. Zároveň je v texte niekoľko chýb, ktoré sú evidentne preklepmi, ale preklepmi tak nešťastnými, že menia význam viet – tak

bol Vavro Šrobár zmocnený Slovenskou národnou radou k zastupovaniu v Prahe dodatočne 30. novembra 1918, nie 1938 (s. 42), a chlapci od 6 do 18 rokov sa mali stať členmi Hlinkovej mládeže (HM), nie Hlinkovej gardy (HG) (s. 177). Hlinkova garda síce ako polovojenská jednotka mohla byť väčšinu svojej existencie všelikomu na smiech, ale dvanásťročných chlapcov predsa len neprijímala. Tak isto prvá viedenská arbitráž dopadla pre Slovensko o trochu lepšie, než boli pôvodné požiadavky maďarskej strany, nie o trochu horšie (s. 145).

Okrem toho má Kosatík (v tomto type textu pochopiteľnú) tendenciu k zjednodušovaniu, ktorá sa však tiež v niektorých prípadoch prejavuje nešťastne. Výrok, že: „Do konce války se však otevření tábora založeného na otrocké práci vězňů na Slovensku nestihlo,“ (s. 209) je technicky presný vzhľadom na to, že Kosatík hovorí o politických väzňoch. Napísať však niečo také bez spresnenia opomína pracovné tábory pre rasovo prenasledované obyvateľstvo, ktorých bolo na Slovensku niekoľko (Nováky, Sereď, Vyhne), najmä s prihliadnutím na laické čitateľstvo, ktoré nemusí z prvej ruky rozlišovať pracovné tábory pre politicky prenasledovaných a pracovné tábory pre rasovo prenasledovaných, a to zvlášť v prípade, keď druhé nie sú spomenuté v celej práci. Podobným, hoci snáď menej závažným zjednodušením je tvrdenie, že Oskar Fegyveres a Róbert Remiáš boli „kolegovia“ (s. 359). Kosatík píše o Fegyveresovi ako o pracovníkovi Slovenskej informačnej služby (SIS) (ktorým bol), a formulácia tak vyvoláva predstavu, že Remiáš bol taktiež príslušníkom tajnej služby. Remiáš a Fegyveres boli kolegami z kriminálky, odkiaľ Fegyveres odišiel do SIS a Remiáš začal súkromne podnikáť. V čase únosu Michala Kováča ml. už kolegami neboli a Remiáš nikdy nepracoval pre SIS.

Ďalším „zvláštnym znakom“ textu je niekoľko polemík o možných alternatívnych vývoch dejín, typicky o rôznych bodoch, v ktorých mohlo Československo nevzniknúť / nebyť obnovené / rozpadnúť sa. Takéto polemiky sú samozrejme vždy subjektívne a názor na možnosť takejto alternatívy ostáva na individuálnom posúdení, predsa sa však pustíme do rozboru jednej z nich. V kapitole *Gustáv Husák v čase táni* nám Kosatík predkladá teóriu, že: „Kdyby Husák prosadil, oč v Košicích usiloval, tedy federaci, a volby v roce 1946 by dopadly, jak dopadly, (tj. v českých zemích vítězství KSČ a na Slovensku demokratů), ČSR by se rozpadla už v onom roce 1946.“ (s. 293). Opomínajúc prvú časť, pustíme sa iba do predstavy o rozpade federatívnej Československej republiky v roku 1946, a to následkom rôznych volebných výsledkov oboch častiach federácie. Rozpad ČSR by v tejto dobe mal tri hľadiská, ktoré na seba všetky nadväzujú: slovenské, československé a medzinárodné. Začneme zvnútra, teda hľadiskom slovenským. Víťazná Demokratická

strana (DS) s dvojtretinovou väčšinou v Slovenskej národnej rade a Komunistická strana Slovenska (KSS) s tretinou kresiel, aj vo federácii nepochybne silno prepojená s KSČ – ani jedna z týchto strán by nemala motiváciu sa od ČSR trhať. Špičky DS, z ktorých veľká časť sa aktívne podieľala na Slovenskom národnom povstaní sa práve ním a celým svojím odkazom hlásili ku spoločnej republike a samostatné Slovensko pre nich nieslo odkaz ľudáctva, ku ktorému sa hlásiť nechceli. KSS nemala dôvod k samostatnosti v štáte, v ktorom by nevládla, viac bola motivovaná zostať v štáte, ktorého časť ovláda sesterská KSČ. Tým sa môžeme posunúť na československú úroveň: KSČ nemala najmenší dôvod rozpadu aktívne nebrániť, tým skôr, že na to mala prostriedky – sesterskú KSS. Pre českú spoločnosť by osamostatnenie Slovenska taktiež príliš bolestne pripomínalo rok 1939 a KSČ by u nej našla jasnú podporu. Medzinárodné hľadisko je úplne jasné – obnovenie štátu, ktorý sa pri svojom vzniku prihlásil k nacizmu, by rok po vojne neprešlo ani u západných spojencov, ani u Sovietov – najpravdepodobnejším osudom takéhoto štátu by bola okamžitá sovietska invázia za možno nespokojného, ale rozhodne tichého prizierania sa okolia. A tým sa vraciame k hľadisku slovenskému – DS si takúto eventualitu musela uvedomovať a pokiaľ by si mala vybrať medzi tesnejším objatím s českými krajinami a sovietskym područím, s radosťou by si vybrala prvé. V zhrnutí teda Slovensko nemá dôvod samostatnosť vyhlásovať, Československo nemá dôvod jej nebrániť a okolité štáty nemajú dôvod sa tomu nečinne prizerať. Oveľa pravdepodobnejším osudom federalizovanej ČSR v tomto scenári je presne to, čo sa stalo v realite našej – likvidácia slovenskej nezávislosti. Kosatikova konštrukcia, vychádzajúca na pohľad z domienky, že najvyšším a azda jediným hnacím motorom slovenskej politiky je túžba po národnej samostatnosti, je pre *Slovenské stololetí* príznačná. Motivácie vedúce k podpore pokračujúcej existencie Československa sú v tejto optike pokrivené alebo neúprimné a slovenská politika je rámcovaná čisto geograficky slovenským kontextom, akoby sa ani nemala prirodzene vzťahovať k Prahe ako centru prijatému za vlastné, akoby nemala operovať v kontexte celého Československa. Kosatík tak predstavuje dobové slovenské elity ako vylúčené z československej existencie, ku ktorej sa v skutočnosti často hlásili. Obnovené Československo tým zobrazuje ako české panstvo, na ktorom nemá žiadny skutočný Slovák záujem a z ktorého by sa pri prvej možnej príležitosti znovu vymanil. Predstava, že v tomto období prevládli na Slovensku elity, ktoré mali záujem na existencii *spoločného* štátu, je mu cudzia do tej miery, že ju ani nezvažuje.

Všetko toto by sme mohli považovať za pomerne povrchné nedostatky. Bohužiaľ ide skôr o ilustráciu hlbších problémov, ktoré charakterizuje problém s fak-

tografiou. Tento typ práce nevyžaduje vždy citácie, ale ich absencia je zvlášť frustrujúca, pokiaľ autor napríklad tvrdí, že Slovenská národná rada mala v roku 1944 zámer zachovať samostatné Slovensko a okruh komunistov okolo Husáka plánoval jeho pripojenie k Sovietskemu zväzu (s. 241). Pre doplnenie pripomenieme, že vo Vianočnej dohode z decembra 1943 sa obe tieto sily, teda SNR a KSS, prihlásili k obnoveniu Československa. Kapitola o Slovenskom národnom povstaní by si všeobecne zaslúžila väčšie osvetlenie zdrojov informácií, keďže sa v nej objavuje niekoľko zaujímavých konštrukcií, na ktorých v slovenskej historiografii rozhodne nepanuje zhoda. Najvypuklejšou je tvrdenie o spolupráci komunistov s generálom Čatlošom, čo je tvrdenie, voči ktorému sa Čatloš vo vlastných spomienkach a korešpondencii zo 60. rokov pomerne vehementne vymedzoval. O tom, ako prebiehali rôzne úrovne rokovaní v Moskve v tomto období, existuje množstvo osobných svedectiev, ktoré si často protirečia, a preto je nešťastné, že sa Kosatík autoritatívne stavia za jednu konkrétnu teóriu bez toho, aby jej spornosť zmienil.

V interpretačnej rovine je významným hendikepom práce Kosatíkova neochota uvažovať nad národnostnými požiadavkami ako nad mocenským nástrojom. Najvýraznejšie sa to prejavuje v prípade Husáka a Mečiara. Kosatík nedokáže pochopiť Husákovu „vykuchanie“ federácie z roku 1968 inak, ako zradu spáchanú Husákom na vlastných princípoch. Mocenská interpretácia by pritom na celú záležitosť mohla vrhnúť úplne iné svetlo a vrátiť motivácie aktérov do oveľa prozaickejších sfér – Husák (1968) v Bratislave federáciu potrebuje, pretože mu moc pridáva, a Husák (1970) v Prahe federáciu nepotrebuje, pretože mu moc uberá. Podobne je to s Mečiarom. Kosatík je schopný zároveň tvrdiť, že väčšina Slovenska samostatnosť v roku 1992 nechcela (s. 345), a že Mečiar, požadujúc samostatnosť, vždy robil ako populistu len to, čo si jeho voličstvo prialo. Mečiarovi pritom tak isto šlo o moc – v samostatnom štáte mohol byť neobmedzeným vládcom. Na vôli voličstva nezáležalo, Mečiar mu koniec koncov dokázal vnútiť svoju. Takéto interpretácie smerujú k predstave o národnostných požiadavkách ako o pohybe *per se*, o pozitivistickom smerovaní národnej existencie k samostatnému štátu ako vopred narysovanej trajektórii dejín. Neberú do úvahy súhru politických a spoločenských faktorov, v ktorých sa konkrétne požiadavky formulujú, a úplne opomínajú mocenskú prácu s takzvanou národnostnou kartou, ktorá je nástrojom k iným cieľom, nie cieľom samým o sebe.

S mečiarizmom a obdobím nežnej revolúcie sa pojí aj problém interpretácie pôsobenia Fedora Gála. Autor, zdá sa, preberá popis udalostí prevažne od Milana Kňažka, pričom je možné, že mu úplne unikol spor Gál – Kňažko, ktorý sa rozhorel

v roku 2018 po vydaní knihy rozhovorov Karla Sudora s Fedorom Gálom *Ešte raz a naposledy*. Spor, ktorého hlavnými motívami sú „duchovná zodpovednosť“ za mečiarizmus a otázka Gálovho odchodu zo Slovenska, sa od vtedy (s miernym útlmom z dôvodu pandémie) ťahá na stránkach niekoľkých slovenských denníkov a naposledy vyvrcholil Kňažkovou žalobou na Gála z mája 2021. Vzhľadom na to, že ide o širokú verejnú debatu, do ktorej vstupujú svojimi svedectvami a názormi iní aktéri dobových udalostí, ide o značnú nedbalosť.

Vo výsledku teda Kosatík predkladá text, ktorý by sme s trochou irónie mohli nazvať pokusom učiť zadosť realite a doplniť okyptené *České století* o jeho chýbajúcu časť. Pokus je to rozhodne chvályhodný, a zdá sa, že dokázal okolo seba rozpútať pomerne zaujímavú debatu. Trpí bohužiaľ nedôslednosťou najrôznejšieho druhu, od význam pozmeňujúcich preklepov po vyklábené interpretačné rámce. Za najväčšiu premrhanú príležitosť však musíme označiť nevyjasnenú bádateľskú otázku, ktorá mieša dokopy dejiny Slovenska a dejiny slovenského separatizmu a vylučuje zo skúmania celé segmenty stýkania a potýkania sa, ktoré nám môžu o našich spoločných dejinách a o nás samých povedať oveľa zaujímavejšie veci.

Tereza Richtáriková

ZPRÁVY / BOOK REPORTS

Ondřej KLÍPA,
*Majstr a Malgorzata. Polky v továrnách
ČSSR*,
Praha, Nakladatelství Karolinum 2021,
168 s.,
ISBN 978-80-246-4844-6

Problematika pracovních sil ze zahraničí v komunistickém Československu zatím zůstává na okraji zájmu historiků. Anotovanou práci lze proto přivítat, ač se zaměřuje jen na velmi úzkou část cizinců v hospodářství poválečného Československa. Autor si totiž vybral pouze působení polských žen v průmyslu v období existence Československé socialistické republiky (tj. 60. až 80. léta). Ba co víc, svůj výzkum omezil v podstatě jen na továrny situované ve východních a zčásti severních Čechách. To přitom není míněno jako výtka, nýbrž jako konstatování, které má naznačit, že toto téma je mnohem rozsáhlejší. Nejen genderově (přestože mužů z Polska nebylo tolik), ale také teritoriálně a i časově. Těšínsko, respektive ostravská průmyslová oblast, měla a dodnes má mnohaletou tradici zaměstnávání polských občanů. V době komunistického Československa bychom je však našli i v jiných regionech, zejména těch při hranici s Polskem. Je přitom dobře známo, že nábor pracovních sil se tehdy neomezoval jen na Polsko. Úřady lákaly i občany jiných států komunistického bloku, a to nejen v Evro-

pě. Zejména v 80. letech se v československých podnicích objevovali i zaměstnanci z Vietnamu nebo Kuby.

Anotovaná knížka může proto pro další badatele posloužit jako *case study*. Opírá se přitom o poměrně obšírné spektrum domácích a zahraničních pramenů a literatury a autorovi se podařilo hovořit i s pamětníci z řad polských dělnic. S náborem polských pracovníků se přitom začalo už nedlouho po druhé světové válce, řada jich tehdy směřovala do zemědělství. Pokud se jedná o východní a část severních Čech, Polky pracovaly zejména (byť nikoli pouze) v tamních textilkách.

Autor se přitom nesoustřeďuje ani tak na popis a dynamiku tohoto fenoménu, jako spíše na postavení polských dělnic, jejich fungování/adaptaci v československém prostředí a peripetie všedního dne. Zdůrazňuje přitom, že při poskytování pracovní síly Polskem se více než o bratrskou pomoc (byť tento narativ přirozeně sloužil jako určité oficiální zdůvodnění) jednalo o řešení hospodářských problémů. Pro Polky byla práce v Československu zase příležitostí vymanit se ze svých rolí v Polsku a získat větší svobodu. To se někdy odráželo ve špatné pracovní morálce a vysoké fluktuaci, kdy se při neshodách se zaměstnavatelem Polky prostě sebraly a vrátily do vlasti, aniž by vedení podniku proti tomu mohlo cokoli udělat. Vyskyto-

valy se případy zneužívání nemocenské a další prořešky vůči pracovní morálce, které však socialistický systém nebyl schopen efektivně řešit, respektive proti nim zásadněji zasáhnout. Existovaly ovšem i případy, kdy Polky možnost práce v Československu vnímaly jako příležitost uniknout z polské reality a vzornou prací se dokázaly v podniku dobře uchytit.

Ač je anotovaná kniha útlá, je inspirativním čtením. Jsem přesvědčen, že podnítí další zájem badatelů o téma využití pracovních sil ze zahraničí v komunistickém Československu. Publikaci doplňují přehledné grafy informující o sektorovém rozdělení Polek v československých závodech, velmi užitečný je také přehled právních vnitrostátních a mezinárodních aktů majících vztah k zaměstnávání polských občanů v Československu.

Jiří Friedl

Norbert WÓJTOWICZ (ed.),
*Przewrót komunistyczny w
Czechosłowacji 1948 roku widziany
z polskiej perspektywy,*
Warszawa – Wrocław, Instytut Pamięci
Narodowej 2021, 367 s.,
ISBN 978-83-8229-162-9.

Mít možnost nahlédnout na události z jiného pohledu může být leckdy zajímavé. Nejinak je tomu v případě února 1948 v Československu. Anotovaná edice nabízí sto dvánáct dokumentů, které mají představit pohled na politické změny v té době z polské perspektivy. Edici zpracoval Norbert Wójtowicz, který je rovněž autorem úvodní studie se stručným nástinem historie poválečného Československa. Bohužel, jeho znalosti literatury nejsou příliš dobré, což

dokládá například slabé využití stěžejních knih Karla Kaplana (citováno pouze dílo *Nekrvavá revoluce a Československo v letech 1945–1981*). O dalších pracích českých historiků o třetí republice nemá editor většinou tušení a ty, které jsou uváděny v poznámkách, budí dojem náhodného výběru. Tento fakt se bohužel odráží na kvalitě úvodní studie, která volby v květnu 1946 prezentuje jako rozhodné vítězství komunistů, aniž by brala v potaz jejich porážku na Slovensku a z toho vyplývající další souvislosti a specifika vnitropolitického vývoje v Československu.

Chronologický rámec editor zvolil poměrně široký. Začíná tzv. krčmaňskou aférou a celý soubor dokumentů je na závěr „sepnut“ zprávou velvyslance Józefa Olszewského z 15. února 1949, v níž Olszewski souhrnně představuje události roku 1948. Mezi publikovanými dokumenty nacházíme nejen zprávy diplomatů či diplomatické depeše informující o událostech v Československu, ale také hlášení zpravodajských služeb či analýzy stranických funkcionářů.

Editor do edice zařadil i dobové novinové články, aby bylo možno udělat si obrázek, co polská veřejnost o situaci v Československu věděla. Domnívám se, že to nebylo příliš šťastné rozhodnutí. Tyto texty jen potvrzují obecně známý fakt, že tisk byl zcela pod kontrolou polských komunistů, kteří samozřejmě nedopustili, aby se Poláci dozvěděli pravdu. Stěží lze také pokládat rozhovory s československými komunistickými politiky otištěné v polském tisku za „polskou perspektivu“ (např. dokumenty č. 73 a 79). Podle mého názoru nebylo nutné tyto texty publikovat, neboť nepřinášejí nové poznatky a zbytečně edici „zaplevelují“. Podobné to je s referáty o událostech v Československu, jako např. ten od Roma-

na Werfla nebo Mieczysława Wągrowského (dokumenty č. 90 a 102), který je jen komunistickou interpretací února 1948, psanou navíc stranickým „pytdepe“. Není mi rovněž jasné, proč editor zařadil také dokumenty, které se týkají postavení polské menšiny na Těšínsku a nemají tudíž spojitost s vnitropolitickým vývojem (např. dokument č. 81 či 106). Udiví rovněž absence zmínek o dřívějším publikování některých dokumentů, jak bývá v edicích zvykem (dokumenty č. 98 a 106). Svědčí to bohužel o nepřilíh dobrých znalostech editora, který se v poznámkovém aparátu vesměs omezil jen na biogramy (vesměs dobře zpracované) osob zmiňovaných v dokumentech, a do vysvětlování širších souvislostí či uvádění některých tvrzení na pravou míru se nepouštěl.

Každá edice dokumentů najde uplatnění, vždyť zpřístupňuje prameny a šetří tak historikům práci. Anotovaná edice spíše než nové poznatky k únoru 1948 nabízí materiál k analýze toho, co polští komunisté věděli o československých událostech. Může také posloužit badatelům, kteří by se zajímali o způsoby komunistické argumentace a výkladu moderních dějin. Edici doplňuje jmenný rejstřík, české, slovenské a anglické resumé; seznam použitých pramenů a literatury bohužel chybí.

Jiří Friedl

Dmitrij Sergejevič LICHAČOV – Lev Akeksandrovič DMITRIJEV – Natalia Vladimirovna PONYRKO (eds.), *Biblioteka literatury Drevnej Rusi. T.20. XVIII–XX veka*, Sankt-Peterburg, Nauka 2020, 408 s., ISBN: 978-5-02-040331-4.

Jeden z dlouho nerealizovaných úkolů ruské literární vědy a filologie představovalo vydání kompletní edice originalních děl staroruské literatury. Problém prohlubovala skutečnost, že postoj státních úřadů k ruskému literárnímu dědictví byl vždy dost rozporuplný. To bylo patrné zejména v sovětských dobách, kdy na jedné straně byla staroruská literatura oslavována a vyzdvižována jako nedílná součást ruské kultury. Na druhé straně protináboženská politika sovětského státu neumožňovala vydávání děl náboženského a liturgického obsahu, která by se dostávala k běžnému čtenáři. Tato politika se výrazně projevila i na příkladu edice *Památky literatury starověké Rusi (Pamjatniki literatury Drevnej Rusi, 1978–1994)*, jejíž obsah byl díky cenzurním omezením výrazně zkrácen. Série až na vzácné výjimky obsahovala pouze ta díla, jejichž obsah byl víceméně sekulární. Situace se změnila po rozpadu SSSR, kdy již bylo možné všechna díla staroruské literatury bez výjimky vydávat. A konečně v roce 1997 začala Ruská akademie věd vydávat knižní řadu *Knihovna literatury starověké Rusi (Biblioteka literatury Drevnej Rusi, 1997–2020)*. Hlavním inspirátorem a jedním z prvních editorů této knižní série se stal slavný sovětský a ruský filolog a kulturolog Dmitrij Sergejevič Lichačev (1906–1999). Jednotlivé svazky, obsahující jak novelizované edice již dříve vydaných opusů, tak díla, která zůstávala dosud pouze v ru-

kopisech k vydání připravili erudovaní filologové a kulturologové, kteří je doplnili o rozsáhlé úvodní studie a fundované komentáře. V roce 2020 byl vydán závěrečný, dvacátý svazek této série.

Ten obsahuje díla 18.–20. století, která úzce souvisejí s kulturní tradicí Rusi před reformami Petra Velikého. Kniha začíná úvodním článkem filoložky a specialistky na staroruskou literaturu Natalji Ponyrko, z něhož usuzujeme, že navzdory velkým kulturním změnám v 18. století si staroruská tradice zachovala svoji přítomnost, i když již nebyla dominantní. Řada autorů z různých společenských vrstev vykazovala stylistické, dějové a žánrové podobnosti se staroruskou literaturou.

Prvním dílem, se který se čtenář seznamuje, je příběh biblického patriarchy Josefa ve zpracování archangelského rolníka–starověrce z 19. století Ivana Mjandina. Po celý svůj dospělý život se Mjandin zabýval přepisováním starých rukopisů a zaznamenáváním těch příběhů, které kolovaly mezi starověrci. Nicméně, jeho psané dědictví láká odborníky nejen kvůli tomu. Mjandin, talentovaný a vzdělaný samouk, nejen přepisoval staré rukopisy, ale také je všemožně doplňoval úvahami o morálce a smyslu života. Díky této skutečnosti jsou jeho rukopisy důležitým a cenným pramenem k historii ruských starověrců a kultury ruského severu jako takového.

Další památkou, která si zaslouží pozornost, jsou fragmenty deníku mezenského rolníka Grigorije Sitnikova. Deník nalezený během expedice do Archangelské oblasti v roce 1967 je unikátním zdrojem pro pochopení světonázoru obyvatele ruské vesnice na přelomu 19. a 20. století. Hluboce věřící Sitnikov v denících zaznamenává mnoho zázraků, které se odehrály v místních far-

nostech. Důležitou roli hrají v rukopisu i popisy mnoha snů samotného autora i jeho známých.

Kniha také poskytuje příklady vizionářské literatury. Máme na mysli takové památky jako *Vize rolníka Semiona Fedotova (Videnije krestjanina Semiona Fedotova)*, *Vize starce Makarije (Videnija starca Makarija)* atd. Obrovskou roli při přípravě textů hrál hlavní odborník v této oblasti Alexandr Pigin, který v roce 2006 vydal příslušnou monografii s názvem *Vize popisující posmrtný život v ruské rukopisné literatuře (Videnija potustoronnego mira v russkoj rukopisnoj knižnosti, Sankt-Peterburg, 2006)*. Tato skutečnost dává komentářům k textům zvláštní hloubku a adekvátní společenský a kulturní kontext.

V 18. a 19. století byly vydávány také cestovní poznámky, které svým stylistickým vzhledem připomínají čtenáři tzv. středověké *choždenija (cesty)*. Nejčastěji byly publikovány zápisky z poutních cest do Palestiny. Kniha obsahuje díla jako například *Cestovní poznámky podporučíka Ilji Sysoeva (Putevyje zapiski podporučíka Ilji Sysojeva)*, *Cesta rolníka Jakima Vasiljeva (Putešestvije krestjanina Jakima Vasiljeva)* atd. V nich autoři nejen popisovali dojmy během pouti, ale také sdíleli své úvahy o světovém řádu a morálce. Tyto památky jsou nepochybně cenné díky reflexi dojmů obyčejného člověka neuzrozeného původů o zemích mimo ruskou říši.

Anotovanou knihu bych bezpochyby doporučil všem zájemcům o historii, literaturu a kulturu carského Ruska. Dvacátý díl velmi vhodně završuje sérii *Knihovna literatury starověkého Ruska*. Otázka existence staroruské tradice v literatuře po Petru Velikém nebyla totiž filologickou vědou často nastolována. Přední specialisté na tuto pro-

blematiku výstižně analyzují průběh a výsledek transformace staroruské tradice pod vlivem nových trendů v kultuře Ruska. Projekt zahájený akademikem Dmitrijem Lichačevem v posledním desetiletí minulého století byl skoro po čtvrtstoletí v plném rozsahu dokončen. Poskytuje nejucelenější obraz vývoje staroruské literatury od poloviny 11. století do doby Petra Velikého.

Mihail Ceropita

Bohumila FERENČUHOVÁ,
Bohdan Pavlů. Politická biografie
1883–1938,

Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV –
Historický ústav SAV 2021, 511 s.,
ISBN: 978-80-224-1885-0.

Zájemcom o dejiny československých légii osobnosť Bohdana Pavlúa iste netreba podrobnejšie predstavovať. Napriek tomu sme doteraz nemali okrem článkov a menších pojednaní podrobnú monografiu, ktorá by priblížila jeho život a dielo. Túto medzeru v odbornej literatúre vyplnila renomovaná slovenská historička Bohumila Ferenčuhová, ktorá pôsobí od roku 1971 v Historickom ústave SAV. Zameriava sa na novšie všeobecné dejiny a je autorkou množstva odborných článkov a významných publikácií ako *Sovietske Rusko a Malá dohoda* (1988), *Slovensko a svet v 20. storočí* (2006) a *Francúzsko a slovenská otázka 1789–1989* (2008). Je tiež editorkou a spoluautorkou kolektívnych prác *Francúzsko a stredná Európa 1867–1914, Milan Rastislav Štefánik a česko-slovenské zahraničné vojsko (légie)* (2014) a mnohých ďalších. Koncom roka 2021 vydala rozsiahlu monografiu o jednom z najvýznamnejších slovenských novi-

nárov, československých politikov, vojakov a diplomatov – Bohdanovi Pavlů, ktorý by po trojici vedúcich česko-slovenských predstaviteľov prvého odboja T. G. Masarykovi, M. R. Štefánikovi a E. Benešovi nepochybne patril na ďalšie miesto v poradí.

Pavlů pochádzal zo stredne zámožnej roľníckej rodiny z moravskej obce Spešov (okres Blansko), ale jeho rodičia sa neskôr presťahovali do Dolných Držkovic v Uhorsku (dnes okres Bánovce nad Bebravou). Bohdan bol pokrstený ako Theodor, ale neskôr začal používať počestný tvar svojho krstného mena – Bohdan. Po štúdiách na gymnáziu v Uherskom Hradišti študoval na Právnickej fakulte Karlo-Ferdinandovej univerzity v Prahe. Tam sa angažoval v študentskom spolku Detvan a v Československej jednote. Autorka v podtitule skromne uvádza, že ide o „politickú biografiu“, ale jej záber je nepomerne širší ako len oboznámiť nás so životopisom Pavlúa. Čitateľ tejto naozaj monumentálnej publikácie, akú si však život a dielo Pavlů (dnes bohužiaľ už polozabudnutého) aj vskutku zaslúži, prináša podrobné informácie aj o pomeroch v školstve v Predlitavsku, o pomeroch v Uherskom Hradišti a problémoch zriadenia českej strednej školy – najprv súkromnej a neskôr zoštátnenej, ďalej od školského roku 1902–1903 o štúdiu na Právnickej fakulte Karlo-Ferdinandovej univerzity v Prahe, tam pôsobiacich profesoroch a tiež o aktivitách Pavlúa mimo školy. Okrem prednášok z právnych disciplín Pavlů navštevoval aj prednášky profesora T. G. Masaryka na Filozofickej fakulte, kde sa bližšie oboznámil aj s problematikou vtedajších sporov o realizmus.

Pavlů bol už svojím pôvodom z moravského Slovácka od začiatku ovplyvnený aj myšlienkami česko-slovenskej vzájomnosti,

ktoré sa prehľadili a utvrdili kontaktom s Čechmi, Moravanmi a Slovákmi počas jeho štúdií v Uherskom Hradišti a najmä v Prahe. Ferencuhová podrobne rozoberá aj túto problematiku, zoznamuje s hlavnými predstaviteľmi hnutia a ich aktivitami. Pražský pobyt Pavlúa zoznámil nielen s Masarykom, ale aj s Milanom R. Štefánikom, s ktorým mal neskôr v rokoch Veľkej vojny zohrať významnú úlohu pri organizácii a pôsobení čs. dobrovoľníckeho vojska (Légie) v Rusku.

Významnú kapitolu predstavuje aj Pavlúov pobyt ako vojaka v Pešti v rokoch 1904–1905, jeho novinárske počiatky a zoznámenie s vtedajšími slovenskými vlastencami. V rokoch 1906–1907 navštevoval prednášky na budapeštianskej právnickej fakulte a súčasne pracoval v redakcii Hodžovho *Slovenského týždenníka*. Vďaka Milanovi Hodžovi získal Pavlú aj akési zázemie v Pešti, keď mohol pobývať priamo v redakcii, čo bolo v jeho finančných problémoch nie bezvýznamnou pomocou.

Pavlú mal od začiatku ambície byť akýmsi spojovacím článkom medzi Slovenskom a Čechmi. Preto od toku 1904 pravidelne informoval českú spoločnosť o dianí na Slovensku najprv v pravidelnej rubrike v časopise *Čas* vydávaný Janom Herbenom. Jeho ideovú náplň však určoval Masaryk. Pavlú spolupracoval aj s *Revue Naše Slovensko*. Po tragických udalostiach v Černovej pomáhal zorganizovať prednášku Andreja Hlinku najprv v Prahe na Žofine a potom aj v ďalších mestách v Čechách a na Morave. Pavlú si od úradov vymohol aj povolenie na rozmnožovací stroj, ktorým v rokoch 1908–1910 vydával z poverenia ústredného výboru Československej jednoty bulletin *Slovenská korešpondencia*. To všetko bola veľmi dobrá škola pre budúceho redakto-

ra *Čechoslováka* v Rusku. Ferencuhová venovala pozornosť aj neoslavistickej epizóde v živote Bohdana Pavlúa (s. 74–90) a kontaktom s Karlom Kramárom. Po prijatí za sekretára Slovanského výboru dostal možnosť sprevádzať Kramára na ceste do Petrohradu a Moskvy. O vtedajšom vnímaní slovanskej myšlienky napísal stať *Neoslavizmus*, ktorá vyšla v *Sborníku slovenskej mládeže* v roku 1909.

Po vypuknutí vojny Pavlú narukoval ako práporčík do rakúsko-uhorskej armády, ale bol už na jeseň 1914 zajatý a v Tarnowe vstúpil do Českej družiny ako jeden z tzv. novodružiníkov. Vtedy sa začala veľmi významná kapitola jeho života ako redaktora novín *Čechoslovák* a neskôr *Československého denníka*, spoluorganizátora československého dobrovoľníckeho vojska v Rusku a napokon aj plnomocníka československej vlády pre Ruskú légiiu.

V Rusku bol Pavlú významným spolupracovníkom M. R. Štefánika a T. G. Masaryka a zasadil sa o to, aby sa Masaryk v Rusku úspešne presadil. Odbočka Československej národnej rady v Rusku ho vyslala naproti Masarykovi do Štokholmu. Z neutrálného Švédska poslal Pavlú nemecky napísaný pozdrav Josefovi Rotnáglovi do Prahy a podpísal ho ako Theodor Slováček. S Masarykom cestoval cez Fínsko a do Petrohradu dorazili v noci z 15. (28.) na 16. (29.) mája 1917.

Časť pamätníkov z légiiu a tiež niektorí autori povrchných článkov vnímajú Pavlúa veľmi kontroverzne. Vyčítajú mu hlavne podporu admirála Kolčaka a ďalšie kroky najmä pri presadzovaní Štefánikovho nariadenia číslo 588, ktoré však v skutočnosti Ruskú légiiu zachránilo a naštartovalo evakuáciu legionárov z Vladivostoku do vlasti. Ferencuhová sa tejto zložitej problematike

nevyhýba a približuje ju na základe archívnych dokumentov so snahou o maximálnu objektivitu.

Po návrate do Československa pôsobil Pavlů v diplomatických službách až do svojej tragickej smrti v máji 1938. Autorka svoju rozsiahlu monografiu rozdelila do troch častí ktoré príznačne nazvala: *Mladosť* (s. 15–98), *Mužnosť* (s. 101–256) a *Múdrosť* (s. 259–427). Kapitola *Mladosť* prináša podrobnosti o pôvode a rodine Pavlůa, jeho štúdiách, mládežníckych aktivitách a jeho novinárskych počiatkoch. Pri písaní pre časopis *Průdy*, ktorý nadviazal na *Hlas*, sa Pavlů zoznámil aj s Ivanom Markovičom, s ktorým neskôr spolupracoval v Rusku. Kapitola informuje aj o Luhačovických poradách českých a slovenských vlastencov a o krátkej neoslavistickej kapitole v živote

Pavlůa. Jadrom monografie je kapitola *Mužnosť*, ktorá podrobne rozoberá Pavlůovu činnosť v Rusku, jeho význam pre organizovanie československej légie, jeho podiel pri zjednotení českých a slovenských krajských spolkov v Rusku, pôsobenie v redakcii *Čechoslováka* a neskôr *Československého denníka*, spoluprácu s M. R. Štefánikom, T. G. Masarykom a ďalšími vedúcimi postavami čs. odboja. Čitateľ sa môže podrobne oboznámiť s postojom Pavlůa k ruským revolúciám, s rokovaniami s boľševikmi a s anabázou légii do Vladivostoku. Dôležitou kapitolou je aj pasáž o vzťahoch Pavlůa s admirálom Kolčakom. Tretiu časť knihy tvorí kapitola *Múdrosť*, približujúca Pavlůovo pôsobenie po návrate domov a jeho prácu ako diplomata v Bulharsku, Dánsku a Sovietskom zväze.

Ferdinand Vrábek

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA / NEWS FROM ACADEMIC LIFE

Třetí ročník konference Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha)

Interdisciplinární konference *Studentské dialogy o východní Evropě* představuje dlouhodobý projekt realizovaný v rámci spolupráce tří slavistických pracovišť – Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (FF MU), Katedry slavistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého (FF UP) a Ústavu východoevropských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (FF UK). Absolventi a začínající badatelé partnerských akademických institucí mají možnost představit zde výsledky své odborné činnosti, vést vzájemnou diskusi a navázat nové kontakty. Jednodenní symposium je určeno pro studenty a absolventy magisterských a doktorských programů zaměřených na východní Evropu (zejména východoevropská studia, rusistika, ukrajinistika), kteří čerstvě obhájili závěrečnou práci nebo se nacházejí v pokročilé fázi studia. Téma nabízeného příspěvku by mělo vycházet z diplomové, resp. disertační práce. Vzhledem k omezené kapacitě může s vlastním referátem vystoupit maximálně pět referentů z každého pracoviště na základě interní nominace. První konferenční ročník se odehrál 18. října 2019 na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, následující setkání, původně plánované na 14. října 2020 v Brně, se z důvodu karanténních opatření muselo mimořádně konat v online formátu. Role hlavního garanta třetího ročníku, který proběhl 14. října 2021 v Olomouci, se ujala Milena Machalová, vedoucí Katedry slavistiky FF UP. S organizací na zbývajících dvou pracovištích pomáhali Jiří Gazda (FF MU) a Marek Příhoda (FF UK). Zasláné návrhy příspěvků byly rozděleny do tří konferenčních sekcí (lingvistická, překladatelská, literárně-kulturní sekce), odrážejících oborovou pestrost studijních specializací a mezioborový charakter akce. Pracovními jazyky zůstaly čeština, ruština, slovenština a ukrajinština. Konferenci zahájil Zdeněk Pechal, děkan FF UP, a zástupci dalších partnerských institucí – Josef Šaur, proděkan pro bakalářské a magisterské studium FF MU, a Stanislav Tumis, ředitel Ústavu východoevropských studií FF UK.

Konferenční jednání otevřela lingvistická sekce. První účastnice Oksana Dunajeva (Univerzita Palackého) ve svém příspěvku (*Problematika přejímek v rusko-české marketingové slovní zásobě*) charakterizovala rusko-českou marketingovou odbornou slovní zásobu, která se vyznačuje přejímáním z angličtiny, a obecné tendence vzniku nových slov v daném odvětví. Konstatovala, že vliv angličtiny na ruštinu je ve zkoumané terminologii enormní, jen velmi malá část nominací je „ruských“. Mezi metodami přejímání termínů z angličtiny převažuje kalkování, dále se objevuje explikace, transkripce a transliterace. Referující zmíni-

la četnost výskytu ruských a českých termínů v marketingové terminologii obou jazyků. Zvláštní pozornost věnovala roli transkripce a transliterace v procesu formování ruské marketingové terminologie a vymezení takto vzniklých termínů v rámci gramatického systému ruštiny.

Valeriia Lukashova z Univerzity Karlovy se věnovala zvláštnostem používání diskurzivních slov (pomocné jednotky komunikace, plnící v řeči organizační a regulační funkce) v metodice výuky ruštiny jako cizího jazyka (*Rol diskursivních slov při izučení ruského jazyka kak inostrannogo*). Diskurzivní slova hrají významnou roli v mluvě rusky hovořícího člověka a zaujímají nezanedbatelné místo v obecné struktuře jazyka. Na základě řady příkladů byly zformulovány pluses a minuses zahrnutí zmíněné vrstvy slovní zásoby do vzdělávacího procesu. Výzkum, vycházející z analýzy příruček a učebnic ruštiny jako cizího jazyka, ukázal nedostatek daného lexika v učebních materiálech. Na jeho základě byla vypracována klasifikace s popisem diskurzivních slov, která může pomoci vyučujícímu lépe se orientovat v této problematice.

Tatjana Zaňko (Masarykova univerzita) zmínila zvláštnosti fungování transformovaných precedentních a frazeologických jednotek, představujících artefakty lidské kultury, v ruském a českém mediálním diskurzu (*Funkcionalnyj aspekt preceděntnyh i frazeologičeskich jedinic v mediynom diskurse*). Podle slov referující můžeme tvrdit, že expresivní potenciál daných jazykových jednotek v mediálním diskurzu se vytváří díky transformacím. Pozornost byla věnována nejen používání různých typů transformace uvedených jednotek, ale rovněž jejich zvláštní expresivité a specifickým způsobům tvůrčího užití. Vzhledem k tomu, že otázka zřetelného odlišení takových jazykových jevů jako metaforičnost a precedentnost v jazykovědě dodnes zůstává předmětem diskusí, zájem vyvolává také výzkum příčin zařazení nebo nezařazení frazeologických jednotek do sféry precedentnosti ze strany lingvistů.

Yevheniya Ishchuk (Masarykova univerzita) se zaměřila na definici pojmu „terminografie“ (*Terminografie jako vědecká disciplína 21. století – aktuálnost, vybrané problémy a perspektivy*). S ohledem na aktuálnost, rychlý růst terminologického fondu jazyka a stálý rozvoj zmíněné vědecké disciplíny vzniká otázka vymezení objektu její výzkumné činnosti, budoucího zaměření a perspektiv. Referující charakterizovala metodologické základy terminologické lexikografie, principy tvoření její produkce (terminologické slovníky, normy, databáze, korpusy aj.) a popsala činnost badatelů v tomto jazykovědném odvětví.

Viktor Vymazal (Univerzita Palackého) se věnoval aktuálnímu tématu zapojení internetových portálů do výuky cizího jazyka (*Internetové portály a jejich využití ve výuce ruského jazyka*). Na úvod zmínil, že se obecné názory na pozitiva a negativa uplatnění informačních technologií ve výuce různí. Mezi jejich přednostmi mimo jiné zmínil dostupnost, motivaci aktivity studentů a podporu jejich kreativity, zefektivnění výuky, možnost automatického hodnocení i fakt, že vycházejí vstříc žákům se specifickými potřebami. Na druhé straně uvedl některá rizika a nevýhody, jako například možnost jejich působení coby rušivého elementu při studiu, snadnou zneužitelnost technologií, hrozbu závislosti a vzniku nových forem sociální patologie. Podrobně zhodnotil přednosti a nedostatky jednotlivých internetových portálů (Internet Polyglot, Lingvisto, Jazyky interaktivně, rusky.info, Škola

s nadhledem). Na základě metody analýzy a komparace konstatoval, že nejlepšího skóre došl portál Škola s nadhledem.

Odpolední překladatelskou sekci zahájil Kryštof Peršín z Masarykovy univerzity (*Překlady umělecké literatury ve výuce ruského jazyka jako druhého cizího jazyka na středních školách*), jenž vyšel z teze, že text (didaktický materiál) je základem cizojazyčného vyučování, a upozornil na rizika využití uměleckých textů, jež mohou odrážet neaktuální jazykovou realitu. Pojednal o způsobech, jakým je literární text využíván ve vybraných učebnicích ruštiny pro střední školy a jaké postavení má ruská literatura v českých kurikulárních dokumentech. Představil praktické ukázky pracovních listů vzniklých v rámci diplomové práce, vysvětlil jejich koncepci, obsah a rovněž promluvil o dalších možnostech zapojení ukázek autentických literárních textů do výuky ruštiny jako druhého cizího jazyka se zaměřením na rozvoj a posilování mezipředmětových vztahů mezi výukou ruského a českého jazyka.

David Kozák z Univerzity Palackého pojednal o překladu ruského seriálu *Angelika*, který lze zařadit do audiovizuálního překladu (*Překlad a příprava dabingové listiny k ruskému seriálu Angelika*). Na úvod definoval audiovizuální překlad a věnoval se teoretickému a praktickému pohledu na něj. Podle jeho názoru by překlad měl odpovídat mentalitě cílové skupiny. Poznatky z teoretické a praktické části příspěvku následně dokumentoval konkrétními ukázkami překladatelských řešení s doprovodným komentářem.

Konferenci uzavřela nejpočetnější literárně-kulturní sekce. Iuliia Dmitrieva (Masarykova univerzita) se věnovala tvorbě ruského spisovatele Leonida Andrejeva (1871–1919). Zaměřila se na analýzu specifiky vypravěče v jeho próze jako východisko pro pochopení zvláště tvůrčí autorské metody (*Tipologija narratora v proze L. N. Andrejeva*). Andrejev rozkrývá psychologii svých postav skrze jejich reakci na konkrétní životní situaci, nejčastěji se jedná o velmi obyčejné, všední případy. Nezajímá ho situace jako taková, ale chování hrdiny v ní. V této souvislosti lze určit charakteristický rys zobrazení vnější události prizmatem individuálního, subjektivního vnímání. Referentka na základě analýzy Andrejevových klíčových povídek došla k závěru, že se vypravěč neúčastní děje povídek, uchovává „objektivitu“ pomocí zdánlivé nezaujatosti, nevyjadřuje svůj názor na události, které sděluje, a pouze se omezuje na popis vnějších faktů, spojených s postavami. Právě taková pozice vypravěče dává spisovateli možnost modelovat postavy, jejich vnitřní svět, události i modus vyprávění takovým způsobem, že vzniká několik perspektiv vidění zobrazované události, přičemž ani jedna z nich není vyznačena jako „správná“ nebo „preferovaná“, což čtenáři umožňuje udělat si názor jak na situaci, tak i na jednání literárních hrdinů.

Krystyna Kuznietsova z Masarykovy univerzity si zvolila problematiku hledání národních a individuálních identity v současné ukrajinské literatuře. Na příkladu několika románů a autorů ukázala svět mladého Ukrajince v postkomunistické nezávislé Ukrajině (*Postkomunistyčna molodiš v ukrajinskij literaturi ostannich rokiu*). Prvním analyzovaným textem se stal román *Depeš Mod* (2004) Serhije Žadana (* 1974), seznamující s mladou generací obyvatel velkého města – Charkova a tematizující obecnou otázku osvobození od závazků i čistě ukrajinské problémy. Pro hlavního hrdinu je typická indiferentnost a lhůstevnost, přičemž pokolení rodičů nemůže být vzorem, projevuje se absurdita doby a mezigenerační konflikt, ztráta a nepřítomnost jakýchkoli autorit. Dalším zástupcem mladé spisovatelské

generace je Viktorija Amelina (* 1986) s románem *Syndrom lystopadu, abo Homo Compatiens* (2014), kde se projevuje úplná apatie a absurdita ukrajinské reality. V dalším autorčině románě *Dim dlja Doma* (2017) se mluví o stírání historické paměti a zaplnění bílých míst; nepřítomnost domova zde znamená nemožnost identifikace, řeší se otázka kolektivní viny. Hledání národní i osobní identity se věnuje rovněž Artem Čech (* 1985) v románě *Čhto ty takyj?* (2021).

Jiřina Dvořáková z Univerzity Palackého seznámila posluchače s několika dokumenty z 30. a 40. let 20. století, které získal Ústav pro studium totalitních režimů z ukrajinských státních archivů (*Dokumenty sovětských bezpečnostních složek z ukrajinských archivů, týkající se perzekvovaných Čechoslováků*). Tyto materiály mají přímý vztah k bývalému Československu – buď byly vedeny na československé občany, kteří byli zatčeni na území Sovětského svazu (kde dlouhodobě žili nebo kam se dostali za druhé světové války), nebo na bývalé občany SSSR, kteří byli z Československa zavlčeni zpět do své původní vlasti. Většina z těchto osob byla z ukrajinských věznic následně poslána do sovětského gulagu. Referující stručně zmínila strukturu a okolnosti vzniku spisů, dále nastínila, jakým směrem se bude odvíjet jejich jazykový výzkum, upozornila na okolnosti, kdy byla na Ukrajině používána ruština a v jakých případech byly úřední dokumenty psány ukrajinsky.

Aleksandra Kishkina z Univerzity Karlovy věnovala své vystoupení analýze protináboženské propagandy, prováděné sovětskou vládou ve 20. a 30. letech 20. století, na příkladu materiálů novin a později časopisu *Bezbožnik* (*Antireligioznaja propaganda na stranicach žurnala „Bezbožnik“*). Tato propaganda, představující mírnější součást agresivního boje bolševiků s náboženstvím, byla na stránkách periodika realizována pod vedením organizace Svaz bojovných bezbožníků a jeho hlavy Jemeljana Jaroslavského (1878–1943). Referující zmínila hlavní metody propagandy a jejich souvislost s ideologickou politikou tehdejšího sovětského režimu. Zaměřila se na zdroje protináboženské karikatury a práce známého karikaturisty Dmitrije Orlova (Moora, 1883–1946), jenž aktivně spolupracoval s periodikem. Zmínila, jak se na stránkách časopisu odrážely obrazy nepřátel státu, Boha a duchovenstva. Prostřednictvím jejich analýzy se snaží vysledovat metody působení na vědomí čtenářů.

Radomyr Mokryk (Univerzita Karlova) pojednal o pokolení tzv. „šedesátníků“, ukrajinských spisovatelů, umělců a intelektuálů, kteří se aktivně zapojovali do kulturního dění na sovětské Ukrajině v době Chruščovova tání v letech 1956–1964 (*Zrození disentu: generace šedesátníků a tání na Ukrajině (1956–1964)*). V příspěvku zmapoval základní propojující prvky, společné zkušenosti a klíčové události, které formovaly názory a postoje mladé „kulturní generace“ ukrajinských intelektuálů. Na příkladu stěžejních událostí představil pozvolný posun šedesátníků od sovětské identity k opozičnímu vnímání jak sovětské kultury, tak i sovětského zřízení obecně. Tento postupný vývoj spisovatelů generace šedesátníků se následně stal základem pro formování kulturní opozice, otevřené konfrontace se sovětským stranickým systémem a začátkem disidentského hnutí v sovětské Ukrajině.

Romana Štorková Maliti (Univerzita Karlova) se ve svém referátu dotkla odrazu nedávných běloruských událostí v současném dramatu (*Hranice traumy / Možnosti solidarity. Odraz bieloruských udalostí rokov 2020 a 2021 v súčasnej bieloruskej a ruskej dráme*).

Protesty po prezidentských volbách v srpnu 2020 jako první reflektoval běloruský filmový scénárista, dramaturg, režisér a publicista Andrej Kurejčyk (* 1980) v divadelní hře *Obižen-nyje. Belarus(sija)* (2020) a zveřejnil v celosvětovém projektu scénických čtení. Dalším Kurejčikovým textem je hra *Golosa Novoj Belarusi* (2021), složená z výpovědí lidí, kteří se stali obětí represivní mašinérie. Ženskou optikou nahlíží na současné trauma Bělorusů režisérka, herečka a dramatička Aksana Hajko (* 1976) ve své textové koláži *Ty vseгда buděš dětkoj*, kde se vypráví o různých aspektech života ženy v souvislosti s jejími identitami: Žena, Matka, Milenka, Oběť, Umělkyně, Fúrie. Svědectví žen v koncentračních táborech jsou konfrontovaná s téměř identickými svědectvími dnešních žen z běloruských věznic. Text tak dostává výrazný politicko-kritický akcent, a to nejen v souvislosti se zápasem o demokracii v Bělorusku, ale rovněž v kontextu globálního hnutí #MeToo. Jiným pozoruhodným ženským textem je hra *Vyjdu iz lesa, vynu chrebet i on buděť mně vmesto meča* autorky pod pseudonymem Noname67.

Z pozice účastníka a jednoho ze spoluorganizátorů bych rád tímto poděkoval vedení a členům Katedry slavistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého za přípravu a zcela bezproblémový průběh celé konference, jež umožnila po delší přestávce opět osobní setkání na univerzitní půdě i v rámci neformálního večera, který byl připraven po skončení vlastního odborného programu. Ke zdárnému výsledku a k finálnímu pozitivnímu dojmu bezesporu přispěla vstřícná atmosféra celého jednání, profesionálně zvládnuté moderování jednotlivých tematických sekcí, řada dotazů a připomínek z pléna a v neposlední řadě i inspiřující prostředí historického centra města. Navzdory tomu, že se na kvalitě referátů projevila jak různá míra zpracování daného tématu, zkušeností s veřejným vystupováním či schopností formulovat obecnější závěry, mohu konstatovat převažující slušnou úroveň přednesených příspěvků a doprovodných prezentací. Tematika referátů odráží individuální zájmy nastupující badatelské generace, ale zároveň zohledňuje dlouhodobé vědecko-pedagogické profilování jednotlivých slavistických center a ukazuje tak na možné směry jejich budoucí spolupráce.

Symposium *Studentské dialogy o východní Evropě (Brno – Olomouc – Praha)* není zdaleka jedinou veřejnou akcí, jež se odehrává v rámci slibně se rozvíjejícího strategického partnerství brněnské, olomoucké a pražské slavistiky. Mezi další patří například prezentace odborné činnosti, doktorandský workshop či společně realizovaný přednáškový online cyklus *Rusko (jazyk, literatura, kultura, historie)*, poprvé vypsáný v zimním semestru akademického roku 2021/2022, jež se setkal s mimořádným zájemem ze strany studentů všech tří participujících institucí. Na podzim roku 2022 se předpokládá konání již čtvrtého ročníku *Studentských dialogů o východní Evropě* na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Marek Příhoda

Konference *Promýšlet Evropu 20. století: Kontinent (ne)svobody*

Již osmý ročník dvoudenní mezinárodní doktorandské konference *Promýšlet Evropu 20. století*, kterou organizuje spolek *Historia Europeana* působící při Historickém ústavu FF MU, nesl vpravdě aktuální podnázev, totiž *Kontinent (ne)svobody*. Svoboda, hodnota proměňující svou podstatu skrze čas i skrze odlišné kulturní okruhy, ze své podstaty podněcuje zájem historiků a obrací pozornost z minulosti směrem k současnosti a do blízké budoucnosti.

To ostatně zdůraznil také Tomáš Malý. Vedoucí Historického ústavu FF MU ve svém úvodním uvítání vyjádřil potěšení z kontinuity již tradiční konference, i z publikací, které setkání mladých badatelů produkuje, a zmínil, že považuje téma svobody za navýsost aktuální. Podle Tomáše Malého žijeme v době nových společenských procesů, které vedou do jisté míry k omezování osobní svobody.

Nad podstatou svobody se zamýšlel také Jiří Hanuš, prorektor pro personální a akademické záležitosti, který jménem Masarykovy univerzity pozdravil všechny účastníky i organizátorský tým. Svůj projev strukturoval jako podněty k zamýšlení a diskusi. V úvodu vysvětlil, že obecná definice svobody zní „nebýt omezován“. Jedná se však o sporné tvrzení: jsem-li omezován nedostatkem peněz, znamená to, že jsem nesvobodný? A pokud zákon zabráňuje, abychom dělali, co chceme? Jiří Hanuš zároveň kontroloval ideou, podle které zákon ponechává volnost jednání. Druhý podnět se týkal svobody institucí: jsou instituce, s kterými žijeme, nositelkami a ručitelkami svobody, nebo tuto svobodu ničí? Instituce totiž někdy neplní své úkoly, v krajním případě se stávají zbytečnými. Přesto s ohledem na politickou svobodu a její zachování vytvářejí rámce osobní svobody, rozdělují sociální role a soupeří mezi sebou. Četnost a kvalita institucí zabráňuje převzetí moci jednou z nich: únorový převrat KSČ v roce 1948 představoval završení procesu, nikoliv jednorázový akt, mj. proto, že společnost disponovala sítí organizací bránících svou svobodnou existenci. Poslední poznámka Jiřího Hanuše se týkala svobody v rámci spravování tvůrčího dědictví institucí. Na promyšlenosti a smysluplnosti připravovaných změn záleží, neboť bezmyšlenkovou rychlostí lze napáchat více škody než užítku. Ke konkrétní úvaze nabídl univerzitu: jak provést změny, aby nepřišla o svoji roli ve společnosti, ale zároveň neztratila svobodu své vnitřní tvůrčí činnosti?

Ondřej Varaďa následně pozdravil všechny přítomné za spolek *Historia Europeana*. Vyjádřil vděčnost za dlouhodobou podporu účastníků i za výrazný zájem badatelů ze zahraničí. S potěšením konstatoval, že navzdory omezením způsobeným pandemií covid-19 bylo tentokrát – oproti předchozímu ročníku – možné setkat se nejen v online prostoru, ale alespoň v omezené míře také osobně v prostorách Historického ústavu FF MU.

Úvodní blok „(Ne)svoboda lidské sexuality“ zahájil Michal Mako (Masarykova univerzita) zamýšlením se nad pojetím homosexuality v dobovém tisku před rozpadem Rakouska-Uherska. Vysvětlil, že se v periodických vyskytovaly dva diskurzy: první (výrazně dominující) sociální vyloučení homosexuálů udržující, a druhý, usilující o jeho zmírnění. Zmínil, že homosexualita byla v českém prostředí spojována s němečtívím, v čemž docházelo k propojení s národnostními tématy. Odmítavý diskurz prezentoval především katolický a národnostní tisk.

Jan Krčál (Univerzita Pardubice) sledoval případy homosexuality na Pardubicku mezi lety 1918–1945. Představil genezi homosexuality jako trestního jednání, přičemž zdůraznil, že soudy posuzovaly především morální škodlivost homosexuality pro společnost.

Denisa Videňská (Univerzita Pardubice) pak představila konkrétní příklad trestního stíhání ženské homosexuality řešený mezi lety 1942–1946, a to z perspektivy lékařských prací formujících diskurz ženské sexuality. Dvěma souzeným ženám bylo v průběhu procesu diagnostikováno značné množství onemocnění, od hysterie po schizofrenii. Lékaři sepisující zprávy o obviněných využívali jazyk homosexuálního diskurzu takovým způsobem, aby jednání žen nepůsobilo trestně. Kvůli tomu došlo k odročení soudu a zhotovení nových posudků. Obě ženy pak byly navzdory opětované diagnóze psychických chorob obviněny z homosexuality, ale po válce osvobozeny.

Druhý blok, zabývající se „(Ne)sвобоdou v myšlenkách, filozofiích a v představách“, uvedl Pavel Máša (Masarykova univerzita), porovnávající pojetí svobody u Karla VI. Schwarzenberga a T. G. Masaryka na základě definice svobody podle Isaiaha Berlina. První československý prezident vnímal jako svobodnější režim po roce 1918, Karel Schwarzenberg naopak prosazoval staré pořádky. Hlavní rozpor mezi oběma muži panoval v pojetí politické moci. Masaryk tvrdil, že moc státu vychází z lidu, nicméně postupně připustil, že poválečná demokracie není ideální, mj. proto, že lidé své svobody a práva plně nevyužívají. Řešení viděl v postupné převýchově společnosti. Schwarzenberg naopak považoval za ideální návrat ke středověkému řádu.

Ondřej Varaďa (Masarykova univerzita) rozvažoval ideu svobody ve vzpomínkách československých legionářů. Na přijetí myšlenky vzniku Československa představil proměnu pojetí svobody z osobního přístupu ke kolektivnímu. Koncept osobní svobody se totiž projevoval především na začátku paměti a u mužů, odvedených proti své vůli a bojujících s nutností vojenské disciplíny. Národní svoboda začala být v memoárech patrná při postupu legií. Společné ideje a kolektivní svoboda zároveň odbourávaly problém vojenské disciplíny, protože byla náhle přijímána dobrovolně.

Martin Hromek (Masarykova univerzita) uzavřel blok i dopolední program prvního dne úvahou nad francouzským vlivem na proces uvolňování v Československu 60. let. Domácí kultura se oprostovala od dogmatických mantinelů stalinismu, ale podobný obrodný proces prožíval téměř celý euroamerický prostor. Českoslovenští intelektuálové se tak pro inspiraci obraceli mj. i k osobnosti Rogera Garaudyho, marxisty a člena politického byra ústředního výboru Francouzské komunistické strany. Za podnětnou považovali výchozí myšlenku Garaudyho tvorby, totiž že marxismus je tvůrčí filozofií, jíž je cizí dogmatismus v jakékoli oblasti života.

„(Ne)sвoboda politická, národní, hospodářská a ekonomická“ zarámovala příspěvek třetího bloku, zatímco „(Ne)sвoboda náboženského vyznání a svědomí“ se stala ústředním tématem vrcholícího konferenčního odpoledne. Jaromír Sobotka (Masarykova univerzita) analyzoval vztah Sociálně demokratické strany dělnické v habsburské monarchii k problému svobody, přičemž konstatoval, že pro sociálně demokratické strany v Evropě představovala svoboda prakticky konečný cíl, k němuž směřovaly. Sociálnědemokratické

pojetí svobody však vycházelo z marxistických myšlenek, a výrazně se tedy odlišovalo od chápání pojmu v tradičním liberálním pojetí.

Gabriel Székely (Prešovská univerzita) se poté zaměřil na postoj řeckokatolické církve k židovskému obyvatelstvu v éře Slovenského štátu (1939–1945). Vyzdvihl, že duchovenstvo církve se ve své většině postavilo proti sílící ostrakizaci Židů a i za cenu osobního ohrožení pronásledovaným pomáhalo. Székely zvláště vyzdvihl osobnost biskupa Pavla P. Gojiče a dodal, že v motivech příslušníků řeckokatolické církve sehrávala vůdčí úlohu prostá lidskost a soucit vycházející z ideálů křesťanské víry.

Ondřej Bakeš (Masarykova univerzita) zkoumal, zdali a jak diskuzní setkání či kulturní akce přispěly ke změně ideových východisek členů exilové organizace *Opus bonum*, mj. i ve vztahu k pojetí svobody.

Poslední podvečerní blok prvního dne nesoucí název „Gaining and Losing Freedom and Democracy“ zaplnily příspěvky anglicky hovořících účastníků. Anthony Constantini (University of Vienna) sledoval pád demokracie ve prospěch totalitárních idejí v rakouské republice v průběhu 20. a na počátku 30. let, přičemž zdůraznil, že zásadní podíl na příklonu rakouské společnosti k hitlerovskému Německu nesly také vítězné mocnosti, a to kvůli politickému i hospodářskému urovnání Evropy po první světové válce.

Violeta Vornicu Drăguț (University of Bucharest) se zabývala charakteristikou režimu rumunského krále Karla II., zatímco Ákos Bartha (Research Centre for the Humanities) představil vývoj a komplikovanou síť vztahů mezi polovojenskými organizacemi Strana Šípových křížů, Rongyos Gárda a KISKA, působícími v Maďarsku během druhé světové války. Ve svých úvahách poukázal na mnohdy úzkou linii mezi terorismem a bojem za svobodu.

Dániel Luka (University of Pécs) zakončil první konferenční den úvahami o maďarském povstání z roku 1956, když zdůraznil, že krvavé podzimní dny představovaly završení dlouhodobého komplexního sociálního a kulturního procesu, problematiky, kterou si komunistický režim uvědomoval a neúspěšně řešil přinejmenším od roku 1953. Podle D. Luky bylo semínko pozdější krize zasazeno přímo v charakteru samotného stalinismu, vzbuzujícího ve společnosti touhu po větší hospodářské a politické svobodě.

„The Limits of Freedom“, úvodní blok druhého dne, otevřela Sandra Klos (Austrian Academy of Sciences). Ve svém příspěvku komparovala autobiografické narativy rakouských vědců od konce 19. do poloviny 20. století a hledala odpověď na otázku, nakolik byla volba jejich profese svobodným osobním rozhodnutím. Z uvedených příkladů vystal zobecnující závěr, podle kterého byli představeni odborníci dle svého přesvědčení k vědě předurčení jistými predispozicemi a rodinnou výchovou, což se dle S. Klos do určité míry vzpírá tradičnímu pojetí svobodné volby.

Zkušenostmi Maďarů přeživších nacistické koncentrační tábory a trávících první poválečné týdny v uprchlických táborech a sanatoriích se zabýval András Szécsényi (Historical Archives of the Hungarian State Security). Více než radost z vysvobození lidé prožívali bolest z utrpení válečných let. To se kloubilo s nejistotou ohledně vlastní budoucnosti, přičemž velký vliv sehrávaly konkrétní podmínky v jednotlivých táborech či zdravotní stav daného jedince. Přeživší Židé se necítili plně svobodní, a na svou existenční nejistotu si dokonce postupně zvykli.

Sofia Lopatina (Max Planck Institute for Social Anthropology) představila na příkladu procesu Josepha Brodského mechanismy sociální kontroly, kterými byli v sovětském Leningradu mezi lety 1960–1972 usměrňováni vzdorovití mladí lidé s tendencemi rebelovat proti zavedenému systému. Kontrola nepředstavovala výhradní doménu tajné policie, ale zahrnovala také společenský tlak, přičemž se nezaměřovala primárně na konkrétní jednotlivce, ale na jejich prostředí a sociální síť.

Na propojení mezi historickým vývojem v poválečném Maďarsku, formujícím „všedního člověka“ jako společenský ideál, a současným paternalistickým populismem Viktora Orbána, poukázali Róbert Balogha (University of Public Service) a Rudolf Paksa (Research Centre for the Humanities). Zdůraznili, že současná maďarská politika podkopává ideu solidarity, jeden z pilířů Evropské unie, formující se v západní Evropě v reakci na holocaust, dělnické hnutí, feminismus či dekolonizaci, tedy sociální procesy, s kterými získala značná část východní Evropy rozdílnou historickou zkušenost.

V závěrečném konferenčním bloku „(Ne)svoboda ve sportu, umění, vědě a vzdělávání“ popsala Mária Rímešová (Univerzita Komenského) ideologizaci historické vědy na Komenského univerzitě v Bratislavě mezi lety 1948–1950, a to včetně konkrétních příkladů rezistence či naopak přizpůsobení se novým podmínkám.

Patrik Klicman (Univerzita J. E. Purkyně) vykreslil prostředí československého hokeje v 50. letech, kdy došlo k neoddelitelnému propojení sportu a politiky. Ve svém příspěvku se zabýval nejen likvidací tradičních hokejových klubů, ale také kontrolou a ideologizací národní reprezentace.

Zápas umělců o svobodný veřejný prostor v Československu let 1968–1989 poté uzavřel v podání Tomáše Timka (Prešovská univerzita) celý nabitý konferenční program. Příspěvek se zaměřil na umělecké projevy, které se objevovaly ve veřejném prostoru z prosté touhy svobodně se vyjádřit. Podle T. Timka se tímto v prostředí totalitárního státu rodila vnitřní umělecká svoboda.

Michal Mako závěrem za organizátorský tým poděkoval všem triadvaceti účastníkům za podnětné myšlenky, stejně jako svým kolegům – jmenovitě Ondřeji Varaďovi, Tereze Richtárikové, Pavlu Mášovi a Lukáši Lexovi – za pomoc s náročnou přípravou setkání. Během dvou dnů osmého ročníku konference *Promýšlet Evropu 20. století* se mladí badatelé z Evropy zabývali zastřešujícím pojmem „svoboda“ z širokého úhlu pohledů. Přednášející ve svých příspěvcích poukázali na skutečnost, že lze svobodu vnímat odlišně z perspektivy osobní či kolektivní, že se mohou různé druhy svobod prolínat, že může stát svoboda jednoho proti svobodě druhého, nebo že se zdánlivá svoboda občas stává nástrojem pro její skutečné potlačení. Konference tím pouze zdůraznila skutečnost, že úsilí o svobodu osobní i kolektivní zůstává aktuálním tématem a snad i výzvou (nejen) současným badatelům.

Jakub Marša

SEZNAM AUTORŮ / CONTRIBUTORS

doc. PhDr. Petra Košťálová, Ph.D.

Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova,
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
petra.kostalova@ff.cuni.cz

Mgr. Radomyr Mokryk, Ph.D.

Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova,
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
radomyr.mokryk@ff.cuni.cz

Mgr. Lubomír Nenička, Ph.D.

Katedra ekonomie a veřejné správy, Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné,
Slezská univerzita v Opavě,
Univerzitní náměstí 3, 733 40 Karviná
nenicka@opf.slu.cz

prof. PhDr. Jan Pelikán, CSc.

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova,
Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
jan.pelikan@ff.cuni.cz

dr. hab. Mirosław Szumiło

Institute of History, Faculty of History and Archaeology,
Maria Curie-Skłodowska University, Lublin
Plac Marii Curie-Skłodowskiej 4A, 20-031 Lublin, Poland
szumilo75@gmail.com

SLOVANSKÝ PŘEHLED | *SLAVONIC REVIEW*

Journal for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

<http://www.hiu.cas.cz/en/institute-of-history-publishing/journals-and-periodicals/slavonic-review.ep/>

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 108.

Distribuci předplatitelům zajišťuje jménem vydavatele společnost SEND Předplatné spol. s r. o.

Předplatné lze objednat prostřednictvím webového formuláře <https://send.cz/casopis/10534/slovansky-prehled>,

telefonicky na číslech 225 985 225 a 777 333 370, emailem na adrese send@send.cz,

písemně na adrese SEND Předplatné, Ve Žlíbku 1800/77, 193 0 Praha 9.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též

v Knihkupectví Academia nebo přímo

v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany

SCOPUS (<https://www.scopus.com/sourceid/21000>)

ERIH PLUS (<https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=481689>)

H-Soz-Kult (<https://www.hsozkult.de/journals/id/zeitschriften-747>)

Recenzio.net (<https://www.recenzio.net/rezensionen/zeitschriften/slovansky-prehled/slovansky-prehled>)

CEJSH (<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.3111a42d-c41b-3f03-8867-b741b7917dba>)

EBSCO (<https://www.ebscohost.com/titleLists/30h-coverage.htm>)

FACEBOOK (<https://www.facebook.com/slovanskyprehled/>)

Academia.edu (<http://independent.academia.edu/Slovanskýpřehled>)

ISSN 0037-6922

9 770037 692004